

ΕΘΝΙΚΟ ΜΕΤΣΟΒΙΟ ΠΟΛΥΤΕΧΝΕΙΟ

Σχολή Εφαρμοσμένων Μαθηματικών και Φυσικών Επιστημών

Τομέας Ανθρωπιστικών, Κοινωνικών Επιστημών και Δικαίου

ΜΕΤΑΪΛΙΣΤΙΚΕΣ ΑΞΙΕΣ ΚΑΙ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝΤΙΚΑ ΚΙΝΗΜΑΤΑ

Διπλωματική εργασία

Ενωτιάδης Φοίβος

Επιβλέπων: Θεολόγου Κώστας

Απαγορεύεται η αντιγραφή, αποθήκευση και διανομή της παρούσας εργασίας, εξ ολοκλήρου ή τμήματος αυτής, για εμπορικό σκοπό. Επιτρέπεται η ανατύπωση, αποθήκευση και διανομή για σκοπό μη κερδοσκοπικό, εκπαιδευτικής ή ερευνητικής φύσης, υπό την προϋπόθεση να αναφέρεται η πηγή προέλευσης και να διατηρείται το παρόν μήνυμα. Ερωτήματα που αφορούν τη χρήση της εργασίας για κερδοσκοπικό σκοπό πρέπει να απευθύνονται προς το συγγραφέα.

Στη μνήμη του πατέρα μου

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Περίληψη	σελ. 7
1. Εισαγωγή	σελ. 9
1.1. Αξίες: υλιστικές και μεταυλιστικές.	σελ. 10
1.2. Κινήματα: κοινωνικά και άλλα.	σελ. 14
2. Οι ανθρώπινες ανάγκες, η ιεράρχηση των ανθρώπινων αναγκών (κατά Maslow και Inglehart) και η ανάδυση των κοινωνικών κινημάτων.	σελ. 21
3. Ιστορική αναδρομή στα κοινωνικά κινήματα και στις διαφορές τους.	σελ. 25
3.1. Η εξέλιξη των περιβαλλοντικών-οικολογικών κινημάτων από το 1960 μέχρι σήμερα.	σελ. 28
3.2. Λόγοι εμφάνισης των κινημάτων αυτών και ποιος ο ρόλος της κοινωνίας σ' αυτά τα κινήματα.	σελ. 30
3.3. Ποια είναι τα χαρακτηριστικά των ατόμων που δραστηριοποιούνται εντός των κοινωνικών κινημάτων.	σελ. 33
3.4. Η σχέση των κοινωνικών κινημάτων με το περιβάλλον.	σελ. 36
3.5. Ειδικότερα για τα οικολογικά και περιβαλλοντικά κινήματα.	σελ. 37
3.6. Κοινωνικοί και δομικοί παράγοντες στα περιβαλλοντικά-οικολογικά κινήματα.	σελ. 43
3.7. Τι έχουν πετύχει τα περιβαλλοντικά κινήματα.	σελ. 47
4. Ποιοι παράγοντες διαμόρφωσαν τις μεταυλιστικές αξίες;	σελ. 48
4.1. Πώς οι μεταυλιστικές αξίες γονιμοποίησαν τα περιβαλλοντικά κινήματα;	σελ. 70
5. Ο οικολογικός εκσυγχρονισμός στην παγκόσμια οικονομική κρίση.	σελ. 73
5.1. Ερμηνείες του οικολογικού εκσυγχρονισμού	σελ. 77

5.2. Τα μειονεκτήματα του οικολογικού εκσυγχρονισμού.	σελ. 83
6. Συμπεράσματα	σελ. 87
Βιβλιογραφία	σελ. 89

Περίληψη

Για να υποστηρίξει ένα άτομο κάποια «αξία», θα πρέπει να είναι διατεθειμένο να ενεργήσει προκειμένου να την υπερασπιστεί και να έχει θετική δράση προς την υλοποίησή της. Οι αξίες θα μπορούσαν να διακριθούν σε υλιστικές και μεταυλιστικές. Σύμφωνα με τον πολιτικό επιστήμονα του Πανεπιστημίου του Michigan, Ronald Inglehart, ως υλιστικές θα χαρακτηρίζονταν οι ανάγκες για ασφάλεια και ευημερία, ενώ ως μεταυλιστικές εκείνες που σχετίζονται με την ελευθερία και την αυτοπραγμάτωση. Οι μεταυλιστικές αξίες γίνονται αντικείμενο προσοχής και ενδιαφέροντος από τα άτομα όταν ικανοποιηθούν οι υλιστικές. Η μεταβολή από τις αξίες επιβίωσης (υλιστικές) στις αξίες αυτοέκφρασης (μεταυλιστικές) περιλαμβάνει μία μεταβολή στις αξίες των παιδιών, από την έμφαση στη σκληρή δουλειά προς την έμφαση στη φαντασία και την ανοχή ως σημαντικές αξίες για να διδαχθούν σε ένα παιδί. Οι κοινωνίες που κατέχουν υψηλές θέσεις στις αξίες αυτοέκφρασης, τείνουν επίσης να παράγουν ένα περιβάλλον εμπιστοσύνης και ανοχής, στο οποίο οι άνθρωποι τοποθετούν μία σχετικά υψηλή αξία στην ατομική ελευθερία και την αυτοέκφραση και έχουν «ακτιβιστικούς» πολιτικούς προσανατολισμούς. Οι αξίες με τις οποίες μεγάλωσε και γαλουχήθηκε ένα άτομο, είτε είναι υλιστικές είτε μεταυλιστικές, καθορίζουν τη συμπεριφορά του ακόμη και όταν αυτό ενηλικιωθεί, και κατ' επέκταση μας υποδηλώνουν την ύπαρξη κοινωνικών στρωμάτων, σημαδεύοντας τη συγκρότηση των Νέων Κοινωνικών Κινήματων όπως του οικολογικού, του ειρηνιστικού και του φεμινιστικού.

Τα κοινωνικά κινήματα είναι οργανώσεις διαμαρτυρίας και δράσης μέσω των οποίων οι άνθρωποι δε μένουν απλοί θεατές της ζωής αλλά αντιθέτως δρουν και προσπαθούν να αλλάξουν την πορεία της. Ένα από τα σημαντικότερα κινήματα είναι το περιβαλλοντικό-οικολογικό κίνημα. Οι άνθρωποι που δρουν μέσα σε αυτά ανησυχούν για την περιβαλλοντική υποβάθμιση (ρύπανση του περιβάλλοντος, εξαφάνιση ζώων, όξινη βροχή, παράνομη υλοτομία, καταστροφή των δασών, εμπρησμοί) και αγωνίζονται γι' αυτή. Το ενδιαφέρον των ανθρώπων για το περιβάλλον επηρεάζεται από πέντε βασικούς παράγοντες: την ηλικία, την κοινωνική τάξη, τον τόπο διαμονής, το φύλο και την πολιτική τοποθέτηση.

Η περιβαλλοντική αυτή βελτίωση είναι η βασική θεώρηση του οικολογικού εκσυγχρονισμού. Τα κράτη εφαρμόζουν νέες οικολογικές πολιτικές, χρησιμοποιώντας φυσικούς πόρους και αναπτύσσονται βιομηχανικά. Αυτό βέβαια, δημιούργησε και τη μεγάλη ρήξη με την παγκόσμια οικονομία. Τέλος, έχει υποστηριχθεί ότι ο οικολογικός εκσυγχρονισμός δεν έχει καταφέρει να αποδείξει επαρκώς ότι ο εκσυγχρονισμός είναι συμβατός με την περιβαλλοντική βιωσιμότητα.

Abstract

To hold a “value”, someone should be disposed to act in order to defend it and make it become real. Values could be distinguished in materialist and post-materialist. According to Ronald Inglehart, political scientist of Michigan University, needs for physical security and prosperity are considered as materialist values, whereas needs for freedom and self-realization are considered as post-materialist values. Post-materialist values become subject of attention and interest by individuals by the time materialist values have been satisfied. The shift from survival values (materialist) to self-realization values (post-materialist) involves a shift in children’s values, from the emphasis on hard work to the emphasis on imagination and tolerance as important values to teach a child. Societies that hold high positions in self-expression values, tend to produce an environment of trust and tolerance, in which people place a relatively high value on individual freedom and self-expression and have activist political orientations. The values with which a person grew up and nurtured, whether materialist or post-materialist, determine the behavior even when a person reaches its adulthood, and thus they indicate the existence of social classes, marking the formation of New Social Movements such as ecological, pacifistic and feministic.

Social movements are protest and action organizations through which people do not remain mere spectators of life but conversely they act and try to change its course. One of the most important movements is the environmental-ecological movement. People who act in them are concerned about environmental degradation (pollution of the environment, endangered animals, acid rain, illegal logging, destruction of forests, arsons) and fight for it. People’s interest in the environment is influenced by five key factors: age, social class, place of residence, gender and political affiliation.

This environmental improvement is the fundamental consideration of ecological modernisation. Countries apply new environmental policies, using natural recourses and they develop industrially. This of course created the great rupture with the global economy. Finally, it has been argued that the ecological modernisation has failed to sufficiently demonstrate that modernisation is compatible with environmental sustainability.

1. Εισαγωγή

Η ηθική, οι αξίες και οι αρχές είναι αυτά τα χαρακτηριστικά που διέπουν τη συμπεριφορά ενός υγιούς και ενάρετου πολίτη, από την αρχαιότητα ακόμα. Τομή στην εξέλιξη της αρχαίας ελληνικής σκέψης αποτελεί η εμφάνιση και η δράση του σοφιστικού κινήματος στα μέσα του 5^{ου} αιώνα, τότε που η Αθήνα βρισκόταν στο απόγειο της ανάπτυξής της και δεν είχαν φανεί ακόμα οι πρώτοι καπνοί του Πελοποννησιακού Πολέμου και τα πρώτα σημάδια παρακμής. Οι σοφιστές τοποθέτησαν τον άνθρωπο στο επίκεντρο του ενδιαφέροντός τους, διεκδίκησαν από τους φιλοσόφους τη διαπαιδαγώγηση των νέων, αμφισβήτησαν τις μέχρι τότε αξίες και πρότειναν καινούρια πρότυπα σκέψης και δράσης. Ο διασημότερος εκπρόσωπος του κινήματος ήταν ο Πρωταγόρας, ο οποίος δίδασκε μία θεωρία η οποία οδήγησε στη σχετικοποίηση των ηθικών αξιών. Ο Σωκράτης, από την άλλη πλευρά, προσπάθησε να ορίσει τις ηθικές έννοιες, να ρυθμίσει την ηθική διαγωγή του ανθρώπου και να ανακαλύψει την ουσία της ηθικής. Στους ίδιους δρόμους οδηγήθηκε και ο Πλάτων, αναζητώντας την ευδαιμονία.

Η ηθική από τα αρχαία έως τα σύγχρονα χρόνια, λοιπόν, είναι ο κλάδος της φιλοσοφίας ο οποίος ασχολείται με το εξής ερώτημα: ποιες από τις ανθρώπινες πράξεις είναι αποδεκτές και ορθές και ποιες ανάρμοστες και λανθασμένες. Δηλαδή, πως πρέπει να ζει ο άνθρωπος. Ωστόσο, στα θέματα ηθικής σπάνια υπάρχει γενική συμφωνία απόψεων. Η ηθική εξελίσσεται όπως εξελίσσεται και η κοινωνία. Στην αρχαία Ελλάδα για παράδειγμα, η χρήση δούλων ήταν ηθικά αποδεκτή, στη σύγχρονη όμως είναι απαράδεκτη.

Στη σημερινή εποχή, τα διάφορα κοινωνικά κινήματα που αναδύονται συνεχώς, έχοντας μορφή διαμαρτυρίας και δράσης, διακατέχονται από ένα πλατύ φάσμα στόχων και αξιών. Και όχι μόνο αυτό: στις αρχές του 21^{ου} αιώνα, πιθανότατα για πρώτη φορά μετά το 1968, το κίνημα κινητοποίησης για μία παγκοσμιοποίηση από τα κάτω, φαίνεται να διαθέτει τη δυνατότητα μίας συνολικής και γενικευμένης αμφισβήτησης, που συνδυάζει τυπικές θεματικές ταξικών κινήματων με θεματικές συνυφασμένες με Νέα Κοινωνικά Κινήματα όπως η οικολογία. Τα κινήματα που ασχολούνται με το περιβάλλον και την οικολογία γενικότερα ονομάζονται οικολογικά κινήματα, εκπροσωπούνται από άτομα με αξίες και αφορούν ένα ευρύ φάσμα ζητημάτων από την παράνομη υλοτομία έως τη ρύπανση του περιβάλλοντος από τα καυσαέρια.

Αυτά είναι κάποια ζητήματα τα οποία θα παρουσιάσουμε αναλυτικότερα στην παρούσα εργασία.

1.1. Αξίες: υλιστικές και μεταυλιστικές.

Ακολουθώντας τους Kurt Baier και Nicholas Rescher (1969), μπορούμε να ορίσουμε την αξία ως ένα γενικό χαρακτηριστικό κάποιου αντικειμένου ή μιας κατάστασης, στην οποία ένας άνθρωπος προσβλέπει όφελος, πιστεύει ότι είναι ευεργετική και είναι διατεθειμένος να δράσει για να την προωθήσει ή να την υπερασπιστεί.

Για να υποστηρίξει ένα άτομο μια αξία, θα πρέπει να έχει μια θετική στάση προς την υλοποίησή της. Με βάση αυτό, οι αξίες μοιάζουν με προτιμήσεις ή επιθυμίες. Συχνά συνδέονται με δυνατά αισθήματα και συναισθήματα. Επίσης, για να υποστηρίξει ένα άτομο μια αξία, θα πρέπει να πιστεύει ότι η πραγματοποίησή της θα ήταν ευεργετική. Με σεβασμό προς αυτό, οι αξίες διαφέρουν από τις προτιμήσεις ή τις επιθυμίες, οι οποίες δεν αξιώνουν τίποτα πέρα από στιγμιαία ατομικά αισθήματα και δεν προσφέρουν καμία γενική λογική για την εύρεση εναλλακτικών λύσεων. Η συνδρομή σε μια αξία προϋποθέτει μια απαίτηση από οφέλη ή από ηθικές υποχρεώσεις, οι οποίες μπορούν να χρησιμοποιηθούν για να δικαιολογήσουν, να υπερασπιστούν ή να την προτείνουν σε άλλους. Τέτοιες πεποιθήσεις είναι ανοιχτές σε ορθολογική συζήτηση και δημόσια κριτική. Ακόμη, για να κρατήσει ένα άτομο μια αξία, θα πρέπει να είναι διατεθειμένο να ενεργήσει για την προώθηση της υλοποίησής της. Βέβαια, οι συνθήκες μπορεί να εμποδίσουν μια τέτοια πράξη όταν για παράδειγμα κάποιος βρίσκεται στη φυλακή. Ένα άτομο μπορεί να αποτύχει στην προώθηση μιας αξίας επειδή είναι περισσότερο αφοσιωμένος σε μια άλλη αξία, η οποία σε μια δεδομένη κατάσταση συγκρούεται με αυτή. Αλλά θα μπορούσε κάποιος να αναρωτηθεί εάν ένα άτομο πράγματι κατέχει μια αξία, χωρίς να υπάρχουν οι συνθήκες κατά τις οποίες το άτομο αυτό θα δρούσε για να προωθήσει την πραγματοποίησή της με μια επένδυση προσπάθειας, χρόνου και πόρων. Εν ολίγοις, η δέσμευση σε μια αξία περιλαμβάνει συμπεριφορές, πεποιθήσεις και διαθέσεις για δράση (Barbour, 1980: 60).

Έχοντας οριστεί με αυτόν τον τρόπο, οι αξίες που οι άνθρωποι κατέχουν μπορούν να μελετηθούν εμπειρικά από επιστήμονες κοινωνιολογίας. Δεδομένα πάνω σε συμπεριφορές και πιστεύω μπορούν να ληφθούν μέσα από προφορικές μαρτυρίες, ερωτηματολόγια και συνεντεύξεις. Δεδομένα πάνω σε πρότυπα συμπεριφοράς μπορούν να ληφθούν από έρευνα σχετικά με την κατανομή του χρόνου και της προσπάθειας, και σχετικά με πραγματικές επιλογές μεταξύ εναλλακτικών (Williams, 1968). Ένας κοινωνιολόγος μπορεί να υπογραμμίσει τη συμπεριφορά που μια κοινωνία επαινεί και ανταμείβει, και τις δράσεις που ενθαρρύνονται σε διάφορες μορφές γραφής και πολιτιστικής έκφρασης. Οι κοινωνιολόγοι έχουν κάνει πολυάριθμες μελέτες για τις αξίες που κατέχουν οι επιστήμονες, οι φοιτητές κολεγίων, οι βιομηχανικοί εργάτες και άλλες ομάδες.

Οι αξίες μπορούν να αντιμετωπίζονται από τους κοινωνικούς επιστήμονες είτε ως ανεξάρτητες είτε ως εξαρτημένες μεταβλητές. Ως ανεξάρτητες μεταβλητές, οι αξίες που κατέχει μια ομάδα ατόμων, εμφανίζονται σαν αρχικές συμπεριφορές, πιστεύω και διαθέσεις, που επηρεάζουν μετέπειτα συμπεριφορές και θεσμούς. Εναλλακτικά, θα μπορούσε κάποιος να αναρωτηθεί πώς οι αλλαγές σε κοινωνικούς θεσμούς έχουν επηρεάσει την αλλαγή των αξιών μιας ομάδας, οι οποίες θεωρούνται εξαρτημένες μεταβλητές. Ως εκ τούτου, οι αξίες μπορούν να εμφανίζονται τόσο ως αιτίες όσο και ως αποτελέσματα άλλων κοινωνικών φαινομένων. Για παράδειγμα, οι Δυτικές πολιτιστικές αξίες επηρέασαν την ανάπτυξη της τεχνολογίας και επίσης, η τεχνολογία επηρέασε κυρίως πολιτιστικές αξίες (Barbour, 1980: 60).

Επειδή οι αξίες είναι πιστεύω σχετικά με οφέλη και υποχρεώσεις, μπορούν να είναι το αντικείμενο της έλλογης αντανάκλασης, καθώς και της εμπειρικής έρευνας. Η ένδειξη της αξίας πηγαίνει πέρα από τη δήλωση της προτίμησης αναφέροντας τα χαρακτηριστικά βάσει των οποίων, ένα αντικείμενο ή μία τελική κατάσταση προτιμάται. Η κατοχή συγκεκριμένων χαρακτηριστικών προβάλλει σαν λόγος για προτίμηση. Η υπεράσπιση μιας επιλογής, από την άποψη των αξιών, επικαλείται γενικές αρχές τις οποίες κατέχει παγκοσμίως, υπερβαίνοντας τις ατομικές προτιμήσεις. Οι αξίες παρέχουν κριτήρια τα οποία είναι δυνατό να καθοριστούν για την κρίση και την επιλογή. Έτσι, παρουσιάζουν ενδιαφέρον για τον φιλόσοφο καθώς και για τον κοινωνιολόγο (Barbour, 1980: 61).

Οι αξίες δεν κρατούνται στην απομόνωση, αλλά σαν συστατικά ενός συστήματος αξιών, μιας ιεραρχίας ή ενός διατεταγμένου συνόλου. Οι βασικές αξίες είναι αυτές, οι οποίες σπάνια υποτάσσονται στις παράγωγες αξίες σε περιπτώσεις σύγκρουσης αξιών, και οι οποίες χρησιμεύουν σαν κριτήρια για την αιτιολόγηση των παράγωγων αξιών. Οι διακριτικοί «αστερισμοί» των αξιών σε μια κοινωνία είναι «τρόποι ζωής» που διαβιβάζονται μέσα από μύθους και εικόνες συγκεκριμένων ιστορικών κοινοτήτων. Τα ιδανικά της αυτοπραγμάτωσης και των οραμάτων της καλής ζωής είναι επηρεασμένα από θεμελιώδεις φιλοσοφικές και θρησκευτικές υποθέσεις για τη φύση, την κοινωνία και το Θεό. Τα συστήματα αξιών επηρεάζουν και επηρεάζονται από τους οικονομικούς, πολιτικούς και κοινωνικούς θεσμούς που επικρατούν (Barbour, 1980: 61).

Οι κοινωνικοί επιστήμονες έχουν δώσει παρόμοιους ορισμούς με τους παραπάνω και έχουν περιγράψει την έρευνά τους πάνω στις αξίες που κατέχουν οι άνθρωποι. Ο ανθρωπολόγος Clyde Kluckhohn (1961), για παράδειγμα, έχει αναλύσει λεπτομερώς τα συστήματα αξιών διαφορετικών πολιτισμών. Ο κοινωνιολόγος Robin Williams (1970), ορίζει τις αξίες σαν «πρότυπα επιθυμίας τα οποία παρέχουν κριτήρια για την κρίση και την επιλογή στην πράξη» και επισημαίνει την παρουσία τόσο συναισθηματικών όσο και γνωστικών συστατικών. Οι μελέτες του Williams για την αμερικάνικη κοινωνία βρίσκουν τα ακόλουθα ως βασικές αξίες: επίτευξη και επιτυχία, δράση και εργασία, ανθρωπισμός, αποδοτικότητα και πρακτικότητα, πρόοδος, υλική άνεση, ισότητα και ελευθερία.

Σε κάποιες μελέτες που έχουν γίνει για την κατάταξη των αξιών, οι άνθρωποι συμφώνησαν σε μια υψηλή μέση κατάταξη για την παγκόσμια ειρήνη, την οικογενειακή ασφάλεια και την ελευθερία, ενώ η ευχαρίστηση και μια ενδιαφέρουσα ζωή βρίσκονταν στον πάτο. Βέβαια, σε κάποια άλλα είδη αξιών, οι γνώμες ανδρών και γυναικών απέκλιναν. Για παράδειγμα, οι άνδρες βάζουν μια άνετη ζωή πολύ πιο πάνω από τη σωτηρία της ψυχής, ενώ οι γυναίκες κατέταξαν αυτές τις αξίες με την ανάποδη σειρά (Rokeach, 1973).

Ένας από τους κυριότερους παράγοντες της ανθρώπινης πράξης, και μάλιστα καθοδηγητικός, είναι οι αξίες στις οποίες συμμορφωνόμαστε και το σύνολο των οποίων αποτελεί τον εκάστοτε ηθικό κώδικα. Με βάση το σύνολο των αξιών, θα μπορούσαμε να δώσουμε έναν ορισμό σχετικά με το τι είναι ηθική. Ηθική είναι ένα σύνολο κανόνων που καθοδηγούν σχετικά με το τι είναι καλό, σωστό, δίκαιο, πρόπον, αρμόζον και σχετικά με το τι είναι κακό, λάθος, άδικο, άπρεπο, αναρμόζον. Είναι δηλαδή το πεδίο των κανόνων που διέπουν τη συμπεριφορά μας προς τους άλλους (Γεωργόπουλος, 2002: 24-25).

Μέχρι σήμερα η μελέτη της ηθικής επικεντρωνόταν στο πρόβλημα του ποια είναι η αρμόζουσα μεταχείριση ενός ανθρώπου από έναν άλλο. Εστίαζε στις υποχρεώσεις των ανθρώπων προς τους άλλους ανθρώπους, διότι μέχρι τώρα θεωρούταν πως μόνο τα ανθρώπινα πλάσματα και η ικανοποίηση των συμφερόντων τους έχουν έμφυτη (εγγενή) αξία. Πρέπει όμως να ξεπεράσουμε τα όρια της ανθρώπινης κοινότητας και να επωμιστούμε ηθικές υποχρεώσεις προς τα άλλα μη ανθρώπινα όντα. Η περιβαλλοντική ηθική λοιπόν, είναι αυτή που προσπαθεί να οργανώσει τους ηθικούς κανόνες με τέτοιο τρόπο, ώστε να συμπεριληφθούν στην ηθική κοινότητα ακριβώς αυτά τα «άλλα» όντα. Κατά πάσα πιθανότητα αυτή η νέα οργάνωση των ηθικών κανόνων είναι μια ανατρεπτική διαδικασία, επειδή ακριβώς αμφισβητεί την άποψη ότι τα καθήκοντά μας έχουν νόημα όταν ασκούνται μόνο προς τους ανθρώπους (Γεωργόπουλος, 2002: 38-39).

Όπως σημειώνει ο Παπαδημητρίου (1998), τα βασικά θέματα που έγιναν αντικείμενο επεξεργασίας στο νέο πεδίο της περιβαλλοντικής ηθικής σχετίζονταν με κάποιους εννοιολογικούς διϋσμούς. Πρώτον, το πρόβλημα της σύγκρουσης ανάμεσα στον ανθρωποκεντρισμό και τον μη ανθρωποκεντρισμό. Δεύτερον, την εγγενή και την εργαλειακή αξία των μη ανθρώπινων όντων και αντικειμένων. Τρίτον, την ολιστική και την ατομιστική άποψη για τη φύση. Τέταρτον, η περιβαλλοντική ηθική διαπερνιέται από την αντιπαράθεση της ρηχής οικολογίας από τη μία, που ενδιαφέρεται μόνο για την εξοικονόμηση των φυσικών πόρων και την όσο το δυνατόν καλύτερη συντήρησή τους, και της βαθιάς οικολογίας από την άλλη, η οποία προτείνει ένα βαθύ μετασχηματισμό της ανθρώπινης συνείδησης και συμπεριφοράς, έτσι ώστε ο άνθρωπος να φτάσει σε μια βαθιά συνειδητοποίηση της βασικής ενότητας που υπάρχει μεταξύ του εαυτού του και της φύσης.

Η ανθρωποκεντρική περιβαλλοντική ηθική είναι ένα σύστημα ιδεών που αντιλαμβάνεται το φυσικό κόσμο ως αποθήκη εργαλειακής αξίας, τα οποία μπορούμε να χρησιμοποιήσουμε κατά το δοκούν, ώστε να αυξήσουμε την ανθρώπινη ευημερία. Στην ακραία εκδοχή του αυτό το δόγμα θεωρήθηκε υπεύθυνο για τη δεσποτική και καταστροφική επιβολή του ανθρώπου πάνω στη φύση. Σύμφωνα με αυτό το δόγμα δεν υπάρχει κανένα καθήκον που να δεσμεύει τον άνθρωπο σε μια συμπεριφορά σεβασμού προς τα μη ανθρώπινα όντα. Δηλαδή, οι άνθρωποι είναι το μοναδικό είδος με εγγενή αξία πάνω στον πλανήτη. Η ανθρωποκεντρική προσέγγιση εκτιμά ότι όλη η Γη, αλλά και τα μη ανθρώπινα όντα ή αντικείμενα δεν μπορεί να έχουν παρά μόνο εργαλειακή αξία σε σχέση με την ικανοποίηση των ανθρώπινων αναγκών (Routley και Routley, 1979). Αυτή η άποψη είναι σήμερα υπεύθυνη για την εξάλειψη χιλιάδων ειδών της χλωρίδας και της πανίδας, όπως για παράδειγμα την περιβαλλοντική υποβάθμιση μετά τη βιομηχανική επανάσταση κατά το παρελθόν, την εκτεταμένη αποδάσωση των τροπικών δασών κατά τις τελευταίες δεκαετίες και την βιομηχανικού τύπου εκτροφή των ζώων (Γεωργόπουλος, 2002: 46).

Σε μία πιο σύγχρονη εκδοχή του ο ανθρωποκεντρισμός λαμβάνει υπόψη του τα συμφέροντα των επόμενων γενεών. Περνάει δηλαδή πίσω από το σκεπτικό της αιφροδικής ανάπτυξης. Αιφροδική ανάπτυξη ορίζεται εκείνη η ανάπτυξη η οποία ικανοποιεί τις παρούσες ανάγκες, χωρίς να υπονομεύει τη δυνατότητα των μελλοντικών γενεών να ικανοποιήσουν τις δικές τους ανάγκες. Αυτό όμως δε σημαίνει ότι η σύγχρονη αυτή εκδοχή του ανθρωποκεντρισμού αναγνωρίζει κάποιου είδους εγγενή αξία στη φύση (Norton, 1984). Από την άλλη πλευρά, αρκετοί φιλόσοφοι αντιτείνουν την οικοκεντρική προσέγγιση της περιβαλλοντικής ηθικής. Οι ιδέες που συγκροτούν αυτή την ηθική αντίληψη, αποτελούν μια νέα προσέγγιση και αμφισβητούν τις κυρίαρχες και θεμελιώδεις φιλοσοφικές παραδοχές για την αξία και τα όρια της ηθικής κοινότητας.

Με βάση τα παραπάνω, θα μπορούσαμε να κατηγοριοποιήσουμε τις αξίες σε υλιστικές και μεταυλιστικές. Ειδικότερα, οι ανθρώπινες ανάγκες είναι δυνατό να κατηγοριοποιηθούν σε τέσσερις κατηγορίες. Τις ανάγκες ασφάλειας (για παράδειγμα υγεία, ρύπανση), τις ανάγκες ευημερίας (όπως ανακατανομή πλούτου και καταπολέμηση της ανεργίας), τις ανάγκες ελευθερίας (όπως αυτοδιαχείριση, ήπιες μορφές ενέργειας) και τις ανάγκες ταυτότητας ή αυτοπραγμάτωσης (όπως αλληλεγγύη προς μη ανθρώπινα όντα λόγω της μείωσης της βιοποικιλότητας, μείωση του εργάσιμου χρόνου λόγω της αλλοτρίωσης της μισθωτής εργασίας, κατάργηση της διαίρεσης της εργασίας ανάμεσα στα δύο φύλα εξαιτίας της καταπίεσης της γυναίκας). Οι πιο προβεβλημένες ανάγκες, οι οποίες συνδέονται με όψεις περιβαλλοντικών προβλημάτων, αφορούν την ασφάλεια, την ευημερία και ως ένα βαθμό την ελευθερία και πολύ λίγο τις ανάγκες ταυτότητας ή αυτοπραγμάτωσης. Οι δύο πρώτες αξίες αποκαλούνται υλιστικές, ενώ οι υπόλοιπες δύο μεταυλιστικές (Inglehart, 1977), και αρκετά συχνά χρησιμοποιούνται για να υποδηλώσουν την ύπαρξη κοινωνικών στρωμάτων με την ανάλογη ευαισθησία, σημαδεύοντας τη συγκρότηση των νέων κοινωνικών κινημάτων (οικολογικού, ειρηνιστικού, φεμινιστικού).

Ο ψυχολόγος Abraham Maslow (1970) μέσα από τη θεωρία του, τη θεωρία της ιεραρχίας των αναγκών, υποστήριξε ότι οι βασικές ανθρώπινες ανάγκες, όπως για παράδειγμα η τροφή, η ξεκούραση, κ.ο.κ κατατάσσονται χαμηλά στην κλίμακα, ενώ οι ανάγκες για ηθική και δημιουργικότητα βρίσκονται στα ανώτερα κλιμάκια. Αυτές οι ανώτερες, «αναπτυξιακές», ανάγκες αφορούν ένα άτομο μόνο όταν οι κατώτερες, «φυσικές», ανάγκες (ή «ανάγκες της έλλειψης») ικανοποιηθούν. Κατ' αντιστοιχία, ο Inglehart διατύπωσε την υπόθεση της έλλειψης σύμφωνα με την οποία ένα άτομο ενδιαφέρεται πρωτίστως να ικανοποιήσει ό,τι του λείπει. Το συμπέρασμα που προκύπτει είναι ότι ένα άτομο προσπαθεί να καλύψει πρώτα τις βασικές ανάγκες για οικονομική και προσωπική ασφάλεια, δηλαδή τις υλιστικές ανάγκες, και στη συνέχεια τις ανώτερες ανάγκες για ελευθερία λόγου και δημοκρατική συμμετοχή στα κοινά, δηλαδή τις μεταυλιστικές ανάγκες. Ο Inglehart διατύπωσε επίσης την υπόθεση της κοινωνικοποίησης, σύμφωνα με την οποία, οι αξίες με τις οποίες μεγάλωσε και γαλουχήθηκε ένα άτομο, είτε αυτές είναι υλιστικές είτε μεταυλιστικές, θα συνέχιζαν να καθορίζουν τη συμπεριφορά του ακόμα και όταν το άτομο αυτό ενηλικιωνόταν. Στο σημείο αυτό, αξίζει να αναφέρουμε πως κατά τον Inglehart τα Νέα Κοινωνικά Κινήματα είναι το αποτέλεσμα μιας στροφής προς μεταυλιστικές αξίες (όπως η ταυτότητα, η συμμετοχή και η ποιότητα ζωής), μακριά από τις κλασικές, υλιστικές, οικονομικές ανησυχίες (Pichardo, 1997), ενώ έχει υποστηριχθεί ότι τέτοιες αξίες είναι ιδιαίτερα εδραιωμένες μεταξύ των μελών της Νέας Μεσαίας Τάξης (Kriesi κ.α. 1995: xx· Pichardo, 1997).

1.2. Κινήματα: κοινωνικά και άλλα.

Η επιστημονική κοινότητα δεν έχει ακόμα καταλήξει σε έναν κοινά αποδεκτό ορισμό του κοινωνικού κινήματος. Παρ' όλα αυτά, ένας ορισμός που γίνεται σήμερα ευρύτερα αποδεκτός είναι αυτός των della Porta και Diani (1999: 16) που βλέπει το «κίνημα» ως ένα ομοθυμικό δίκτυο διαμαρτυρίας και δράσης: «Τα κοινωνικά κινήματα, και ιδιαίτερα το πολιτικό τους τμήμα, είναι άτυπα δίκτυα, βασιζόμενα σε κοινές πεποιθήσεις και στην αλληλεγγύη, που κινητοποιούνται σε θέματα αντιπαράθεσης με τη συχνή χρήση διάφορων μορφών διαμαρτυρίας». Μία άλλη σημαντική θεώρηση είναι αυτή των Eyerman και Jamison (1991) που θεωρούν τα κινήματα ως παροδικές οργανώσεις γνωστικών συμφερόντων: «Το κοινωνικό κίνημα φθίνει καθώς το γνωστικό του σχέδιο (cognitive project) αποδομείται στα διάφορα συνθετικά του μέρη τα οποία ή υιοθετούνται ή απορρίπτονται [...]. Και παρόλο που τα κινήματα εμπεριέχουν τη δημιουργία οργανώσεων ή την ανανέωση θεσμών είναι σημαντικό να μη συγχέουμε το ένα με το άλλο. Οι οργανώσεις μπορούν να θεωρηθούν οχήματα ή εργαλεία για τη διάδοση ή τη μεταφορά ή ακόμα και την παραγωγή νόηματος του κινήματος, αλλά το νόημα [...] δεν πρέπει να υποβαθμίζεται στο μέσο. Το νόημα, ή η βασική ταυτότητα, είναι [...] ο γνωστικός χώρος εντός του οποίου αναπτύσσεται το κίνημα» (παρατίθεται στο Rootes 1997: 324). Οι κοινωνιολόγοι ορίζουν ως κοινωνικό κίνημα την δυναμική και

οργανωμένη προσπάθεια ενός μεγάλου αριθμού ανθρώπων να επιφέρουν ή να αποτρέψουν κάποια κοινωνική αλλαγή. Για παράδειγμα, το 1963, το κίνημα των πολιτικών δικαιωμάτων είχε κινητοποιήσει 200.000 διαδηλωτές στην πόλη της Ουάσιγκτον, ενώ χιλιάδες Αμερικανοί συμμετείχαν σε διαδηλώσεις σε ολόκληρη τη χώρα, ζητώντας τον τερματισμό της πολιτικής του φυλετικού διαχωρισμού στα σχολεία και στις δημόσιες υπηρεσίες, πράγμα και το οποίο πέτυχαν τελικά. Χάρη στη δράση του γυναικείου κινήματος, η κοινωνία έπαψε να περιορίζει τις γυναίκες στα οικιακά καθήκοντα, μετατρέπόμενη σε μια κοινωνία όπου οι γυναίκες εργάζονται μαζί με τους άνδρες σε όλα, σχεδόν, τα επαγγέλματα. Τα κοινωνικά κινήματα, όπως εξάλλου και η συλλογική συμπεριφορά, εκδηλώνονται συνήθως σε περιόδους ραγδαίων μεταβολών, και πολλές φορές συμβάλλουν στην κοινωνική αλλαγή. Τόσο η συλλογική συμπεριφορά, όσο και τα κοινωνικά κινήματα, συνιστούν παρεκβάσεις από το θεσμικό πλαίσιο που διέπει την καθημερινή ζωή και διασπούν την καθημερινότητα και τις συνηθισμένες κοινωνικές αξίες και συμπεριφορές. Σε αντίθεση, όμως, με τον αυθόρμητο και ανοργάνωτο χαρακτήρα της συλλογικής συμπεριφοράς, τα κοινωνικά κινήματα διακρίνονται από ένα σημαντικό βαθμό εσωτερικής οργάνωσης, καθώς και συνειδητών στόχων και προσανατολισμών. Αυτή η οργάνωση είναι που δίνει στα κοινωνικά κινήματα τη δύναμη που έχουν να αμφισβητούν τους εδραιωμένους θεσμούς.¹

Τα κοινωνικά κινήματα είναι ένα είδος ομαδικής δράσης. Είναι μεγάλες άτυπες ομάδες ατόμων ή οργανώσεων, οι οποίες εστιάζουν σε συγκεκριμένα πολιτικά ή κοινωνικά θέματα. Με άλλα λόγια, πραγματοποιούν, αντιστέκονται ή αναιρούν μία κοινωνική αλλαγή. Τα σύγχρονα δυτικά κοινωνικά κινήματα κατέστησαν δυνατά μέσω της εκπαίδευσης και της αυξημένης κινητικότητας του εργατικού δυναμικού, εξαιτίας της βιομηχανοποίησης και της αστικοποίησης των κοινωνιών του 19^{ου} αιώνα. Μερικές φορές υποστηρίζεται ότι η ελευθερία της έκφρασης, της εκπαίδευσης και της σχετικής οικονομικής ανεξαρτησίας που επικρατεί στο σύγχρονο δυτικό πολιτισμό είναι υπεύθυνη για τον πρωτοφανή αριθμό και το πεδίο εφαρμογής των ποικίλων σύγχρονων κοινωνικών κινημάτων. Τα κοινωνικά κινήματα υπήρξαν και εξακολουθούν να είναι στενά συνδεδεμένα με τα δημοκρατικά πολιτικά συστήματα. Περιστασιακά, τα κοινωνικά κινήματα έχουν εμπλακεί στον εκδημοκρατισμό των εθνών, αλλά τις περισσότερες φορές έχουν ανθίσει μετά τον εκδημοκρατισμό. Κατά τα τελευταία 200 χρόνια, έχουν γίνει μέρος μίας δημοφιλούς και παγκόσμιας έκφρασης της διαφωνίας. Τα σύγχρονα κινήματα χρησιμοποιούν συχνά την τεχνολογία και το διαδίκτυο για να κινητοποιήσουν τους ανθρώπους σε παγκόσμιο επίπεδο. Η προσαρμογή στις τάσεις της επικοινωνίας είναι ένα κοινό θέμα μεταξύ των επιτυχημένων κινημάτων. Η πολιτική επιστήμη και η κοινωνιολογία έχουν αναπτύξει μια ποικιλία από θεωρίες και εμπειρική έρευνα για τα κοινωνικά κινήματα. Για παράδειγμα, κάποια έρευνα στην πολιτική επιστήμη αναδεικνύει τη σχέση μεταξύ των δημοφιλών κινημάτων και τη δημιουργία νέων πολιτικών

¹

http://el.wikipedia.org/wiki/%CE%9A%CE%BF%CE%B9%CE%BD%CF%89%CE%BD%CE%B9%CE%BA%CF%8C_%CE%BA%CE%AF%CE%BD%CE%B7%CE%BC%CE%B1, 24 Ιανουαρίου 2013

κομμάτων, καθώς επίσης και τη συζήτηση για τη λειτουργία των κοινωνικών κινήματων σε σχέση με τη ρύθμιση της ημερήσιας διάταξης και την επιρροή στην πολιτική.²

Τα κοινωνικά κινήματα γίνονται σίγουρα αντιληπτά ως φαινόμενα της νεωτερικότητας και της βιομηχανοποιημένης κοινωνίας, επειδή η εκβιομηχανοποίηση, η αστικοποίηση, οι τεχνολογικές εξελίξεις και ο εν εξελίξει εκδημοκρατισμός ενίσχυσε τους ανθρώπους να προωθήσουν την πίεση για συλλογική αλλαγή (Hobsbawm, E., 1959· Tilly, C., 1986). Οι κοινωνιολογικοί ορισμοί των κινήματων τονίζουν τις ιδιότητες της συλλογικής και καινοτόμου συμπεριφοράς, του χαρακτήρα δικτύου και της πολυκεντρικότητας, της επιπλέον θεσμικής δραστηριότητας, των μετατοπιζόμενων και ρευστών ορίων των μελών, και της προθυμίας να διαταράξουν την τάξη λίγο ή πολύ (Gerlach, L. και Hine, V., 1970).

Μετά την έναρξη της δεκαετίας του 1990, στις Η.Π.Α, οι μελετητές ξεκίνησαν να λαμβάνουν απόψεις της πολιτικής των κινήματων περισσότερο «κοινωνικά ερμηνευμένες», αναζητώντας να κατανοήσουν πως η διαθεσιμότητα των πόρων και των ευκαιριών συναρθρώνονται με τη χρήση των πολιτισμικών ερμηνειών από τις ομάδες, και τη δημιουργία νέων συλλογικών ταυτοτήτων (Morris, D. και Mueller, M., 1992: 351-73).

Πρόσφατα μερικοί κοινωνιολόγοι έχουν διαφωνήσει για ένα μοντέλο κινήματων με πιο ευρύ ισχυρισμό, το οποίο «βλέπει» πάλι ως ενδημική σε θεσμικές και υπερθεσμικές ρυθμίσεις, και είναι εξίσου πιθανό να είναι για πολιτισμικά θέματα όπως και για κλασικά πολιτικά ή οικονομικά προβλήματα (McAdam, D., Tarrow, S. και Tilly, C., 2001).

Γι' αυτό το λόγο, τα κοινωνικά κινήματα ορίζονται καλύτερα ως συλλογικές προκλήσεις, βασισμένες σε κοινούς σκοπούς και κοινωνικές στερεότητες, με συνεχή αλληλεπίδραση με την αφρόκρεμα, τους αντιπάλους, και τις αρχές αντί για εκφράσεις εξτρεμισμού, βίας και στέρησης (Tarrow, S., 1994: 4). Ένα κοινωνικό κίνημα είναι μια μορφή συλλογικής δράσης. Ως μια συλλογικότητα ένα κίνημα είναι μία ομάδα με αόριστα και μεταβαλλόμενα μέλη και με ηγεσία της οποίας η θέση καθορίζεται περισσότερο από ανεπίσημη απόκριση των μελών παρά από επίσημες διαδικασίες για νομιμοποιητική αρχή (Turner, T. και Killian, L., 1987: 223).

Το σχέδιό μας για το κοινωνικό κίνημα είναι μάλλον Χεγκελιανό. Προσδιορίζεται με μια μακροσκοπική κοινωνική αλλαγή που έχει υποστεί ζύμωση με τους θεσμούς της σύγχρονης κοινωνίας. Η ιστορία και η κοινωνιολογία συμπληρώνουν η μία την άλλη ως ακαδημαϊκές αρχές επειδή και οι δύο ενδιαφέρονται για κοινωνικές δομές και για την ερμηνεία της κοινωνικής δράσης. Ως εκ τούτου, η προοπτική μας για την

² http://en.wikipedia.org/wiki/Social_movement, 12 Νοεμβρίου 2012

περίπτωση των Ελλήνων «indignados» (αγανακτισμένων), συνδυάζει ταυτόχρονα αρχές και εφαρμόζει εργαλεία αξιολόγησης πολιτικής επικοινωνίας (Βενέτη, Α., Πουλακιδάκος, Σ., Θεολόγου, Κ.).

Οι διαδηλώσεις των Ελλήνων «indignados» περιλαμβάνουν μεγάλες πολιτικές, ιδεολογικές, ηθικές και συναισθηματικές ιδιότητες. Ολόκληρο το κίνημα δεν αφορά μια απλή δημοσιονομική κρίση, αλλά ένα συσσωρευμένο θυμό και μία οργή ενάντια στο επίσημο νομοθετικό σώμα (Βενέτη, Α., Πουλακιδάκος, Σ., Θεολόγου, Κ.).

Για τη σημερινή κατάσταση δεν ευθύνονται απλά τα μοιραία τελευταία πέντε χρόνια, ούτε η μεταπολεμική κουλτούρα που αναπτύχθηκε στην Ελλάδα. Η κατάσταση αναφέρεται στη θεμελιώδη και μακρά κοινωνική διεύθετηση η οποία αναδύθηκε από τις ποικίλες συγκρούσεις και συμπλοκές κατά τη διάρκεια του 20^{ου} αιώνα και τα υπόλοιπα δεν είναι τίποτα άλλο παρά τα προϊόντα και οι τοπικές προσαρμογές τους (Βενέτη, Α., Πουλακιδάκος, Σ., Θεολόγου, Κ.).

Βασικό εννοιολογικό συστατικό του κοινωνικού κινήματος είναι ότι οι άνθρωποι μπορούν να παρέμβουν στη διαδικασία της κοινωνικής αλλαγής. Οι άνθρωποι δεν είναι παθητικοί θεατές της ζωής και των προβλημάτων της, αλλά προσπαθούν ενεργά να αλλάξουν την πορεία της ιστορίας. Μεγάλη σημασία έχει επίσης το στοιχείο της ανάληψης συλλογικής δράσης. Τα άτομα συνεργάζονται συνειδητά και νιώθουν ότι μετέχουν σε ένα κοινό εγχείρημα. Ο Χριστιανισμός, οι Σταυροφορίες, η Θρησκευτική Μεταρρύθμιση, η Αμερικάνικη Επανάσταση, το Κίνημα κατά της Δουλείας, το Εργατικό Κίνημα, ο Σιωνισμός, ο Φασισμός και πολλά άλλα κοινωνικά κινήματα επηρέασαν βαθιά τις κοινωνίες στις οποίες εκδηλώθηκαν.³

Τα κοινωνικά κινήματα αντιμετωπίζονται ως πολύμορφες και πολύπλοκες «πραγματικότητες», στο εσωτερικό των οποίων συνυπάρχουν δρώντες με διαφορετικά κοινωνικά χαρακτηριστικά, με διαφορετικές αντιλήψεις για τον κοινωνικό κόσμο και με διαφορετικές πρακτικές. Τις τελευταίες δεκαετίες, ιδιαίτερα μετά το Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο, παρατηρείται μια σημαντική ένταση στη συμμετοχή σε μορφές μη συμβατικής πολιτικής δράσης. Πέρα από τα πολιτικά κόμματα, τα συνδικάτα και τις ομάδες συμφερόντων, στην πολιτική σκηνή, εθνική και διεθνή, εμφανίζονται νέες μορφές οργάνωσης της πολιτικής και κοινωνικής συμμετοχής, οι οποίες δεν αντιστοιχούν στη μορφή-κόμμα, όπως επίσης δεν προσομοιάζουν στις μορφές οργάνωσης που θέτουν ως στόχο τους την επιδίωξη συγκεκριμένων ωφελημάτων μιας κοινωνικής ομάδας. Μαζί με τις νέες μορφές οργάνωσης εμφανίζονται και νέες θεματικές, γύρω από τις οποίες αρθρώνεται ο λόγος πολλών συλλογικοτήτων. Αυτές οι θεματικές έμεναν στο περιθώριο,

³

http://el.wikipedia.org/wiki/%CE%9A%CE%BF%CE%B9%CE%BD%CF%89%CE%BD%CE%B9%CE%BA%CF%8C_%CE%BA%CE%AF%CE%BD%CE%B7%CE%BC%CE%B1, 24 Ιανουαρίου 2013

παραγκωνισμένες ή στην αφάνεια, για πολλές δεκαετίες. Τώρα, όμως, εισέρχονται δυναμικά στο δημόσιο χώρο και προξενούν συμπάθειες, καθώς και ισχυρές αντιπαλότητες. Το γυναικείο ζήτημα, οι φυλετικές διακρίσεις, ο πόλεμος και η ειρήνη, τα θέματα του περιβάλλοντος, η κατάσταση των χωρών του τρίτου κόσμου, τα δικαιώματα των μεταναστών, τα ανθρώπινα δικαιώματα, τα δικαιώματα των ομοφυλόφιλων, το aids, έχουν «εγκατασταθεί» στην επικαιρότητα και διεκδικούν την προσοχή της κοινής γνώμης. Αυτό βέβαια δε σημαίνει ότι έχουμε εισέλθει στη «μεταμοντέρνα κατάσταση» όπου οι μικρές αφηγήσεις έχουν εκτοπίσει δια παντός τις θεματικές που είχαν στο κέντρο τους ζητήματα σχετικά με την εργασία και την ταξική διαίρεση εντός των κοινωνιών. Ούτε επίσης ότι σήμερα πρωταγωνιστούν αποκλειστικά τα κοινωνικά κινήματα με μερική εστίαση και με μεταρρυθμιστικό χαρακτήρα. Μπορούμε να ισχυριστούμε ότι έχουμε εισέλθει σε μια περίοδο που διακρίνεται για τη ραγδαία ανάπτυξη και την ενδυνάμωση της κοινωνίας των πολιτών έναντι του κράτους, μια περίοδο που επίσης χαρακτηρίζεται από την αύξηση των καταστάσεων διακινδύνευσης και έντασης των διαδικασιών εξατομίκευσης. Ίσως σ' αυτό το πλαίσιο μπορούμε να αναζητήσουμε την ερμηνεία της πληθώρας των κοινωνικών κινήματων στη δεδομένη συγκυρία. Στα τέλη της δεκαετίας του 1990, μετά την κατάρρευση των καθεστώτων του «υπαρκτού» σοσιαλισμού και την υποχώρηση των ριζοσπαστικών κινήματων διαμαρτυρίας των αμέσως προηγούμενων δεκαετιών, πολλοί θεωρητικοί των κοινωνικών κινήματων έσπευσαν να βεβαιώσουν για την είσοδο σε μια «κοινωνία των κινήματων», στην οποία όμως τα υπαρκτά κινήματα έχουν ως χαρακτηριστικό τους το μεταρρυθμιστικό και διακρίνονται από μια εμφανή τάση ενσωμάτωσης και απορρόφησης από τους υφιστάμενους πολιτικούς θεσμούς. Όμως, το ογκούμενο κίνημα ενάντια στη φιλελεύθερη παγκοσμιοποίηση, το «κίνημα των κινήματων», όπως από πολλούς έχει ονομαστεί, μάλλον διαψεύδει εν μέρει τη σχετική φιλολογία, τουλάχιστον ως προς το δεύτερό της σκέλος.

Από την άλλη υπάρχουν οι μη κυβερνητικές οργανώσεις, που σύμφωνα με τον Gerard Clark (1998: 36-52), είναι ιδιωτικές, μη κερδοσκοπικές οργανώσεις με διακριτό, νομικό χαρακτήρα που έχουν ως στόχο το κοινό καλό. Κατά καιρούς έχουν δοθεί διάφοροι ορισμοί για τις μη κυβερνητικές οργανώσεις. Ως κυριότερα χαρακτηριστικά τους όμως θεωρούνται η ανεξαρτησία της δράσης τους, ο δημοκρατικός τρόπος λειτουργίας τους και η εξυπηρέτηση των κοινών συμφερόντων με στόχο την επίτευξη του κοινού καλού. Έκαναν την εμφάνισή τους τη δεκαετία του 1980. Τα κινήματα της περιόδου αυτής ήταν ουμανιστικά και οικολογικά. Ακολούθησαν οι μη κυβερνητικές οργανώσεις της δεκαετίας του 1990, οι οποίες απέκτησαν διεθνή δικτύωση, καλύτερη οργάνωση και αυξημένη ισχύ. Ιδιαίτερο χαρακτηριστικό των μη κυβερνητικών οργανώσεων της περιόδου αυτής αποτέλεσε η ανάληψη δημόσιας ευθύνης απέναντι στα κοινά συμφέροντα των πολιτών, η απουσία του κερδοσκοπικού κινήτρου και η ελεύθερη συμμετοχή εθελοντών σε αυτές. Τελικά, οι μη κυβερνητικές οργανώσεις του 21^{ου} αιώνα δεν περιορίζονται μόνο στην εκπροσώπηση των κοινών συμφερόντων των πολιτών, αλλά προωθούν τη συμμετοχή αυτών στα κοινά.

Η εμφάνιση προβλημάτων όπως η όξινη βροχή, η μόλυνση της ατμόσφαιρας και των νερών, η ρύπανση, το φαινόμενο του θερμοκηπίου, η τρύπα του όζοντος, η εξαφάνιση ειδών χλωρίδας και πανίδας ευαισθητοποίησε τους κατοίκους του δυτικού κόσμου σε θέματα περιβάλλοντος. Εξ αιτίας αυτών των προβλημάτων διαμορφώθηκαν στις αρχές του 20ου αιώνα στις αστικοποιημένες κοινωνίες τα πρώτα οικολογικά κινήματα διατήρησης της φύσης και τροφοδότησαν αργότερα ανάλογες προσπάθειες. Οι οργανώσεις αυτές λειτούργησαν με βάση την εθελοντική εργασία ατόμων με ιδιαίτερες ευαισθησίες προς το περιβάλλον, επιστήμονες και κυρίως με τη συμμετοχή της νεολαίας.

Πηγή: http://en.wikipedia.org/wiki/Social_movement

Λόγω του μεγάλου ενδιαφέροντος των μεμονωμένων ατόμων που εθελοντικά υποστήριζαν τις ομάδες αυτές, οι κυβερνήσεις των διαφόρων κρατών αναγνώρισαν την αξία ορισμένων και συνέβαλαν οικονομικά στις προσπάθειες τους. Πέρα από την εθελοντική προσπάθεια των ατόμων και τη βοήθεια των

κυβερνήσεων η εξάπλωση των οργανώσεων και η απόκτηση περισσότερων δυνατοτήτων προήλθε από τη στήριξη του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου με επιχορηγήσεις προγραμμάτων. Έτσι οι διάφορες Μ.Κ.Ο. που δημιουργήθηκαν κατάφεραν να αποκτήσουν μια ανεξαρτησία κινήσεων και δράσεων. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα ορισμένες φορές, τη δημιουργία δικτύων περιβαλλοντικών οργανώσεων με κοινούς σκοπούς, ορισμένα εκ των οποίων χρηματοδοτούνται από μεγάλα προγράμματα επιχορηγήσεων, όπως για παράδειγμα το πρόγραμμα LIFE. Μη κυβερνητικές οργανώσεις μπορεί να είναι κάποιες φιλανθρωπικές οργανώσεις, κάποιες οργανώσεις που ενδιαφέρονται για το περιβάλλον, κάποιες οργανώσεις που ενδιαφέρονται για την υπεράσπιση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων όσο και κάποιες ομάδες πολιτών που πιέζουν τις κυβερνήσεις αλλά και το κοινωνικό σύνολο για αλλαγές σε συγκεκριμένα θέματα.⁴

Άλλου τύπου κινήματα είναι τα στρατιωτικά κινήματα ή αλλιώς πραξικοπήματα, όπως για παράδειγμα το κίνημα του Στρατιωτικού Συνδέσμου στο Γουδί, στις 15 Αυγούστου 1909 κατά της κυβέρνησης του Δημητρίου Ράλλη, με αποτέλεσμα την έλευση του Βενιζέλου, καθώς και το πραξικόπημα της 21^{ης} Απριλίου 1967 από την χούντα των Συνταγματαρχών υπό τον Γεώργιο Παπαδόπουλο.⁵

Καθώς το πολιτικό σκηνικό στην Ελλάδα βρίσκεται σε κρίση, όλο και περισσότεροι συμπατριώτες μας νιώθουν παγιδευμένοι σε ένα σύστημα που όχι μόνο θεωρείται αποτυχημένο, αλλά έχει οδηγήσει τους πολίτες στα όρια της αντοχής τους. Οι συνέπειες από τις απολύσεις, τις περικοπές μισθών και επιδομάτων και την επιβολή νέων φόρων είναι αισθητές τόσο σε ατομικό όσο και κοινωνικό επίπεδο. Μέσα στο γενικό κλίμα απόγνωσης και απόρριψης που κυριαρχεί, οι πολίτες ψάχνουν να βρουν μια διαφορετική πολιτική οντότητα και μια νέα έκφραση έξω από τα παραδοσιακά κόμματα. Τα κινήματα και οι οργανώσεις αυτοδιαχείρισης φαίνεται να κερδίζουν όλο και περισσότερο έδαφος σε ολόκληρη τη χώρα. Κινήματα πολιτών που εναντιώνονται στα νέα μέτρα λιτότητας, δίκτυα εναλλακτικής μορφής ενημέρωσης, κοινωνικές ομάδες που ζητούν φορολόγηση της εκκλησιαστικής περιουσίας και των βουλευτών, κινήματα αλληλεγγύης είναι μερικές από τις οργανωμένες δράσεις πολιτών που αναπτύσσονται μέσω του διαδικτύου. Κάποια κινήματα, όπως οι Αγανακτισμένοι στο Σύνταγμα, αριθμούν ήδη πάνω από 160.000 μέλη ενώ αντίστοιχες ομάδες αγανακτισμένων πολιτών υπάρχουν στις περισσότερες πόλεις της Ελλάδας. Κινήματα όπως η «Πραγματική Δημοκρατία Τώρα», εμπνευσμένο από το αντίστοιχο ισπανικό κίνημα

⁴ http://el.wikipedia.org/wiki/Μη_κυβερνητική_οργάνωση, 30 Ιανουαρίου 2013

⁵

http://el.wikipedia.org/wiki/%CE%A3%CF%84%CF%81%CE%B1%CF%84%CE%B9%CF%89%CF%84%CE%B9%CE%BA%CE%AC_%CE%9A%CE%B9%CE%BD%CE%AE%CE%BC%CE%B1%CF%84%CE%B1_%CF%83%CF%84%CE%B7%CE%BD_%CE%95%CE%BB%CE%BB%CE%AC%CE%B4%CE%B1, 21 Ιανουαρίου 2013

«Democracia Real Ya» και το κίνημα «Δεν Πληρώνω», δημιουργούν μέσα από επιτροπές αγώνα και λαϊκές συνελεύσεις, μία πλατφόρμα ενημέρωσης και δράσης σε ολόκληρη τη χώρα.⁶

Πηγή: <http://ecoleft.wordpress.com>

Το κίνημα «Δεν πληρώνω» έκανε την εμφάνισή του πριν από τρία χρόνια στα διόδια. Στη συνέχεια επεκτάθηκε κινητοποιώντας πολίτες και σε άλλους τομείς, όπως στη Δ.Ε.Η για τα χαράτσια, στα νοσοκομεία για το εισιτήριο των 5 ευρώ, αντέδρασε στο κλείσιμο των νοσοκομείων, στα Μέσα Μαζικής Μεταφοράς μετά την αύξηση στην τιμή του εισιτηρίου. Έπειτα ακολούθησε βροχή διώξεων εναντίον απλών οδηγών που αρνήθηκαν να πληρώσουν τα διόδια.⁷

Οι Αγανακτισμένοι, από την άλλη πλευρά, είναι ένα ολοκαίνουριο κίνημα που απαρτίζεται από καθημερινούς πολίτες που πλήττονται από τα εξοντωτικά οικονομικά μέτρα. Συνταξιούχοι, φοιτητές, άνεργοι, δάσκαλοι, μαθητές, μαμάδες με καρότσια και όχι μόνο είναι κάποιοι από αυτούς που ξεχύθηκαν στους δρόμους αρχικά της Αθήνας και έπειτα πανελλαδικά για να διαδηλώσουν χωρίς προσωπικό

⁶ http://www.theinsider.gr/index.php?option=com_content&view=article&id=16283:the-movements-of-people-invading-and-greece&catid=3:society&Itemid=41, 25 Ιανουαρίου 2013

⁷ http://www.theinsider.gr/index.php?option=com_content&view=article&id=16283:the-movements-of-people-invading-and-greece&catid=3:society&Itemid=41, 25 Ιανουαρίου 2013

συμφέρον ή κομματική επιταγή. Αυτοί οι άνθρωποι δημιούργησαν το δικό τους κίνημα προκειμένου να ενώσουν τις φωνές τους ώστε να ακουστούν και να διαμαρτυρηθούν ειρηνικά.⁸

Πηγή: <http://www.neolaia.gr/2013/03/10/shmera-to-radevou-twn-aganaktismenwn/>

2. Οι ανθρώπινες ανάγκες, η ιεράρχηση των ανθρώπινων αναγκών (κατά Maslow και Inglehart) και η ανάδυση των κοινωνικών κινημάτων.

Σύμφωνα με τον Αμερικανό ψυχολόγο Abraham Maslow (1908-1970), ο οποίος είχε επηρεαστεί από την Υπαρξιακή Φιλοσοφία που βλέπει τον άνθρωπο σαν μια ύπαρξη που ζει μέσα στον κόσμο και είναι υπεύθυνος για τη μοίρα του, και τη θεωρία που ανέπτυξε περί ανθρώπινων αναγκών, χαμηλά στην κλίμακα-πυραμίδα του βρίσκονται οι πιο βασικές από αυτές (τροφή, ένδυση, ξεκούραση), ενώ ανεβαίνοντας συναντάμε τις ανώτερες ανάγκες, «αναπτυξιακές» όπως τις ονόμασε, για ηθική,

⁸ http://www.theinsider.gr/index.php?option=com_content&view=article&id=16283:the-movements-of-people-invading-and-greece&catid=3:society&Itemid=41, 25 Ιανουαρίου 2013

δημιουργικότητα, ελευθερία λόγου, δημοκρατική συμμετοχή στα κοινά. Οι τελευταίες αποκτούν το επίκεντρο του ενδιαφέροντος ενός ατόμου, αφού ικανοποιήσει τις κατώτερες φυσικές ανάγκες.

Τα βασικά σημεία της θεωρίας του Maslow είναι :

1. Το άτομο δε μπορεί να αντιμετωπιστεί παρά μόνο ως ενιαίο σύνολο.
2. Δεν είναι επαρκής η έρευνα της ψυχολογίας των ζώων στην εξήγηση της ψυχολογίας του ανθρώπου.
3. Η φύση του ανθρώπου δεν είναι κακή ούτε καλή, αλλά ουδέτερη. Η άσχημη συμπεριφορά του ανθρώπου οφείλεται σε κακές επιδράσεις του περιβάλλοντος.
4. Υπάρχει στον άνθρωπο ένα έμφυτο δυναμικό δημιουργικότητας που κινδυνεύει να καταστραφεί με τον «εκπολιτισμό» του.
5. Κάθε άνθρωπος τείνει με φυσικό τρόπο προς την υγεία.

Αναλυτικότερα, ο Maslow (1970) είχε την ιδέα να δημιουργήσει μια σκάλα αναγκών, που έγινε η διάσημη πυραμίδα των αναγκών. Έτσι, μίλησε για τις φυσιολογικές ανάγκες, τις ανάγκες ασφάλειας, τις ανάγκες κοινωνικής αποδοχής, αυτοεκτίμησης και αυτογνωσίας. Ονόμασε φυσιολογικές ανάγκες τις βασικές ανάγκες που έχει ο άνθρωπος, όπως για παράδειγμα την ανάγκη για αέρα, τροφή και ύπνο. Ονόμασε ανάγκες ασφάλειας τις ανάγκες που έχουμε για ένα σπίτι, για να προστατεύουμε το σώμα μας από διάφορες επιθέσεις, να είμαστε υγιείς και να έχουμε μια ψυχολογική προστασία. Τα δύο αυτά είδη αναγκών ικανοποιούν τα ζωικά ένστικτα. Οι επόμενες ανάγκες ονομάζονται ανάγκες κοινωνικής αποδοχής και έχουν σχέση με την ανάγκη να έχουμε ένα κύρος στην κοινωνία, έναν κύκλο που μας αγαπά και μας αποδέχεται, μέσα στον οποίο αισθανόμαστε καλά. Στη συνέχεια, στις ανάγκες αυτοεκτίμησης, ο άνθρωπος έχει ανάγκη να παίρνει πρωταγωνιστικό ρόλο στη ζωή, να στηρίζεται στα πόδια του και να έχει δικές του ιδέες και πιστεύω. Ο Maslow είδε όλες τις ανάγκες ως απαραίτητες για την επιβίωση του ανθρώπου. Υποστήριξε, ότι όλοι οι άνθρωποι έχουν «χτίσει» αυτές τις ανάγκες γενετικά σαν ένστικτα κι έτσι τις ονόμασε «ενστικτώδεις» ανάγκες. Επίσης, ισχυριζόταν ότι αν ρωτήσουμε τους ανθρώπους για το ποια θα ήταν η δική τους ιδανική ζωή, θα μπορούσαμε να πάρουμε σημαντικές πληροφορίες για τις ανάγκες που δεν έχουνε καλύψει. Οι τελευταίες ανάγκες στην πυραμίδα είναι οι ανάγκες αυτοπραγμάτωσης. Οι ανάγκες αυτές περιλαμβάνουν την επιθυμία να εκπληρώσει ο άνθρωπος δυναμικά όλα αυτά που μπορεί να είναι, να γίνεται πιο ολοκληρωμένος. Για να πετύχει κάποιος την αυτοπραγμάτωση, χρειάζεται να έχει τις

πιο κάτω ανάγκες τακτοποιημένες. Ακόμη, ο Maslow υπολόγισε ότι το 2% του κόσμου έχει πετύχει την αυτοπραγμάτωση. (Gutenschwager, 2009: 184-186)

Στην προγενέστερη θεωρία του Maslow στήριξε ο πολιτικός επιστήμονας Ronald Inglehart τη θεωρία του για το «μεταυλισμό» στην ηλικία των εβδομήντα ετών. Ο Inglehart διατύπωσε δύο εξίσου σημαντικές υποθέσεις, αφενός την υπόθεση της έλλειψης και αφετέρου την υπόθεση της κοινωνικοποίησης. Η υπόθεση της έλλειψης αναφέρει πως αν και οι άνθρωποι, παγκόσμια, φιλοδοξούν να αποκτήσουν ελευθερία και αυτονομία, οι πιο επείγουσες υλικές ανάγκες, όπως η πείνα, η δίψα και η φυσική ασφάλεια, πρέπει να ικανοποιηθούν πρώτα, αφού είναι άμεσα συνδεδεμένες με την επιβίωση. Από την ερμηνεία του Inglehart για την ιεραρχία των ανθρωπίνων αναγκών κατά Maslow, μπορεί κανείς να ισχυριστεί ότι όσο η έλλειψη επικρατεί, αυτές οι υλιστικές ανάγκες θα έχουν προτεραιότητα έναντι των μεταυλιστικών αναγκών, όπως η αυτοεκτίμηση, η αισθητική και η πνευματική ικανοποίηση. Παρ' όλα αυτά, μόλις η ικανοποίηση των αναγκών για επιβίωση θεωρηθεί δεδομένη, τα άτομα δίνουν έμφαση σταδιακά στα «μη υλικά» αγαθά. Σύμφωνα με την υπόθεση της κοινωνικοποίησης, οι αξίες με τις οποίες μεγάλωσε και γαλουχήθηκε ένα άτομο (υλιστικές ή μεταυλιστικές), θα συνέχιζαν να καθορίζουν τη συμπεριφορά του ακόμα και όταν το άτομο αυτό ενηλικιώνόταν. Έτσι, ο Inglehart ερμήνευσε το, τότε αναδυόμενο, περιβαλλοντικό κίνημα, ως το αποτέλεσμα της ενηλικίωσης μιας μεταπολεμικής γενιάς, η οποία, αφού είχε μεγαλώσει σε συνθήκες οικονομικής ευμάρειας και ειρήνης, επιζητούσε να καλύψει τις ανώτερες, μεταυλιστικές ανάγκες της (Μποτετζάγιας, 2008: 145-146).

Ως εκ τούτου, οι άνθρωποι οι οποίοι συχνά αντιμετώπιζαν οικονομικά προβλήματα, θα έδιναν μεγάλη αξία στην ικανοποίηση των οικονομικών αυτών αναγκών, πάνω και από την προστασία του περιβάλλοντος. Από την άλλη μεριά, οι άνθρωποι που έχουν βιώσει υψηλή αφθονία υλικών αγαθών (οικονομική ανάπτυξη, βελτίωση του βιοτικού επιπέδου, ανάπτυξη και ποικιλία των μέσων μαζικής ενημέρωσης, αύξηση του μορφωτικού επιπέδου), αρχίζουν να δίνουν προτεραιότητα σε αξίες όπως η ατομική βελτίωση, η προσωπική ελευθερία, η είσοδος των πολιτών σε κυβερνητικές αποφάσεις και η διατήρηση ενός καθαρού και υγιούς περιβάλλοντος, οι οποίες δε σχετίζονται τόσο με την υλική ευημερία, όσο με την ποιότητα ζωής των ανθρώπων και την αυτοπραγμάτωση.

Ο Inglehart (1971: 994) πρότεινε ένα εργαλείο τεσσάρων απλών απόψεων με τις οποίες θα ήταν δυνατή η κατηγοριοποίηση ενός ατόμου ως «υλιστή», «μεταυλιστή» ή «μέση κατάσταση». Η κλίμακα του Inglehart, στην πιο απλή της μορφή, παρουσιάζεται στον παρακάτω πίνακα :

Κλίμακα του Inglehart για τον υλισμό-μεταυλισμό

(Inglehart 1971:994)

Αν είχατε να επιλέξετε δύο μεταξύ των κάτωθι, ποια θα επιθυμούσατε περισσότερο;

1. Να διατηρηθεί η τάξη εντός του κράτους.

2. Να δοθεί στους πολίτες μεγαλύτερος λόγος στις κυβερνητικές αποφάσεις.

3. Να καταπολεμηθεί η αύξηση των τιμών.

4. Να προστατευθεί η ελευθερία του λόγου.

Ο Inglehart διατύπωσε την άποψη ότι αν κάποιος επιλέξει τις απόψεις ένα και τρία είναι «υλιστής», τις απόψεις δύο και τέσσερα είναι «μεταυλιστής», ενώ οποιοσδήποτε άλλος συνδυασμός καθορίζει τη «μέση» θέση, από όπου το άτομο μπορεί να στραφεί αργότερα προς οποιαδήποτε κατεύθυνση. Παρά τα προβλήματα της κλίμακας και τις σημαντικές κριτικές που δέχτηκε, αρκετές μελέτες βρήκαν ότι οι «μεταυλιστές» δείχνουν μεγαλύτερο ενδιαφέρον για το περιβάλλον (Inglehart, 1995: 63-65, Blake, 2001: 714).

Έρευνες στην Αμερική όμως, βρήκαν ότι οι απόψεις «μεταυλιστών», «υλιστών» και ατόμων του «μεσαίου τύπου» ουσιαστικά δε διαφέρουν ως προς την πλειονότητα των περιβαλλοντικών θεμάτων (Davis, 2000). Λόγω των παραπάνω προβλημάτων, η κλίμακα του Inglehart δε χρησιμοποιείται πλέον ευρέως για τη μέτρηση της περιβαλλοντικής ευαισθησίας και συμπεριφοράς. Συνεπώς, για τον Inglehart, η

στροφή από τις κλασικές, υλιστικές, οικονομικές ανησυχίες προς τις μεταυλιστικές αξίες όπως η ταυτότητα, η συμμετοχή στα κοινά και η ποιότητα ζωής, είναι η αιτία της εμφάνισης των νέων κοινωνικών κινημάτων. Αυτό το φαινόμενο είναι αποτέλεσμα της οικονομικής ευημερίας των κρατών έπειτα από το Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο και της απουσίας πολέμων και υποδούλωσής τους τα τελευταία τριάντα χρόνια. Έτσι, οι κοινωνίες, βιώνοντας υψηλά επίπεδα οικονομικής και φυσικής ασφάλειας, άρχισαν να δίνουν περισσότερη έμφαση σε άλλου τύπου ανάγκες και αυτό οδήγησε στη δημιουργία των νέων κοινωνικών κινημάτων.

Τα κοινωνικά κινήματα δεν είναι αιώνια. Έχουν ένα συγκεκριμένο κύκλο ζωής: δημιουργούνται, αναπτύσσονται, έχουν επιτυχίες ή αποτυχίες και τελικά, διαλύονται και παύουν να υπάρχουν. Ακόμα και αν ένα κίνημα περάσει μια αποτυχία, αυτό δε σημαίνει πως οδηγείται προς τη δύση του, ειδικά αν έχει δημιουργηθεί γύρω από ένα χαρισματικό ηγέτη που γνωρίζει πολύ καλά πώς να ασκεί εξουσία. Ωστόσο, κάποιες από τις δυσκολίες που μπορεί να αντιμετωπίσουν τα αναδυόμενα κινήματα, είναι η εξάπλωση της ίδιας της γνώσης της ύπαρξής τους, καθώς και να πείσουν τους ανθρώπους να συμμετέχουν σε αυτά αφήνοντας πίσω τη νοοτροπία «γιατί να μπω εγώ στον κόπο όταν οι άλλοι μπορούν να το κάνουν αυτό και να καρπωθώ εγώ τα οφέλη των κόπων τους». Κατά τη διάρκεια της ζωής τους, τα κοινωνικά κινήματα είναι πιο πιθανό να εξελιχθούν σε χρόνο και τόπο που είναι φιλικός προς τα κοινωνικά κινήματα και ως εκ τούτου, είναι προφανής η συμβίωσή τους με τη διάδοση των ιδεών του 19^{ου} αιώνα, όπως τα ατομικά δικαιώματα, η ελευθερία του λόγου και η πολιτική ανυπακοή. Τα κοινωνικά κινήματα κάνουν την εμφάνισή τους τόσο σε φιλελεύθερες όσο και σε αυταρχικές κοινωνίες, αλλά με διαφορετικές μορφές. Παρ' όλα αυτά, πρέπει πάντα να υπάρχουν πολωτικές διαφορές μεταξύ των ομάδων των ανθρώπων. Τελικά, η γέννηση ενός κοινωνικού κινήματος χρειάζεται αυτό που ο κοινωνιολόγος Neil Smelser αποκαλεί εναρκτήρια εκδήλωση. Αυτή είναι ένα συγκεκριμένο, μεμονωμένο γεγονός, το οποίο θα ξεκινήσει μια αλυσιδωτή αντίδραση από γεγονότα στη δεδομένη κοινωνία, που θα οδηγήσει στη δημιουργία ενός κινήματος (Smelser, 1962). Για παράδειγμα, μια σειρά από γνωστά κοινωνικά κινήματα που εμφανίστηκαν με αυτόν τον τρόπο στα τέλη της δεκαετίας του 1960 είναι το φεμινιστικό, το αντιπυρηνικό και το περιβαλλοντικό-οικολογικό.

3. Ιστορική αναδρομή στα κοινωνικά κινήματα και στις διαφορές τους.

Τα κοινωνικά κινήματα είναι ένα είδος δράσης της ομάδας. Είναι άτυπες ομάδες ατόμων ή οργανώσεων που επικεντρώνονται σε συγκεκριμένα πολιτικά ή κοινωνικά ζητήματα. Με άλλα λόγια, πραγματοποιούν μια κοινωνική αλλαγή. Οι κοινωνιολόγοι ορίζουν ως κοινωνικό κίνημα τη δυναμική και οργανωμένη

προσπάθεια ενός μεγάλου αριθμού ανθρώπων να επιφέρουν ή να αποτρέψουν κάποια κοινωνική αλλαγή. Το 1963, για παράδειγμα, το κίνημα των πολιτικών δικαιωμάτων είχε κινητοποιήσει διακόσιες χιλιάδες (200.000) διαδηλωτές στην πόλη της Ουάσιγκτον, ενώ χιλιάδες Αμερικανοί συμμετείχαν σε διαδηλώσεις σε ολόκληρη τη χώρα, ζητώντας και πετυχαίνοντας τελικά τον τερματισμό της πολιτικής του φυλετικού διαχωρισμού στα σχολεία και στις δημόσιες υπηρεσίες. Χάρη στη δράση του γυναικείου κινήματος, η κοινωνία έπαυε να περιορίζει τις γυναίκες στα οικιακά καθήκοντα, μετατρέπόμενη σε μια κοινωνία όπου οι γυναίκες εργάζονται μαζί με τους άνδρες σε όλα, σχεδόν, τα επαγγέλματα. Τα κοινωνικά κινήματα, όπως εξάλλου και η συλλογική συμπεριφορά, εκδηλώνονται συνήθως σε περιόδους ραγδαίων μεταβολών και πολλές φορές συμβάλλουν στην κοινωνική αλλαγή. Τόσο η συλλογική συμπεριφορά, όσο και τα κοινωνικά κινήματα συνιστούν παρεκβάσεις από το θεσμικό πλαίσιο που διέπει την καθημερινή ζωή, και διασπούν την καθημερινότητα και τις συνηθισμένες κοινωνικές αξίες και συμπεριφορές. Σε αντίθεση, όμως, με τον αυθόρμητο και ανοργάνωτο χαρακτήρα της συλλογικής συμπεριφοράς, τα κοινωνικά κινήματα διακρίνονται από ένα σημαντικό βαθμό εσωτερικής οργάνωσης, καθώς και συνειδητών στόχων και προσανατολισμών. Αυτή η οργάνωση είναι που δίνει στα κοινωνικά κινήματα τη δύναμη που έχουν να αμφισβητούν τους εδραιωμένους θεσμούς.⁹

Βασικός πυλώνας της έννοιας του κοινωνικού κινήματος είναι ότι οι άνθρωποι μπορούν να παρέμβουν στη διαδικασία της κοινωνικής αλλαγής. Μεγάλη σημασία έχει επίσης το στοιχείο της ανάληψης συλλογικής δράσης. Τα άτομα συνεργάζονται συνειδητά και νιώθουν ότι μετέχουν σε ένα κοινό εγχείρημα. Ο Χριστιανισμός, οι Σταυροφορίες, η Θρησκευτική Μεταρρύθμιση, η Αμερικανική Επανάσταση, το Κίνημα κατά της Δουλείας, το Εργατικό Κίνημα, ο Σιωνισμός, ο φασισμός, και πολλά άλλα κοινωνικά κινήματα επηρέασαν βαθιά τις κοινωνίες στις οποίες εκδηλώθηκαν.¹⁰

Τα σύγχρονα κινήματα χρησιμοποιούν συχνά την τεχνολογία και το διαδίκτυο για να κινητοποιήσουν τους ανθρώπους σε παγκόσμιο επίπεδο. Η προσαρμογή στις τάσεις της επικοινωνίας είναι ένα κοινό θέμα μεταξύ επιτυχημένων κινήσεων. Τα Νέα Κοινωνικά Κινήματα (NKK) χρησιμοποιούν τα κοινωνικά μέσα (social media) για να διευκολυνθεί η συμμετοχή των πολιτών και της συλλογικής δράσης.¹¹

Ο όρος «κοινωνικά κινήματα» εισήχθη το 1848 από το Γερμανό Κοινωνιολόγο Lorenz von Stein στο βιβλίο του «Σοσιαλιστικά και Κομμουνιστικά Κινήματα από την Τρίτη Γαλλική Επανάσταση» (1848), με το οποίο εισήγαγε τον όρο «κοινωνικό κίνημα» στις ακαδημαϊκές συζητήσεις. Ο Charles Tilly υποστηρίζει

⁹ http://en.wikipedia.org/wiki/Social_movement, 12 Νοεμβρίου 2012

¹⁰

http://el.wikipedia.org/wiki/%CE%9A%CE%BF%CE%B9%CE%BD%CF%89%CE%BD%CE%B9%CE%BA%CF%8C_%CE%BA%CE%AF%CE%BD%CE%B7%CE%BC%CE%B1, 24 Ιανουαρίου 2013

¹¹

http://el.wikipedia.org/wiki/%CE%9A%CE%BF%CE%B9%CE%BD%CF%89%CE%BD%CE%B9%CE%BA%CF%8C_%CE%BA%CE%AF%CE%BD%CE%B7%CE%BC%CE%B1, 24 Ιανουαρίου 2013

ότι η πρόωμη ανάπτυξη των κοινωνικών κινημάτων συνδέθηκε με ευρείες οικονομικές και πολιτικές αλλαγές, συμπεριλαμβανομένης της κοινοβουλευτικοποίησης, της κεφαλαιοποίησης της αγοράς και της προλεταριοποίησης (Tilly, 2004). Πολιτικές κινήσεις που εξελίχθηκαν στα τέλη του 18ου αιώνα, όπως και κινήσεις που συνδέονται με τη Γαλλική Επανάσταση και το πολωνικό Σύνταγμα 3ης Μαΐου του 1791 είναι από τα πρώτα τεκμηριωμένα κοινωνικά κινήματα. Το εργατικό κίνημα και το σοσιαλιστικό κίνημα του τέλους του 19ου αιώνα, θεωρούνται ως πρωτότυπα κοινωνικά κινήματα, οδηγώντας στο σχηματισμό των κομμουνιστικών και σοσιαλδημοκρατικών κομμάτων και οργανώσεων. Από το 1815, η Βρετανία μετά τη νίκη στους Ναπολεόντειους πολέμους εισήλθε σε μια περίοδο κοινωνικής αναταραχής. Παρόμοιες τάσεις παρατηρήθηκαν και σε άλλες χώρες, όμως η πίεση για μεταρρύθμιση συνεχίστηκε, όπως για παράδειγμα στη Ρωσία, με τη Ρωσική Επανάσταση του 1905 και του 1917, που είχε σαν αποτέλεσμα την κατάρρευση του τσαρικού καθεστώτος στο τέλος του Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου. Το 1945, η Βρετανία μετά τη νίκη στο Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο εισήλθε σε μια περίοδο ριζικής μεταρρύθμισης και αλλαγής. Στη μεταπολεμική περίοδο, προέκυψαν διάφορα κοινωνικά κινήματα, όπως για παράδειγμα τα δικαιώματα των γυναικών, τα δικαιώματα των ομοφυλοφίλων, τα δικαιώματα της ειρήνης, τα πολιτικά δικαιώματα, τα δικαιώματα κατά της πυρηνικής ενέργειας και εκείνα των περιβαλλοντικών κινήματων, τα οποία συχνά αποκαλούνται ως Νέα Κοινωνικά Κινήματα.¹²

Τα ΝΚΚ αποτελούν ένα νέο είδος κοινωνικών κινήματων, το οποίο άρχισε να εμφανίζεται στις δεκαετίες του 1960 και του 1970. Τα περισσότερα παλαιότερα κινήματα είχαν σα στόχο και επιδίωκαν τη διεκδίκηση δικαιωμάτων, όπως για παράδειγμα το δικαίωμα στην ψήφο ή την υλική ισότητα, ενώ πολλά από τα νέα κινήματα έδειχναν ενδιαφέρον για την ανάπτυξη νέων ταυτοτήτων, οι οποίες θα επέτρεπαν στους συμμετέχοντες να επανακαθορίσουν τις εμπειρίες τους και οι οποίες θα παρείχαν ένα πλαίσιο μέσω του οποίου, αυτοί που συμμετέχουν, θα μπορούσαν να αμφισβητήσουν χαρακτηριστικά της κοινωνικής ζωής που θεωρούνταν φυσικά και αμετάβλητα. Εν αντιθέσει με τα προηγούμενα κινήματα, τα Νέα Κοινωνικά Κινήματα δεν επιθυμούσαν να κατακτήσουν το κράτος και η πρόκλησή τους είχε τόσο πολιτιστικό όσο και υλικό χαρακτήρα. Δεν πίστευαν ότι η επαναστατική ανατροπή του κράτους θα ήταν αρκετή για να δημιουργήσει μία νέα κοινωνία και κατηύθυναν τις δράσεις τους τόσο προς το κράτος όσο και προς το ευρύ κοινό. Μερικά από τα κυριότερα μέλη των ΝΚΚ ήταν το Περιβαλλοντικό Κίνημα, το Κίνημα της Ειρήνης, το φεμινιστικό κίνημα. Μεταξύ άλλων, τα ΝΚΚ οδήγησαν στη διαμόρφωση των πράσινων κομμάτων και οργανώσεων (Doherty, 2002: 30).

Ορισμένοι θεωρούν επίσης, ότι στο τέλος της δεκαετίας του 1990 συνέβη η ανάδυση ενός νέου παγκόσμιου κοινωνικού κινήματος, του κινήματος κατά της παγκοσμιοποίησης. Μερικοί μελετητές υποθέτουν ότι με τον ταχύ ρυθμό της παγκοσμιοποίησης, εμφανίζεται η δυνατότητα για τη δημιουργία

¹² http://en.wikipedia.org/wiki/Social_movement, 12 Νοεμβρίου 2012

ενός νέου τύπου κοινωνικού κινήματος που έχει ονομαστεί παγκόσμιο κίνημα πολιτών. Πολλές βασικές διεργασίες βρίσκονται πίσω από την ιστορία των κοινωνικών κινήσεων. Η αστικοποίηση οδήγησε σε μεγάλους οικισμούς, όπου οι άνθρωποι με παρόμοιους στόχους μπορούσαν να βρουν ο ένας τον άλλον, να συγκεντρωθούν και να οργανωθούν. Αυτό διευκόλυνε την κοινωνική αλληλεπίδραση μεταξύ των ανθρώπων και ήταν στις αστικές περιοχές όπου αυτές οι αρχές των κοινωνικών κινήσεων εμφανίστηκαν για πρώτη φορά. Ομοίως, η διαδικασία της εκβιομηχάνισης, η οποία συγκέντρωσε μεγάλες μάζες εργαζομένων στην ίδια περιοχή, εξηγεί γιατί πολλά από αυτά τα πρώτα κοινωνικά κινήματα αντιμετώπισαν θέματα όπως η οικονομική ευημερία, που ήταν σημαντική για την κατηγορία των εργαζομένων. Ακόμη, άλλα κοινωνικά κινήματα δημιουργήθηκαν σε πανεπιστήμια, όπου η διαδικασία της μαζικής εκπαίδευσης έφερε πολλούς ανθρώπους μαζί. Με την ανάπτυξη της επικοινωνίας μέσω των νέων τεχνολογιών (υπολογιστές και διαδίκτυο), η δημιουργία και οι δραστηριότητες των κοινωνικών κινήσεων έγιναν πιο εύκολες. Αυτό βοήθησε επίσης και την ανάπτυξη των κοινωνικών κινήσεων. Τέλος, η εξάπλωση της δημοκρατίας και των πολιτικών δικαιωμάτων και η ελευθερία του λόγου, έκαναν τη δημιουργία και τη λειτουργία των κοινωνικών κινήσεων πολύ πιο εύκολη.

3.1. Η εξέλιξη των περιβαλλοντικών-οικολογικών κινήσεων από το 1960 μέχρι σήμερα.

Τα περιβαλλοντικά-οικολογικά κινήματα έκαναν την πρώτη τους εμφάνιση από τα αρχαία χρόνια, όχι βέβαια με τη μορφή που είναι ευρέως γνωστά σήμερα, αλλά με μία πρώιμη μορφή τους η οποία είχε να κάνει κυρίως με τον τρόπο ζωής των ανθρώπων της εποχής εκείνης και το σεβασμό που έδειχναν προς τη φύση. Οι αρχαίοι Έλληνες και οι Ρωμαίοι ζούσαν σε ειδυλλιακή αρμονία με τη φύση, αφού γι' αυτούς η λέξη «φύση» ήταν ιερή. Οι φυσικές δυνάμεις σχετιζόνταν με τους θεούς του Ολύμπου, όπως για παράδειγμα ο κεραυνός με το Δία, οι θαλασσοταραχές με τον Ποσειδώνα, ενώ η μεγαλύτερη θεά ήταν η Γη. Έτσι εξηγείται ο σεβασμός, αλλά και πολλές φορές ο φόβος που είχαν για τη φύση. Αυτό όμως δεν εμπόδιζε την καταστροφή των δασικών περιοχών, τη ρύπανση των πηγών και την εξαφάνιση ζώων μέσω του κυνηγιού ακόμη και στην αρχαιότητα.

Από το 14ο αιώνα οι άνθρωποι άρχισαν να υπερασπίζονται τη φύση. Στην Πολωνία πάρθηκαν μέτρα για την προστασία κάποιων ειδών ζώων των οποίων ο πληθυσμός σταδιακά εξαφανιζόταν. Το 16ο αιώνα, κάποιοι φυσιολάτρες ενημέρωναν τον κόσμο για τις ομορφιές της φύσης. Μεγάλο οργανωμένο περιβαλλοντικό ενδιαφέρον έδειξαν η Μεγάλη Βρετανία και η Αμερική, απ' όπου ξεκίνησε το πρώτο μαζικό κίνημα για τη διατήρηση της φύσης το 19ο αιώνα.

Στα τέλη της δεκαετίας του 1950 και στις αρχές της δεκαετίας του 1960 κάνει την εμφάνισή του και το λεγόμενο περιβαλλοντικό κίνημα. Το κίνημα αυτό δημιουργήθηκε διότι το μέγεθος και η ένταση των

προβλημάτων σχετικά με το περιβάλλον, η συμπεριφορά του οποίου άρχισε να διαταράσσεται, απαιτούσε την ύπαρξη ορίων στην οικονομική μεγέθυνση του βιομηχανικού πολιτισμού.

Το 1962 η Rachel Carson με την έκδοση ενός βιβλίου σημάδεψε την απαρχή της περιβαλλοντικής επανάστασης. Ο τίτλος του βιβλίου της ήταν «Σιωπηλή Άνοιξη» (Silent Spring, 1965). Η Carson, αν και στα πρώτα της βιβλία αναφερόταν στη θαλάσσια ζωή αφού η ίδια είναι θαλάσσια βιολόγος, στο βιβλίο της «Σιωπηλή Άνοιξη» κινήθηκε σε διαφορετικό ύφος, χωρίς ωστόσο να ξεφεύγει από τον τομέα της οικολογίας. Στο βιβλίο της αυτό αναφέρεται στις επιπτώσεις που έχουν στη φύση οι ανθρώπινες δραστηριότητες. Πιο συγκεκριμένα, αναφερόταν στις επιπτώσεις που έχει η χρήση χημικών σκευασμάτων για τους εχθρούς των καλλιεργειών, ζιζάνια και παράσιτα, στις τροφικές αλυσίδες.

Η συμβολή της Rachel Carson και η επιστημονική προσέγγιση που αντιμετώπισε το πρόβλημα των χημικών στο περιβάλλον μέσα από το βιβλίο της ήταν δεδομένη για να γίνει η αρχή της περιβαλλοντικής επανάστασης. Όμως, η ημερομηνία σταθμός στην εξέλιξη του περιβαλλοντικού κινήματος είναι η 22α Απριλίου του 1970. Την ημέρα αυτή περίπου είκοσι εκατομμύρια Αμερικανοί πολίτες συμμετείχαν σε εκδηλώσεις σε κάθε γωνιά των Η.Π.Α. για την πρώτη «Ημέρα της Γης» (Earth Day). Οι εκδηλώσεις έγιναν σε περίπου δύο χιλιάδες κολέγια και πανεπιστήμια, δέκα χιλιάδες λύκεια, γυμνάσια και δημοτικά και σε χιλιάδες κοινότητες. Στη Νέα Υόρκη, τμήμα της 5ης Λεωφόρου, του μεγαλύτερου δρόμου της πόλης, έκλεισε για τα αυτοκίνητα με τη σύμφωνη γνώμη του δημάρχου της πόλης, ενώ το Κογκρέσο ανέστειλε τις εργασίες του για τη συγκεκριμένη μέρα ώστε οι βουλευτές να μιλήσουν στις εκδηλώσεις που οργανώθηκαν στις εκλογικές τους περιφέρειες. Ήδη από την παραμονή, εφημερίδες μεγάλης κυκλοφορίας όπως οι New York Times και η Washington Post, δημοσίευσαν στην πρώτη σελίδα τους το πρόγραμμα των εκδηλώσεων. Τρεις μήνες αργότερα ψηφιζόταν ο νόμος για τη δημιουργία του Γραφείου Περιβαλλοντικής Προστασίας (Environmental Protection Agency-EPA) των Η.Π.Α.. Την ιδέα της Ημέρας της Γης είχε ο Γερουσιαστής Gaylord Nelson, σύμφωνα με τον οποίο «η Ημέρα της Γης πέτυχε εξαιτίας της αυθόρμητης αντίδρασης της βάσης. Δεν είχαμε ούτε το χρόνο, ούτε τους πόρους να οργανώσουμε τα είκοσι εκατομμύρια διαδηλωτές και τις χιλιάδες των σχολείων και των τοπικών κοινοτήτων που συμμετείχαν. Αυτό ήταν το καταπληκτικό με την Ημέρα της Γης.». Ο ίδιος είχε πει χαρακτηριστικά για την ημέρα αυτή σε ένα ενημερωτικό φυλλάδιο: «Το μαζικό κίνημα αρχίζει». Δύο χρόνια μετά, το 1972, υπό την αιγίδα του Ο.Η.Ε. πραγματοποιείται στη Στοκχόλμη η πρώτη Διεθνής Διάσκεψη με θέμα: «Το περιβάλλον του Ανθρώπου», όπου αναγνωρίστηκαν σε επίπεδο κυβερνήσεων τα προβλήματα του περιβάλλοντος και η αναγκαιότητα της ενεργής δραστηριοποίησης για την επίλυσή τους. Με αφορμή τη Διάσκεψη της Στοκχόλμης ξεκίνησαν να συλλαμβάνονται και σταδιακά να εφαρμόζονται πράσινες πολιτικές με βάση την αειφόρο χρήση των φυσικών και ανθρώπινων πόρων τόσο σε τοπική, όσο και σε περιφερειακή κλίμακα. Την ίδια χρονιά σε πανευρωπαϊκό επίπεδο έλαβε χώρα και η πρώτη Ευρωπαϊκή Διάσκεψη για το

περιβάλλον, όπου αποτέλεσε την απαρχή για ανάληψη δράσης από τις πολιτικές δυνάμεις των ευρωπαϊκών χωρών (Μποτετζάγιας, 2008: 127-128).

Το περιβαλλοντικό κίνημα στη δεκαετία του 1980 παρουσιάζει μια στασιμότητα, μία μικρότερη πρόοδο σε σχέση με τις αμέσως προηγούμενες δεκαετίες. Το 1986 επικυρώθηκε η Ενιαία Ευρωπαϊκή Πράξη (ΕΕΠ). Ο πρώτος στόχος της ΕΕΠ είναι η προώθηση της διαδικασίας της ευρωπαϊκής οικοδόμησης για να ολοκληρωθεί η ενοποίηση της εσωτερικής αγοράς. Ωστόσο, ο στόχος αυτός ήταν δύσκολα πραγματοποιήσιμος με βάση τις υφιστάμενες συνθήκες, ιδίως λόγω της διαδικασίας λήψης αποφάσεων εντός του Συμβουλίου όπου απαιτούνταν η προσφυγή στην ομοφωνία για την εναρμόνιση των νομοθεσιών. Όμως, τα κράτη που υπέγραψαν την ΕΕΠ, μεταξύ των οποίων και η Ελλάδα το Φλεβάρη του 1986, δεν περιορίστηκαν στον κύριο στόχο της. Η ανησυχία σχετικά με την προστασία του περιβάλλοντος σε κοινοτικό επίπεδο σημειώνεται ήδη στη συνθήκη της Ρώμης. Η Πράξη προσθέτει τρία νέα άρθρα, τα οποία επιτρέπουν στην Κοινότητα να «διατηρεί, να προστατεύει και να βελτιώνει την ποιότητα του περιβάλλοντος, να συμβάλλει στην προστασία της υγείας των ατόμων και να διασφαλίζει συνετή και ορθολογική χρησιμοποίηση των φυσικών πόρων». Επίσης, διευκρινίζει ότι η Ευρωπαϊκή Κοινότητα παρεμβαίνει σε θέματα περιβάλλοντος μόνο όταν η παρέμβαση αυτή μπορεί να υλοποιηθεί καλύτερα σε κοινοτικό επίπεδο από ότι σε επίπεδο κρατών μελών.

Τη δεκαετία του 1990 τα πιο σημαντικά γεγονότα ήταν η πραγματοποίηση της Διάσκεψης του Ρίο και ο κανονισμός για την οικολογική ετικέτα, η οδηγία για τη ρύπανση του όζοντος και η οδηγία για την προστασία των οικοτόπων, της χλωρίδας και της πανίδας το 1992. Επίσης δημιουργήθηκε η Ευρωπαϊκή Υπηρεσία Περιβάλλοντος το 1993 (Θεοχάρη, 2005: 127-136).

Βλέπουμε ότι η Ευρωπαϊκή Ένωση ακολουθεί μια εντελώς διαφορετική πολιτική όσον αφορά το περιβάλλον βασισμένη σε μεγαλύτερη ωριμότητα και παρατηρώντας από διαφορετική σκοπιά τα εκάστοτε περιβαλλοντικά προβλήματα. Γενικότερα, παρατηρούμε ότι η ανασυγκρότηση του κόσμου που συντελείται από τη δεκαετία του 1980 και έπειτα, εγείρει επαναπροσδιορισμό του προβληματισμού των κοινωνικών επιστημών. Στον επαναπροσδιορισμό αυτό, βασικοί παράγοντες παραμένουν ο Καπιταλισμός και η Πολιτική, αφού βέβαια προστεθούν σήμερα οι εξαρτήσεις που προκαλεί η Παγκοσμιοποίηση και οι σχέσεις κοινωνίας και φύσης (Κονιαβίτης, 2005: 67).

3.2. Λόγοι εμφάνισης των κινημάτων αυτών και ποιος ο ρόλος της κοινωνίας σ' αυτά τα κινήματα.

Το οικολογικό κίνημα όμως αναπτύσσεται πάρα πολύ από τη δεκαετία του 1960 και μετά. Παράλληλα αναπτύσσονται και άλλα κοινωνικά κινήματα και ομάδες σκοπού, συχνά σε σύγκρουση με το

συνδικαλιστικό εργατικό κίνημα και τις κλασσικές ομάδες συμφερόντων. Πολλές θεωρίες διατυπώθηκαν για να μπορέσουν να εξηγήσουν αυτό το γεγονός. Ο Ronald Inglehart παρουσίασε τη «θεωρία των μεταϋλιστικών αξιών». Ο Inglehart μέσα από τις έρευνές του ανακάλυψε μια μείζονα διαγενεακή αλλαγή των αξιών των πληθυσμών των αναπτυγμένων βιομηχανικών και καπιταλιστικών κοινωνιών. Μεταξύ των δεκαετιών του 1970 και του 1980 μελέτησε τα ερευνητικά δεδομένα είκοσι έξι εθνών και τόνισε ότι οι συνέπειες είναι πολύ σημαντικές από πολιτική άποψη. Οι μετασχηματισμοί δεν αφορούν μόνο την άνοδο των δεικτών της οικονομικής μεγέθυνσης αλλά και το είδος της επιδιωκόμενης οικονομικής ανάπτυξης. Οι οικονομικές, τεχνολογικές και κοινωνικοπολιτικές εξελίξεις των τελευταίων δεκαετιών αλλάζουν την κουλτούρα των κοινωνιών αυτών. Οι αλλαγές που εξετάζει αφορούν τις αντιλήψεις για τη θρησκεία, την εργασιακή υποκίνηση, τις πολιτικές συγκρούσεις, τις στάσεις απέναντι στα παιδιά και την οικογένεια, το διαζύγιο, τις αμβλώσεις, την ομοφυλοφιλία και το περιβάλλον. Βάση του είναι η θεωρία περί αναγκών του Abraham Maslow, ο οποίος υποστηρίζει ότι υπάρχει μια ιεραρχία των αναγκών του ανθρώπου που ξεκινά από τη βάση που είναι οι εντελώς φυσιολογικές ανάγκες, όπως αυτές της τροφής, της ένδυσης, της στέγασης, και φτάνει στην κορυφή που είναι οι ανάγκες της αυτοπραγμάτωσης. Οι ανάγκες αυτοπραγμάτωσης εξαρτώνται από την προηγούμενη ικανοποίηση των φυσιολογικών αναγκών, των αναγκών ασφάλειας, της ανάγκης της αγάπης και του σεβασμού. Υποστηρίζει ότι η αυτοπραγμάτωση σχετίζεται με τον μεταϋλισμό και ότι η ανάδυση μεταϋλιστικών αξιών προκαλεί πραγματικές αλλαγές στη συμπεριφορά. Όσον αφορά στην πολιτική συμμετοχή, οι ανάγκες μεταφράζονται σε δύο θεμελιακές κατηγορίες αξιών: τις υλιστικές και τις μεταϋλιστικές. Η θεωρία της αλλαγής αξιών υποστηρίζει ότι καθώς ένα αυξανόμενο ποσοστό ανθρώπων αρχίζει να δίνει έμφαση σε μεταϋλιστικές αξίες, μεταβάλλεται η ημερήσια διάταξη της πολιτικής και το κέντρο βάρους μετατοπίζεται από τις παραδοσιακές ανησυχίες για τις οικονομικές ανάγκες και τις ανάγκες ασφάλειας, στις μη οικονομικές αξίες και στις ανησυχίες για την ποιότητα της ζωής στο πλαίσιο των εκβιομηχανισμένων κοινωνιών. Η νεότερη γενιά κοινωνικοποιείται με τις μεταϋλιστικές αξίες και δε δίνει βαρύτητα στις βασικές ανάγκες και στην ασφάλεια, όπως οι προηγούμενες γενιές. Έτσι, οι «μεταϋλιστές» πολίτες έχουν φέρει από τον κοινωνικό βυθό στην επιφάνεια και στο επίκεντρο της πολιτικής σκηνής ζητήματα όπως η ποιότητα του περιβάλλοντος, η πυρηνική ενέργεια (έχουν γίνει μεγάλες διαδηλώσεις και πορείες στην Ευρώπη μετά την έκρηξη του πυρηνικού εργοστασίου του Τσερνομπίλ της Ουκρανίας), τα δικαιώματα των γυναικών και ο καταναλωτισμός που συχνά διέφευγαν της προσοχής και των προτεραιοτήτων του «πολιτικού κατεστημένου».

Αυτή η θεωρία δέχτηκε ισχυρές κριτικές. Πρώτα απ' όλα, αντιλαμβάνεται την πυραμίδα των αναγκών με στατικό τρόπο, ειδικά για τις βασικές ανάγκες. Στην Ελλάδα της δεκαετίας του 1960, μια μέση αστική οικογένεια, στην οποία μόνο ο άνδρας ήταν εργαζόμενος, δεν ήταν εύκολο να αποκτήσει πλυντήριο ακόμη και με δόσεις ή γραμμάτια. Σήμερα που εργάζονται και τα δύο φύλα είναι αδιανόητο να μην υπάρχει πλυντήριο ρούχων στο σπίτι. Ο υπολογιστής και το κινητό τηλέφωνο ήταν άγνωστα είδη μέχρι είκοσι

χρόνια πριν ενώ σήμερα είναι απαραίτητα εργαλεία όχι μόνο για σκοπούς επικοινωνίας αλλά συχνά και για επαγγελματικό σκοπό. Οτιδήποτε στο παρελθόν της βιομηχανικής καπιταλιστικής οικονομίας ενδεχομένως θεωρούνταν πολυτέλεια, σήμερα συχνά είναι είδος πρώτης ανάγκης. Επιπροσθέτως, η θέση του Inglehart για την κοινωνικοποίηση της νέας γενιάς με βάση τις μεταυλιστικές αξίες δεν αφήνει χώρο για την μελέτη καταστάσεων όπως η σημερινή, της εντονότατης οικονομικής και κοινωνικής κρίσης, η οποία οδηγεί σε πρωτόγνωρες συνθήκες αστάθειας, αβεβαιότητας, ανεργίας και επισφαλούς απασχόλησης για τις νέες, αλλά και τις μεταπολεμικές γενιές. Η ύπαρξη και η δράση των Νέων Κοινωνικών Κινήσεων, και ειδικότερα του οικολογικού-περιβαλλοντικού, δίνει την δυνατότητα στην ευρύτερη κοινή γνώμη να ασπαστεί τις μεταυλιστικές αξίες χωρίς να υποβαθμίζει τις βασικές ανάγκες και τις υλιστικές αξίες. Η αύξηση των θέσεων εργασίας που αποσκοπεί στην πρόνοια και την ευημερία του πληθυσμού, όπως δημόσια εκπαίδευση, δημόσια υγεία, κοινωνική εργασία, δασοπονία, λόγω αντικειμένου, ωθεί στην υιοθέτηση μεταυλιστικών αξιών. Τέλος, επειδή η θέση του Inglehart δε συμπεριλαμβάνει την έννοια του «συμφέροντος», αφήνει να εννοηθεί ότι δεν συγκρούονται συγκεκριμένα ταξικά συμφέροντα γύρω από το οικολογικό ζήτημα. Παρόλα αυτά, η σύγκρουση είναι ταξική, γιατί αντιπαρατίθενται από τη μια τα συμφέροντα της άρχουσας καπιταλιστικής τάξης και των μικροαστικών στρωμάτων, όπως για παράδειγμα το θέμα των αυθαίρετων κατοικιών, και των φτωχών λαϊκών στρωμάτων από την άλλη, όπως για παράδειγμα οι συγκρούσεις για την οριοθέτηση των σκουπιδότοπων στην Ελλάδα με χαρακτηριστική περίπτωση αυτή της Κερατέας στην Ελλάδα.

Οι εκβιομηχανισμένες κοινωνίες στις οποίες αναφέρεται η αλλαγή αξιών που ανέδειξε η έρευνα του Inglehart, αποτελούν προϊόν αλλαγών στη δομή της κοινωνίας, οι οποίες με τη σειρά τους ευνοούν την αλλαγή αυτή. Η συρρίκνωση της βιομηχανικής εργατικής τάξης και η μεγέθυνση των νέων μικροαστικών στρωμάτων που συνεπάγεται η άνοδος του τομέα των υπηρεσιών, της τεχνολογίας, των επιστημονικών καινοτομιών και του κράτους πρόνοιας είναι ένας από τους σημαντικότερους λόγους. Στα στρώματα αυτά παρατηρείται σημαντική άνοδος του μορφωτικού επιπέδου σε σχέση με τις προηγούμενες γενιές, παρατηρείται όμως και αύξηση της υλικής ευημερίας και της επαγγελματικής ασφάλειας. Δημιουργούνται έτσι νέες ταξικές ιεραρχίες και μια «νέα τάξη» τεχνοκρατών και διαχειριστών των περίπλοκων μηχανισμών της κρατικής και της ιδιωτικής επιχείρησης. Ακόμη, παρατηρείται μαζική έξοδος των γυναικών στην αγορά εργασίας με διαφορετικές στοχεύσεις σε σχέση με τον κόσμο των ανδρών εργατών της συρρικνωμένης βιομηχανίας. Από αυτόν τον κόσμο της «νέας τάξης» προέρχονται σε ένα πολύ μεγάλο βαθμό οι συμμετέχοντες στα ΝΚΚ και ιδιαίτερα στο οικολογικό κίνημα. Στα ΝΚΚ γενικότερα, συμμετέχουν και ακόμη δύο ευρείες ομάδες, οι οποίες είτε βρίσκονται στην περιφέρεια της εργατικής τάξης (φοιτητές, νοικοκυρές, συνταξιούχοι, άνεργοι), είτε είναι μέλη των παλαιών μικροαστικών στρωμάτων (τεχνίτες, αγρότες, καταστηματάρχες) που δεν είναι άμεσα ενταγμένοι στο δίπολο κεφάλαιο-εργασία. Όλες αυτές οι δομικές κοινωνικές αλλαγές αντανακλώνται στην διαμόρφωση των κοινωνικών

κινήματων και των συλλογικών ταυτοτήτων τους.

Η δεύτερη μεγάλη τάση που αναφέρεται στον οικολογικό εκσυγχρονισμό τονίζει το μη ταξικό χαρακτήρα του οικολογικού κινήματος. Οι θεωρητικοί της τάσης αυτής δε θεωρούν ασύμβατο τον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής και κατανάλωσης με την οικολογική αναγέννηση. Το σύστημα και οι θεσμοί του μπορούν με την νέα τεχνολογία να καταφέρουν, αν όχι να επαναφέρουν το περιβάλλον στην παλαιότερή του κατάσταση, τουλάχιστον να ελαχιστοποιήσουν τις αρνητικές συνέπειες. Επομένως, τα συνδικάτα καλούνται να συνεργαστούν για την ανάπτυξη του «πράσινου καπιταλισμού» και τη δημιουργία «πράσινων θέσεων».¹³

3.3. Ποια είναι τα χαρακτηριστικά των ατόμων που δραστηριοποιούνται εντός των κοινωνικών κινήματων.

Τα κοινωνικά κινήματα δε θα υπήρχαν χωρίς τα άτομα που δρουν μέσα σε αυτά και με βάση τα χαρακτηριστικά που τα διέπουν προσπαθούν να επιτύχουν τους συλλογικούς τους στόχους. Υπάρχουν δύο διαφορετικές απόψεις σε σχέση με τα χαρακτηριστικά των ατόμων που κινητοποιούνται εντός των κοινωνικών κινήματων. Η πρώτη άποψη διαχωρίζει τα κοινωνικά κινήματα σε νέα και παλιά και θεωρεί ότι τα ΝΚΚ έχουν μια νέα ταξική βάση, και συγκεκριμένα μια «νέα μεσαία τάξη» (NMT- New Middle Class), κατ' αντιστοιχία της εργατικής τάξης ως κοινωνικής βάσης των «παλιών» κοινωνικών κινήματων. Η δεύτερη άποψη τονίζει ότι το κοινό των ΝΚΚ δημιουργείται μέσα από την ιδεολογική ταύτιση με συγκεκριμένα θέματα και δεν προέρχεται από κάποιο συγκεκριμένο κοινωνικό στρώμα (Buechler, 1995: 453).

Αν και οι διάφοροι θεωρητικοί «συμφωνούν σχετικά με το ρόλο της NMT στα κινήματα, διαφωνούν ως προς τις προϋποθέσεις συγκρότησής της» (Ψημίτης, 2006: 228). Έτσι, ο πατέρας της έννοιας, ο Γερμανός κοινωνιολόγος Claus Offe, υποστηρίζει ότι τα μέλη της NMT είναι τα άτομα εκείνα τα οποία «ως δρώντες συγκεντρώνουν όλα τα απαραίτητα χαρακτηριστικά που τους επιτρέπουν να κατανοούν ευκολότερα τη φύση της συστηματικής ανορθολογικότητας που διαπερνά τη λειτουργία του συστήματος» και συγκεκριμένα «το (υψηλό) επίπεδο εκπαίδευσης σε συνδυασμό με μια ηλικία στην οποία η εκπαιδευτική εμπειρία είναι πρόσφατη... (καθώς και)... η απασχόληση είτε σε προσωπικές κοινωνικές υπηρεσίες είτε στο δημόσιο τομέα» (Ψημίτης, 2006: 220), καθώς έτσι «δεν δεσμεύονται από το επιχειρησιακό κίνητρο

¹³ <http://ecolabor.wordpress.com/2011/06/19/%CE%AD%CE%BD%CE%B1-%CF%80%CE%B1%CF%81%CE%AC%CE%BE%CE%B5%CE%BD%CE%BF-%CE%B6%CE%B5%CF%85%CE%B3%CE%AC%CF%81%CE%B9-%CF%83%CF%85%CE%BD%CE%B4%CE%B9%CE%BA%CE%B1%CE%BB%CE%B9%CF%83%CE%BC%CF%8C%CF%82-%CE%BA/>, 16 Ιουλίου 2013

για το κέρδος ούτε εξαρτώνται από τον κόσμο των επιχειρήσεων για την επιβίωσή τους. Αντίθετα, τείνουν να δουλεύουν σε περιοχές που εξαρτώνται σε μεγάλο βαθμό από τις κρατικές δαπάνες όπως στον ακαδημαϊκό χώρο, στις τέχνες και στην παροχή υπηρεσιών» (Richardo, 1997).

Από τη δική του πλευρά, ο Ελβετός πολιτικός επιστήμονας Hanspeter Kriesi υποστηρίζει ότι η NMT αποτελείται από δύο βασικές ομάδες. Η μία ομάδα είναι οι *μάνατζερς*, οι οποίοι ασχολούνται με τη διοίκηση και ελέγχουν τους πόρους των μεγάλων οργανισμών και οι οποίοι προωθούν τα συμφέροντα αυτών των οργανισμών σύμφωνα με τις επιταγές του κατεστημένου. Στην προσπάθειά τους αυτή, προσβάλλουν την αυτονομία της άλλης συστατικής ομάδας της NMT, των *επαγγελματιών ειδικών*, οι οποίοι είναι ειδικοί σε τομείς της κοινωνίας και του πολιτισμού και οι οποίοι κατέχουν αποκλειστικά ατομικούς πόρους, άσχετους με τους οργανισμούς απασχόλησής τους. Συνεπώς, η σύγκρουση γίνεται για τον έλεγχο της εργασίας (Kriesi κ.ά., 1995: xix) και είναι αυτή η τελευταία ομάδα της NMT που αποτελεί το «σημαντικό δομικό δυναμικό για τα NKK» (Richardo, 1997). Υπό το πρίσμα αυτού του ανταγωνισμού, «οι αγώνες των NKK [...] μπορούν να γίνουν αντιληπτοί τόσο ως έκφραση όσο και ως παράγοντας σχηματισμού αυτής της νέας τάξης» (Buechler, 1995: 455).

Η διαρκής, οργανωμένη προσπάθεια είναι ένα από τα χαρακτηριστικά των ατόμων που δραστηριοποιούνται εντός των κοινωνικών κινημάτων, ώστε να προβάλλουν τις συλλογικές διεκδικήσεις τους ως προς τις αρχές. Επίσης, ένα χαρακτηριστικό είναι η δυνατότητα ενεργοποίησης συνδυασμών των παρακάτω μορφών πολιτικής δράσης: δημιουργία οργανώσεων ειδικού σκοπού και συμμαχιών, δημόσιες συναθροίσεις, επίσημες παρελάσεις, ολονυκτίες, συλλαλητήρια, διαδηλώσεις, εκστρατείες αιτημάτων, παρεμβάσεις στα δημόσια μέσα και έκδοση φυλλαδίων (ρεπερτόριο κινημάτων). Γενικότερα, τα άτομα που συμμετέχουν στα κοινωνικά κινήματα χαρακτηρίζονται από το αίσθημα της συλλογικής δράσης, της ενότητας και της μαζικότητας, καθώς και από αλληλεγγύη, κοινωνικότητα και την ευχέρεια του λόγου και της έκφρασης. Βασίζονται στο «εμείς» και όχι στο «εγώ», ενώ παράλληλα έχουν όραμα για τη βελτίωση της υπάρχουσας κοινωνίας μέσα από αξίες, ιδανικά, αλλά και ηθική από την οποία διέπονται. Επιπρόσθετα, χαρακτηρίζονται από το διεθνές αίσθημα σε διαφορετικούς βαθμούς του χαρακτήρα τους.

Τα άτομα που συμμετέχουν στα κοινωνικά κινήματα διεκδικούν επιπλέον το δίκαιο και τη λαϊκή κυριαρχία, αρνούνται όμως, από την άλλη πλευρά, τη νεοφιλελεύθερη πολιτική και αμφισβητούν το μονοπώλιο της πολιτικής παρέμβασης από τα κόμματα. Επίσης, επινοούν πρωτότυπες μορφές δράσης τις οποίες εξοπλίζουν με ισχυρό, συμβολικό περιεχόμενο. Έχουν ικανότητες αυτοδιαχειριστικής οργάνωσης των κινημάτων στα οποία συμμετέχουν, και υπεράσπισης των δικαιωμάτων τους στην παιδεία, στην υγεία, στον πολιτισμό, στην τέχνη, στην έρευνα, στην εξέλιξη, στην ανάπτυξη, στη δημοκρατία και στην εργασία. Για αυτό το λόγο προσανατολίζονται προς επακριβείς, συγκεκριμένους στόχους για την κοινωνική ζωή, όπως για παράδειγμα η στέγαση, η υγεία, η απασχόληση, η έκδοση πιστοποιητικών.

Τα μέλη όμως ειδικότερα των περιβαλλοντικών οργανώσεων και των πράσινων κομμάτων, ανήκουν ως ένα βαθμό στη NMT και έχουν «μεταϋλιστικά ιδανικά». Την εποχή εμφάνισης των πράσινων κομμάτων, το «μεταϋλιστικό» τους προφίλ θεωρούνταν δεδομένο (Eckersley, 1989· Muller-Rommel, 2002· Muller-Rommel, 1989), ενώ ήταν γεγονός ότι οι υποστηρικτές τους, τόσο οι ψηφοφόροι όσο και τα στελέχη τους, προέρχονταν από τη NMT. Νεότερες όμως έρευνες δείχνουν δείγματα μιας σταδιακής διαφοροποίησης: παρότι το κοινωνικό υπόβαθρο των πράσινων ψηφοφόρων και μελών συνεχίζει να δείχνει προς τη NMT, οι ακτιβιστές είναι περισσότερο «μεταϋλιστές» από τους απλούς ψηφοφόρους: οι τελευταίοι φαίνεται να έχουν και «υλιστικές» και «μεταϋλιστικές» προτεραιότητες (Carter, 2001: 93). Επιπλέον, από πολύ νωρίς είχε καταδειχθεί ότι τα μέλη της NMT δεν ψηφίζουν απαραίτητα τους πράσινους. Μια πρώτη ανάλυση των πραγματικών και δυνητικών ψηφοφόρων πράσινων κομμάτων στις ευρωεκλογές του 1989 (Franklin και Ruedig, 1992) έδειξε ότι εν γένει τα μέλη της NMT ψηφίζουν πράσινα κόμματα περισσότερο από άλλες τάξεις, αλλά οι διαφορές δεν ήταν μεγάλες.

Τα παραπάνω -αντικρουόμενα- δεδομένα δεν πρέπει να μας εκπλήσσουν καθώς έχει από πολύ νωρίς διατυπωθεί η άποψη ότι τα μέλη των κοινωνικών κινημάτων (χαρακτηριστική έκφραση των οποίων θεωρούνται και τα πράσινα κόμματα) δεν προέρχονται μόνο από τη NMT. Ο Offe (1985) σημειώνει χαρακτηριστικά ότι αντλούν μέλη και από την «παλιά μεσαία τάξη» (αγρότες, ιδιοκτήτες καταστημάτων, ειδικευμένους εργάτες) καθώς και από «περιφερειακές» ομάδες που δε συμμετέχουν στην αγορά εργασίας (φοιτητές, νοικοκυρές, συνταξιούχους) (στο: Pichardo 1997). Έτσι, έχει διατυπωθεί η άποψη πως οι ψηφοφόροι των πράσινων κομμάτων, παρότι συνεχίζουν να προέρχονται από τη NMT, έχουν αρχίσει να «μοιράζονται» ανάμεσα στην, αριθμητικά μεγαλύτερη, γενιά του '60, η οποία ωθείται από μεταϋλιστικές αξίες, και σε μια νεότερη, και αριθμητικά μικρότερη, ομάδα που δεν έχει μεταϋλιστικές αξίες, αλλά συγκεκριμένες περιβαλλοντικές ανησυχίες (Carter, 2001: 94). Αν μάλιστα λάβουμε υπόψη μας ότι τα περισσότερα πράσινα κόμματα έχουν και ένα σημαντικό πρόγραμμα κοινωνικής πολιτικής, το γεγονός αυτό τα καθιστά εν μέρει τμήμα και ενός «περιβαλλοντισμού των φτωχών»: με άλλα λόγια, το εκ γενετής ενδιαφέρον των πράσινων για «την κοινωνική-οικονομική ανισότητα, τη φτώχεια, τις ασθένειες, την ανασφάλεια και τον κοινωνικό αποκλεισμό» καθιστά την πράσινη Πολιτική και «μία “υλιστική Πολιτική” με την έννοια ότι καταπιάνεται με τις πραγματικές ανησυχίες και ανάγκες των ανθρώπων, μια Πολιτική στην οποία και η δικαιοσύνη και η αειφορία και η εξυπηρέτηση των ανθρώπινων αναγκών είναι όλες απαραίτητα στοιχεία» (Barry και Doherty, 2001: 587-607).

Ένα ακόμη σημαντικό στοιχείο είναι ότι το γεγονός ότι στο περιβαλλοντικό κίνημα εν γένει και στις οργανώσεις που το απαρτίζουν ειδικότερα, συμμετέχουν κατεξοχήν μέλη της NMT και άτομα με «άλλες» αξίες δεν τεκμηριώνει το γεγονός ότι είναι «κίνημα αυτής της τάξης», στο βαθμό που ως «τάξη» εννοούμε μια συγκεκριμένη κοινωνική ομάδα η οποία έχει συγκεκριμένα, αντικειμενικά, υλικά συμφέροντα τα οποία επιδιώκει να εξασφαλίσει διαμέσου του περιβαλλοντικού κινήματος. Το ενδιαφέρον για το

περιβάλλον μπορεί να είναι ταξικά-εδραζόμενο στη NMT, αλλά δε φαίνεται να είναι ταξικά-εκκινούμενο (Martel, 1994: 130). Πρόσφατες έρευνες έχουν δείξει ότι το περιβαλλοντικό ενδιαφέρον υπάρχει σε όλες τις κοινωνικές τάξεις, αν και όσοι δεν ανήκουν στη NMT ενδιαφέρονται περισσότερο για τοπικά περιβαλλοντικά προβλήματα και θέματα περιβαλλοντικής υποβάθμισης που σχετίζονται με την ανθρώπινη υγεία (Norton, 2003: 110).

3.4. Η σχέση των κοινωνικών κινημάτων με το περιβάλλον.

Θα ήταν ενδιαφέρουσα η διερεύνηση της σχέσης των κοινωνικών κινημάτων με το περιβάλλον. Συνήθως, τα χαμηλά εισοδηματικά λαϊκά στρώματα, που στις μέρες μας ολοένα και πληθαίνουν, κινητοποιούνται περισσότερο για τα ατομικά τους ενδιαφέροντα (που έχουν να κάνουν με την επιβίωσή τους, την εύρεση εργασίας και την αμοιβή τους, τη φορολογία κ.ά.), ενώ δεν επιδεικνύουν την ίδια ευαισθησία σε κινητοποιήσεις υπέρ του περιβάλλοντος ή υπέρ διαφόρων προβλημάτων που τίθενται με τη μορφή πολιτικών αιτημάτων. Αντίθετα, ορισμένες φορές, υψηλότερα εισοδηματικά κοινωνικά στρώματα, επιδεικνύουν μια πιο σταθερή προσήλωση σε αρχές και στόχους που συνδέονται με το περιβάλλον ή την πολιτική.

Σχετικά με τις σχέσεις των κοινωνικών κινημάτων με το περιβάλλον, αυτές δεν είναι εξωτερικές αλλά εσωτερικές. Τα σύγχρονα περιβαλλοντικά προβλήματα προϋποθέτουν και συνεπάγονται σχέσεις αλληλεπίδρασης κοινωνικών κινημάτων και περιβάλλοντος με αποτέλεσμα ο διαχωρισμός τους και η οριοθέτηση μεταξύ τους να μην είναι εφικτή. Οι παρεμβάσεις δηλαδή, δεν περιορίζονται στο εξωτερικό της φύσης και σε συνέπειες που μπορεί να καταδειχθούν εμπειρικά, όπως για παράδειγμα η αυξομείωση του πληθυσμού των ζώων και των φυτών, η αυξομείωση των υδάτων και η καταστροφή των τοπίων, αλλά εισβάλλουν στο εσωτερικό, στη βιολογική και τη χημική σύσταση του οικοσυστήματος. Δεν υπάρχει πια περιβάλλον ανεξάρτητο από τις κοινωνικές παρεμβάσεις. Τα σύγχρονα περιβαλλοντικά προβλήματα δεν περιορίζονται γεωγραφικά και χρονικά, αλλά αντιθέτως παγκοσμιοποιούνται και γίνονται διαχρονικά. Η παγκοσμιοποίηση αυτή αποκαλύπτει ταυτόχρονα τα όρια και την ανεπάρκεια του εθνικού κράτους, αλλά και το ρόλο του απέναντι στο περιβάλλον, τόσο στην επικράτειά του όσο και σε υπερεθνικό επίπεδο. Βέβαια, το κράτος δεν μπορεί να ελέγξει τις αρνητικές επιπτώσεις των διεθνών περιβαλλοντικών προβλημάτων στην επικράτειά του. Για παράδειγμα, πιθανολογείται ότι εξαιτίας του ατυχήματος του πυρηνικού αντιδραστήρα του Τσερνομπίλ, τριακόσιοι Σουηδοί θα αποβιώσουν από καρκίνο ως το 2036 (Linskog, 1999: 43-44). Από την άλλη πλευρά, τα κοινωνικά κινήματα έχουν τη δυνατότητα να κινητοποιούνται και να προσπαθούν να παρεμποδίζουν την άσκηση παγκόσμιας περιβαλλοντικής πολιτικής. Άρα, το συμπέρασμα όλων είναι ότι η συλλογική συμπεριφορά των κοινωνικών κινημάτων

υπερβαίνει τα εθνικά σύνορα (Wilenius, 1996: 9).

3.5. Ειδικότερα για τα οικολογικά και περιβαλλοντικά κινήματα.

Στην αρχαία Ελλάδα υπήρχε φόβος και σεβασμός στην άγρια φύση και το περιβάλλον και αυτό φαίνεται μέσα από τις αναφορές σε πολλά κείμενα για την καταστροφή-μείωση των δασών. Σε μερικές πόλεις μάλιστα, τα δάση τα επόπτευαν οι «υλοροί», δασοφύλακες δηλαδή, οι οποίοι είχαν φυλάκια και έκαναν περιπολίες. Στις προστατευόμενες αυτές δασικές περιοχές απαγορευόταν η κοπή δέντρων και η συλλογή ξύλων ή πεσμένων φύλλων. Η φωτιά και η ρύπανση των δασών θεωρούνταν μεγάλο παράπτωμα.

Περιβαλλοντικό ενδιαφέρον όμως εκδηλώθηκε αργότερα και σε άλλες χώρες όπως στη Μεγάλη Βρετανία και στις Ηνωμένες Πολιτείες της Αμερικής (Η.Π.Α.). Στη Μεγάλη Βρετανία το κοινό άρχισε να δείχνει αυξημένο ενδιαφέρον για τη φυσική ιστορία. Οι αλλαγές στα μέσα μεταφοράς έκαναν πιο εφικτή την επαφή με την εξοχή για σπουδές και αναψυχή. Ο κόσμος αντέδρασε στη ραγδαία αστική ανάπτυξη. Στις Η.Π.Α. η ανθρώπινη δραστηριότητα επεκτείνεται ενώ παράλληλα η φύση περιορίζεται. Έτσι, το 19^ο αιώνα κάνει την εμφάνισή του το πρώτο μαζικό κίνημα για τη διατήρηση της φύσης, το οποίο είχε ως αποτέλεσμα τη συμβίωση του ανθρώπου με τη φύση και την επιστροφή στις ατομιστικές και ελευθεριακές ρίζες της αμερικανικής δημοκρατίας.

Έτσι, με το πέρασμα των χρόνων και έχοντας γερές ρίζες στο παρελθόν, κάνει την εμφάνισή του στα τέλη της δεκαετίας του 1950 και στις αρχές της δεκαετίας του 1960, το σύγχρονο περιβαλλοντικό-οικολογικό κίνημα. Μετά το φοιτητικό κίνημα του Μπέρκλεϋ, το γαλλικό Μάη του 1968, το ειρηνιστικό κίνημα, το αντιπυρηνικό, το κίνημα αλληλεγγύης στον απο-αποικιοποιούμενο Τρίτο Κόσμο και το κίνημα υπέρ των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, γεννήθηκαν τα πρώτα πράσινα κόμματα, οι πρώτοι φορείς της πολιτικής οικολογίας, τη δεκαετία του 1970.

Τα κόμματα αυτά, που κατά κανόνα είχαν σημαντικό χαρακτήρα, έφεραν στο προσκήνιο της πολιτικής σκέψης ένα σύνολο νέων αξιών: μη βία, διεθνής αλληλεγγύη υπέρ των χωρών του Τρίτου Κόσμου, προστασία της φύσης και της βιολογικής ποικιλότητας, πρόταξη ποιοτικών έναντι ποσοτικών κριτηρίων στον τρόπο κατανάλωσης, αμφισβήτηση της μονοδιάστατης οικονομικής ανάπτυξης ως μέσο για τη συλλογική ευημερία, κριτική των νεωτερικών κοινωνιών. Επρόκειτο για το έναυσμα ενός ευρύτερου περιβαλλοντικού-πολιτικού κινήματος που επιδίωκε τον «οικολογικό μετασχηματισμό» των βιομηχανικών κοινωνιών με ειρηνικό τρόπο (Σακιώτης, 2005). Είναι ένα πολιτικό και κοινωνικό κίνημα που αντιμάχεται την περιβαλλοντική ρύπανση, την κλιματική αλλαγή και άλλες διαταραχές του φυσικού περιβάλλοντος οι οποίες οφείλονται στην ανθρώπινη δραστηριότητα. Στην πραγματικότητα πρόκειται για μια ποικιλία

διαφορετικών τάσεων, οι οποίες αναδύθηκαν στο πλαίσιο των Νέων Κοινωνικών Κινήματων της δεκαετίας του 1960. Ορισμένες από αυτές υποστηρίζουν την προστασία του περιβάλλοντος για να επιτύχουν την ανθρώπινη ευημερία και τη βελτίωση του βιοτικού επιπέδου, ενώ άλλες, όπως η βαθιά οικολογία, επειδή προσδίδουν αυταξία στη φύση. Κάποιες φορές, αλλά όχι πάντα, οι διάφορες τάσεις του οικολογικού κινήματος τοποθετούνται στο ευρύτερο πολιτικό πλαίσιο της Αριστεράς.¹⁴

Όλα αυτά συνέβησαν σε μια εποχή όπου η οικολογική κρίση, της οποίας τα σημάδια ήταν ήδη φανερά (καταστροφή βιοτόπων, εξαφάνιση ειδών, ρύπανση, υπερπληθυσμός) (Δρακάκη, 1999), έστρεψε σημαντική μερίδα επιστημόνων στην καταγγελία της ανάπτυξης και στην προειδοποίηση ότι ο πλανήτης συνολικά πρόκειται να αντιμετωπίσει κρίση βιωσιμότητας (Παπαϊωάννου, 1999: 12).

Το κίνημα της οικολογίας ξεκινά υιοθετώντας τα πορίσματα της επιστημονικής οικολογίας και θέτοντας με έμφαση και εκ νέου το ζήτημα των σχέσεων της ηθικής με την επιστήμη, από τη σκοπιά της προστασίας της φύσης, της διασφάλισης της ανθρώπινης υγείας και του δικαιώματος σε υψηλή ποιότητα ζωής για όλους. Η επιστημονική οικολογία βοήθησε στην κατανόηση της λειτουργίας των φυσικών συστημάτων και στην κατανόηση των επιπτώσεων που έχουν σε αυτά οι ανθρώπινες δραστηριότητες, τροφοδοτώντας τη σύγχρονη οικολογική προβληματική με επιχειρήματα που προκύπτουν από μια ευρέως αποδεκτή ορθολογικότητα και νομιμοποιούν το λόγο του οικολογικού κινήματος (Φλογαΐτη, 1993: 84). Αυτή ακριβώς η δύναμη νομιμοποίησης που αντλεί το οικολογικό κίνημα από την επιστημονική οικολογία, υπήρξε ίσως το πλέον σημαντικό και κρίσιμο στοιχείο ανάδειξής του, που ευνόησε την εκτεταμένη οικολογικοποίηση της σύγχρονης πολιτικής σκέψης. Αυτή η «οικολογικοποίηση» μπορεί να μην απέφερε τις μεγάλες αλλαγές για τις οποίες αγωνίστηκε και αγωνίζεται το διεθνές οικολογικό κίνημα, προκάλεσε ωστόσο την ανατροφοδότηση της επιστημονικής οικολογίας (Morin, 1990: 92).

Αν και η πράσινη ιδεολογία προήλθε από ένα συγκερασμό ιδεολογικών στοιχείων που προϋπήρχαν και –κατά κύριο λόγο– προέρχονται από την ιδεολογική παράδοση της ευρύτερης ευρωπαϊκής αριστεράς (Σακιώτης, 1992: 40-41· Δεμερτζής, 1993α: 108), διαφέρει από τις προηγούμενες ιδεολογίες και αποτελεί κάτι νέο διότι, σε αντιδιαστολή με τις παλαιότερες πολιτικές θεωρίες που αποδέχονται ως αυτονόητη τη θέση του ανθρώπου στο κέντρο της πολιτικής φιλοσοφίας, η οργανωτική αρχή του πράσινου λόγου θέτει στο επίκεντρό της μια συγκεκριμένη εικόνα της φύσης (Σταυρακάκης, 1998: 55). Αυτή η εικόνα της φύσης εκλαμβάνεται από τα ιδεολογικά ρεύματα της πολιτικής οικολογίας με διαφορετικό τρόπο και αποτελεί διαρκές σημείο τριβής. Από τη μια πλευρά, έχει διαμορφωθεί το ρεύμα του οικοκεντρισμού, που προκρίνει τη θέση περί αυταξίας και προτεραιότητας της φύσης απέναντι στον άνθρωπο, μια φύση που αυτορρυθμίζεται συμπεριλαμβάνοντας τον άνθρωπο ως ένα από τα μερικά εκατομμύρια είδη ζωής στον πλανήτη.

¹⁴ el.wikipedia.org/wiki/Οικολογικό_κίνημα, 23 Ιουλίου 2013

Το ελληνικό οικολογικό κίνημα, από την ανάδυσή του τη δεκαετία του 1970 έως και σήμερα, δεν εξελίσσεται με τον ίδιο τρόπο σε σχέση με τα Ευρωπαϊκά οικολογικά κινήματα. Επίσης, η ανάπτυξή του παρουσιάζει ασυμμετρία και οργανώνεται γύρω από δύο πόλους. Ο πρώτος πόλος είναι ο χώρος της δουλειάς στο πεδίο, ο χώρος που δραστηριοποιείται ως κοινωνικό κίνημα. Ξεκινάει με κάποιες μορφές παρέμβασης, χρησιμοποιώντας ευρύτητα έναν ανεπεξέργαστο δημόσιο λόγο που βασίζεται στον κινηματικό συναισθηματισμό και την καταγγελία. Ο πόλος αυτός, μέσα από μια πορεία εξέλιξης από τα μέσα της δεκαετίας του 1990 και μετά, καταλήγει αφενός μεν σε έναν υπερ-επαγγελματικό τομέα, που διακρίνεται από τη σοβαρή επιστημονική υποστήριξη των προβαλλόμενων αιτημάτων και την εκλεπτυσμένη επικοινωνιακή πολιτική των μεγάλων περιβαλλοντικών ΜΚΟ, αφετέρου δε στην ανάδυση ενός πλήθους απαίδευτων πρωτογενών και αυθόρμητων περιβαλλοντικών μικρο-κινήματων, κυρίως τοπικού και τοπικιστικού χαρακτήρα, που διακρίνονται από τη μεγάλη άγνοια των επεξεργασιών τόσο της επιστημονικής όσο και της πολιτικής οικολογίας (Σακιώτης, 2005: 147-148).

Ο δεύτερος πόλος αποκτά με την πάροδο του χρόνου σαφές πολιτικό στίγμα. Περιλαμβάνει κινηματικούς διανοούμενους και ακτιβιστές, χρησιμοποιεί ως μέσα επεξεργασίας και δημοσιοποίησης των απόψεων που παράγει τα οικολογικά έντυπα και εκφράζεται πολιτικά σε μια κοινή συνισταμένη μόνο κατά την περίοδο 1989-1992, με την κοινοβουλευτική παρουσία των Οικολόγων Εναλλακτικών. Αυτή η πολιτική κινηματική έκφραση δεν έχει τύχη μετά τους Οικολόγους Εναλλακτικούς και στην Ελλάδα δεν αναπτύσσεται τελικά ένα αυτόνομο πολιτικό οικολογικό κίνημα, όπως σε άλλες ευρωπαϊκές χώρες. Η πολιτική οικολογία αποτελεί το σταθερό έδαφος και τη βασική προϋπόθεση για την ανάπτυξη ενός μη κυβερνητικού οικολογικού κινήματος (Σακιώτης, 2005: 148).

Η κινητοποίηση των Μεγαρέων εν μέσω της δικτατορίας το 1973 ενάντια στην εγκατάσταση αεροδρομίου στην πεδιάδα των Μεγάρων θεωρείται ως η πρώτη κινητοποίηση πολιτών στη Ελλάδα που είχε χαρακτήρα οικολογικής διαμαρτυρίας (Λουλουδής, 1986: 11). Προσθέτοντας την κινητοποίηση των κατοίκων της Πύλου το 1975, μετά από τη διαρροή μεγάλης ποσότητας πετρελαίου από πλοίο που διέπλεε την περιοχή και το σχηματισμό πετρελαιοκηλίδας που προκάλεσε εκτεταμένη ρύπανση και ακόμη τις κινητοποιήσεις ενάντια στην εγκατάσταση εργοστασίου παραγωγής ηλεκτρισμού από πυρηνική ενέργεια στην Κάρυστο (1977-79), σύμφωνα με τον Δεμερτζή, έχουμε τις πρώτες μορφές ενεργοποίησης των Ελλήνων πολιτών, με περιφερειακό χαρακτήρα που διαπνέονταν από πνεύμα περιβαλλοντισμού (προστασίας του περιβάλλοντος) και όχι πολιτικής οικολογίας. Αντιθέτως, μετά το 1981, ξεκινά μια νέα περίοδος, όπου συντελείται η μετάβαση από τον περιβαλλοντισμό στην πολιτική οικολογία, περίοδος της οποίας οι κυριότερες κινητοποιήσεις είναι εκείνες που γίνονται στην Αθήνα το 1986, λίγο μετά το ατύχημα του Τσερνομπίλ, και στη Θεσπρωτία και την Κέρκυρα το 1988, ενάντια στη σχεδιαζόμενη από την τότε κυβέρνηση παροχέτευση των επεξεργασμένων λυμάτων από το βιολογικό καθαρισμό της πόλης των Ιωαννίνων στον ποταμό Καλαμά. Παρά την αύξηση του ενδιαφέροντος της ελληνικής κοινωνίας για τα

περιβαλλοντικά ζητήματα και στη δεύτερη περίοδο εξέλιξης του οικολογικού κινήματος στην Ελλάδα δεν συντελείται η επιτυχής πολιτική συγκρότηση του χώρου της πολιτικής οικολογίας, καθώς η διάρκεια του εγχειρήματος των Οικολόγων Εναλλακτικών διήρκησε τελικά μόνο τρία χρόνια (Δεμερτζής, 1993β: 76).

Ο Σχίζας, σε μια πιο διεξοδική προσπάθεια καταγραφής των περιόδων της ιστορίας που έχει διανύσει το ελληνικό οικολογικό κίνημα, συμπίπτει εν μέρει με κάποιες από τις εκτιμήσεις του Δεμερτζή. Εντοπίζει μια πρώτη προ του 1974 περίοδο του ελληνικού οικολογικού κινήματος, την οποία αποκαλεί προ-οικολογική (η πρώτη οικολογικού χαρακτήρα οργάνωση στην Ελλάδα ήταν η Ελληνική Εταιρεία Προστασίας της Φύσης που ιδρύθηκε το 1951 από μέλη του Ορειβατικού Συλλόγου) και κατά την οποία η προστασία του περιβάλλοντος ήταν μια δραστηριότητα εξωραϊστική και φυσιολατρική, όπου το ρόλο του προστάτη του περιβάλλοντος είχαν κατά κύριο λόγο οι Έλληνες αρχαιολόγοι που πρώτοι ευαισθητοποιήθηκαν για θέματα υποβάθμισης του τοπίου που προκαλούσε η ανάπτυξη. Η περίοδος 1974-1981, η οποία για τον Σχίζα είναι η δεύτερη περίοδος (ενώ για το Δεμερτζή είναι η πρώτη και περιλαμβάνει και τις προγενέστερες της μεταπολίτευσης κινητοποιήσεις), καταγράφεται ως περίοδος που το ελληνικό οικολογικό κίνημα έδωσε προτεραιότητα στα ζητήματα της βιομηχανίας. Η τρίτη περίοδος, ξεκινά το 1981, όταν για πρώτη φορά κατήλθε υποψήφιο οικολογικό σχήμα στις εκλογές για το ευρωπαϊκό κοινοβούλιο (Οικολόγοι Εναλλακτικοί) χωρίς να εκλέξει ευρωβουλευτή, κάτι το οποίο επιτεύχθηκε λίγο αργότερα, στις εθνικές εκλογές του Νοεμβρίου του 1989, κατά τις οποίες η Ομοσπονδία Οικολογικών Εναλλακτικών Οργανώσεων εξέλεξε μια εκπρόσωπο στην Ελληνική Βουλή (Σχίζας, 1993: 46). Την περίοδο αυτή ο Σχίζας την αποκαλεί περίοδο διεύρυνσης της οικολογικής δράσης και ανάδειξης προβλημάτων γεωργικής ρύπανσης, βιοτόπων, απειλούμενων ειδών, όξινης βροχής, πυρηνικής ενέργειας, τροπικών δασών, διάβρωσης του εδάφους και ερημοποίησης στον Τρίτο Κόσμο. Τέλος, από το 1989 και μετά εντοπίζεται μια τέταρτη περίοδος που ορίζεται ως περίοδος γενικότερης σύγκλισης και πολιτικοποίησης των επιμέρους ρευμάτων του οικολογικού χώρου αλλά και ενός τμήματος του χώρου της Αριστεράς (Σχίζας, 1993: 43-46).

Οι Έλληνες πολιτικοί οικολόγοι, έχοντας την εμπειρία του ευρωπαϊκού πράσινου κινήματος, επηρέασαν σημαντικά την ελληνική κοινωνία την περίοδο 1989-1991, με τις προτάσεις τους για την αντιμετώπιση της οικολογικής κρίσης. Πρότειναν την εφαρμογή κάποιων ευρωπαϊκών περιβαλλοντικών πολιτικών και ανέπτυξαν μια ενδιαφέρουσα κριτική του ελληνικού αναπτυξιακού μοντέλου ως κεντρικό και προνομιακό χώρο ιδεολογικής αναφοράς προκειμένου να ανακαλύψουν τα αίτια της οικολογικής κρίσης στην Ελλάδα (Σακιώτης, 2005: 154).

Έτος-καμπή για το άνοιγμα της συζήτησης επί των οικολογικών ζητημάτων ήταν το 1986, όταν συνέβη το πυρηνικό ατύχημα του Τσερνομπίλ, το οποίο έδωσε το έναυσμα για τη γενίκευση της περιβαλλοντικής ευαισθητοποίησης των Ελλήνων. Παρά την ευαισθητοποίηση όμως της ελληνικής κοινωνίας, κατά γενική

παραδοχή το κίνημα της πολιτικής οικολογίας στην Ελλάδα υπήρξε ένα περιορισμένων διαστάσεων κίνημα (Καϊτατζής, 1998α: 20), που δεν κατάφερε να ωριμάσει πολιτικά, να αποκτήσει γερές βάσεις στην κοινωνία και να ανδρωθεί σε έναν αυτόνομο και ισχυρό πόλο του ελληνικού πολιτικού γίνεσθαι.

Η ιδιαιτερότητα του ελληνικού οικολογικού κινήματος αποτυπώνεται συνοπτικά στον εξαιρετικά εύστοχο χαρακτηρισμό που πρότεινε ο Δεμερτζής, εκείνον του «οιονεί» πράσινου κινήματος (Δεμερτζής, 1993α: 76). Ένα οιονεί κίνημα ωστόσο, που παρά το μικρό του μέγεθος κατόρθωσε να αναδείξει επιτυχώς τα οικολογικά ζητήματα και μάλιστα, σε ορισμένες κρίσιμες περιπτώσεις, να τα τοποθετήσει σε υψηλές θέσεις της ατζέντας της δημοσιότητας (για παράδειγμα θαλάσσια ρύπανση, διαχείριση απορριμμάτων, προστασία της φύσης) (Βαλαώρα, 1998: 56-58).

Η σημαντικότερη ίσως λειτουργία αυτού του οιονεί κινήματος ήταν ότι έδρασε ως παράγοντας με ιδεολογικές θέσεις που χαρακτηρίζονταν από ιδεαλισμό και ταυτόχρονα από επίμονη προσπάθεια τεκμηρίωσης με επιστημονικά δεδομένα των επιχειρημάτων που παρουσιάζονταν στη συζήτηση για τα οικολογικά προβλήματα. Είναι ένα κίνημα που, αφορμώμενο από τις θεμελιώδεις παραδοχές και θέσεις της σύγχρονης οικολογικής σκέψης, προσέγγισε με κριτικό πνεύμα την ανάπτυξη και προχώρησε στην κατάθεση προτάσεων εναλλακτικών μοντέλων και κατευθύνσεων περιβαλλοντικής πολιτικής στη δημόσια συζήτηση, με στόχο μια οικολογικού τύπου διαχείριση των πόρων. Παράλληλα με τη συμμετοχή στη συζήτηση, τα άτομα εκείνα που αναδείχθηκαν μέσα από τα κινήματα, δραστηριοποιήθηκαν μέσα από τις γραμμές του οικολογικού κινήματος. Στην πλειοψηφία τους, η δημόσια παρουσία των ατόμων αυτών ανταποκρίνεται στον τύπο του στοχαστή-ακτιβιστή που έχουν περιγράψει οι Eyerman και Jamison (Eyerman και Jamison, 1991: 94-119). Ο τύπος του οικολόγου στοχαστή-ακτιβιστή διαμορφώνεται με την εμπλοκή του στα κινήματα των ενεργών πολιτών. Τα κινήματα αυτά είναι κατά κανόνα μη κυβερνητικά, έχουν σοβαρή επιστημονική τεκμηρίωση των απόψεων που προωθούν στην ελληνική κοινωνία και παρεμβαίνουν στη δημοσιότητα με θεσμικό και πολιτικό τρόπο. Πρόσφυγες στη δικαιοσύνη, παραστάσεις και υπομνήματα στα πολιτειακά όργανα από τη μία, αλλά και έντονες διαμαρτυρίες και κινητοποιήσεις αποτελούν τα μέσα που χρησιμοποιούν οι Έλληνες οικολόγοι για να επιτύχουν τους στόχους τους. Έτσι, και παρά τις αδυναμίες του, μεταξύ των οποίων η μόνιμη ένδεια των μικρών μεγεθών, το ελληνικό οικολογικό κίνημα έχει να επιδείξει σημαντικές πολιτικές επιτυχίες για την προστασία του περιβάλλοντος.

Στην Ελλάδα το περιβαλλοντικό κίνημα έχει ισχυρή παρουσία τόσο σε κοινωνικό επίπεδο, όσο και σε επίπεδο πολιτικής εκπροσώπησης. Σε αντίθεση με τα ανεπτυγμένα βιομηχανικά κράτη (Γερμανία, Μ. Βρετανία, Γαλλία, Βέλγιο, Σουηδία, Ολλανδία), όπου ευδοκίμησαν πράσινα κινήματα και κόμματα ως κριτικά διακείμενα στο βιομηχανικό πολιτισμό, σε χώρες της ημι-περιφέρειας, όπως η Ελλάδα, το ομόλογο κίνημα δεν αναπτύχθηκε ως διακριτό και αυτόνομο πολιτικό ρεύμα και ο βαθμός διεξόδυσής του στο κοινωνικό σώμα παρέμεινε χαμηλός.

Ο Μουζέλης (1999) υποστηρίζει ότι το περιβαλλοντικό κίνημα στη χώρα μας φυτοζωεί και παίζει μάλλον περιθωριακό ρόλο στην εκσυγχρονιστική διαδικασία, λόγω του ότι η αδύνατη κοινωνία των πολιτών δεν ευνοεί την μαζική ανάπτυξη νέων κοινωνικών κινημάτων. Η περιβαλλοντική προβληματική εισήχθη με μεγάλη καθυστέρηση στο δημόσιο διάλογο στη χώρα μας (Λουλούδης, 1986), λόγω ειδικών ιστορικών συνθηκών: η επιβολή της δικτατορίας (1967-1974) έθεσε σε πρώτη προτεραιότητα τον αντιδικτατορικό αγώνα, ενώ το κυρίαρχο αίτημα της μεταπολίτευσης υπήρξε η σταθεροποίηση του δημοκρατικού πολιτεύματος, με αποτέλεσμα το περιβαλλοντικό ζήτημα να παραμείνει για μεγάλο χρονικό διάστημα στο περιθώριο του ενδιαφέροντος της ελληνικής κοινωνίας. Ο Κατσούλης (1995) εντοπίζει ως κύριο αίτιο της καχεκτικής ανάπτυξης του ελληνικού περιβαλλοντικού κινήματος το μεταπρατικό χαρακτήρα των μεσαίων στρωμάτων και την αδυναμία τους να αναπτύξουν μετα-υλιστικές αξίες, όπως συνέβη στην Δυτική Ευρώπη, όπου αποτέλεσαν την κύρια δεξαμενή άντλησης υποστήριξης των πράσινων κομμάτων-κινήματων. Είναι επίσης κοινά αποδεκτό ότι η περιβαλλοντική κρίση στην Ελλάδα δεν υπήρξε έντονη, ενώ εξέλειπαν οι λόγοι άμεσης κινητοποίησης, εξαιτίας έκτακτων περιστατικών (για παράδειγμα εκδήλωση βιομηχανικού ατυχήματος μεγάλης κλίμακας, λειτουργία πυρηνικού εργοστασίου).

Κατά κοινή διαπίστωση, το ελληνικό περιβαλλοντικό κίνημα, που έκανε δυναμική εμφάνιση τη δεκαετία του 1980, διέρχεται σήμερα μια κρίση προσανατολισμού. Οι απόπειρες συγκρότησης κινήματος πολιτικής οικολογίας στη χώρα μας απέτυχαν. Τα στελέχη του οικολογικού χώρου διασκορπίστηκαν και επαγγελματοποιήθηκαν (Παπασπηλιόπουλος, 2002). Ωστόσο είναι βέβαιο ότι η πορεία του περιβαλλοντικού κινήματος στη χώρα μας συντέλεσε στην αφύπνιση της κοινής γνώμης, όσον αφορά στα περιβαλλοντικά ζητήματα, ενώ τα παραδοσιακά πολιτικά κόμματα έχουν συμπεριλάβει, έστω και θεωρητικά, στα προγράμματά τους την οικολογική συνιστώσα (Σπανού, 1998: 160).

Παρά το γεγονός ότι το ελληνικό περιβαλλοντικό κίνημα παρέμεινε άμορφο και ισχνό και δεν απέκτησε ισχυρή κοινωνική βάση, κατάφερε να αναδείξει με επιτυχία τα οικολογικά ζητήματα, να κερδίσει αναπάντεχα μάχες, όπως η αναθεώρηση του άρθρου 24 του Συντάγματος, και να καθιερωθεί ως «συλλογικός διανοούμενος» (Μοδινός, 1996: 184) συνεισφέροντας στο δημόσιο διάλογο, μέσω της ανάδειξης της οικολογικής συνιστώσας της ανάπτυξης.

3.6. Κοινωνικοί και δομικοί παράγοντες στα περιβαλλοντικά-οικολογικά κινήματα.

Οι άνθρωποι όμως ανησυχούν πλέον για την περιβαλλοντική υποβάθμιση και η ανησυχία αυτή μεταφράζεται σε υπεύθυνη περιβαλλοντική συμπεριφορά. Σε ένα από τα πρώτα άρθρα βιβλιογραφικής ανασκόπησης σχετικά με τους παράγοντες οι οποίοι επηρεάζουν το ενδιαφέρον για το περιβάλλον, οι Van Lieere και Dunlap (Van Lieere και Dunlap, 1980: 181-197) ανέλυσαν τα αποτελέσματα προηγούμενων

ερευνών οι οποίες πραγματοποιήθηκαν κυρίως στις Η.Π.Α. τη δεκαετία του 1970. Οι μελέτες τις οποίες επέλεξαν να αναλύσουν οι συγγραφείς πληρούσαν τρεις συνθήκες. Πρώτον ήταν μελέτες που μετρούσαν το επίπεδο ενδιαφέροντος του ερωτώμενου σχετικά με τα περιβαλλοντικά προβλήματα και την ποιότητα του περιβάλλοντος. Το ενδιαφέρον αυτό μετριέται με διάφορους τρόπους, συμπεριλαμβανομένων της αντίληψης των περιβαλλοντικών προβλημάτων ως σοβαρών, την υποστήριξη κυβερνητικών πρωτοβουλιών για την προστασία της περιβαλλοντικής ποιότητας, την πρακτική συμπεριφορών που έχουν στόχο τη βελτίωση της περιβαλλοντικής ποιότητας. Οι μελέτες αυτές μετρούν μεταβλητές όπως η εμπιστοσύνη στην κυβέρνηση για την επίλυση των περιβαλλοντικών προβλημάτων ή η αντίληψη των αιτιών της περιβαλλοντικής υποβάθμισης. Δεύτερον, επιλέχθηκαν έρευνες που μελετούσαν τον γενικό πληθυσμό και όχι ειδικές ομάδες όπως οι φοιτητές. Τρίτον, οι μελέτες που επιλέχθηκαν παρουσίαζαν στα αποτελέσματά τους τη διμετάβλητη συσχέτιση μεταξύ της ανεξάρτητης (ηλικία, μορφωτικό επίπεδο κ.α.) και της εξαρτημένης μεταβλητής (φιλοπεριβαλλοντικές συμπεριφορές, υποστήριξη κυβερνητικών πρωτοβουλιών κ.α.) (Μποτετζάγιας, 2008: 71).

Το άρθρο αυτό είναι το πρώτο που προσπαθεί να δώσει μια περιγραφή των πιθανών παραμέτρων που επηρεάζουν το ενδιαφέρον για το περιβάλλον. Οι Van Liere και Dunlap εστίασαν το ενδιαφέρον τους στη συγκριτική ανασκόπηση πέντε παραγόντων: *της ηλικίας, της κοινωνικής τάξης, του τόπου διαμονής, του φύλου και της πολιτικής τοποθέτησης.*

Οι θεωρίες της εποχής υποστήριζαν ότι τα νεότερα άτομα θα είχαν μεγαλύτερο ενδιαφέρον για το περιβάλλον από τα πιο ηλικιωμένα. Διάφοροι λόγοι προσπάθησαν να εξηγήσουν αυτή τη θέση, όπως για παράδειγμα ότι τα περιβαλλοντικά προβλήματα αποτελούσαν ουσιαστική απειλή για την κρατούσα κοινωνική και οικονομική τάξη πραγμάτων και η λύση τους απαιτούσε σημαντικές αλλαγές στον τρόπο ζωής, στη συμπεριφορά και στις αξίες. Επειδή οι νέοι άνθρωποι είναι λιγότερο ενσωματωμένοι στο υπάρχον σύστημα, αναμενόταν να είναι περισσότερο διατεθειμένοι να αποδεχτούν και να υποστηρίξουν τις όποιες περιβαλλοντικές λύσεις, ακόμη και ανατρεπτικές, απ' ό,τι οι μεγαλύτεροί τους (Van Liere και Dunlap, 1980: 183). Επίσης, υποστηριζόταν ότι η ενασχόληση των νέων με τα περιβαλλοντικά θέματα ήταν η λογική συνέπεια της αυξημένης συμμετοχής τους στα παλιότερα κινήματα για τα πολιτικά δικαιώματα και κατά του πολέμου στο Βιετνάμ, τα οποία τη συγκεκριμένη εποχή είχαν αρχίσει να φθίνουν. Συνεπώς, το υψηλό δυναμικό κινητοποίησης της νεολαίας βρήκε αντικείμενο έκφρασης στο ανερχόμενο περιβαλλοντικό ζήτημα. Τέλος, υπογραμμιζόταν ο σημαντικός ρόλος της διαθέσιμης πληροφορίας για τα περιβαλλοντικά προβλήματα μέσα από τα Μ.Μ.Ε. στο περιβαλλοντικό ενδιαφέρον των νέων. Η συνεχής ροή άσχημων ειδήσεων για το περιβάλλον κατά τη διάρκεια της εφηβείας τους, είχε σαν αποτέλεσμα να εντυπωθούν στη νέα γενιά φιλοπεριβαλλοντικές απόψεις και πιστεύω, οι οποίες θα τους ακολουθούσαν σε όλη τους τη ζωή (Van Liere και Dunlap, 1980: 183).

Η ανασκόπηση μεταγενέστερων ερευνών που αφορούσαν στον παράγοντα της ηλικίας, επιβεβαίωσαν την έρευνα των Van Liere και Dunlap. Πιο συγκεκριμένα, οι νεότερες μελέτες δείχνουν ότι η διαφορά μεταξύ νέων και ηλικιωμένων συνεχίζει να ισχύει, αν και πιθανότατα είναι μειωμένη (Fransson και Garling, 1999: 371).

Αντίστοιχα με τον παράγοντα της ηλικίας, υποστηριζόταν ότι άτομα που ανήκαν σε ανώτερη κοινωνική τάξη έδειχναν μεγαλύτερο ενδιαφέρον για το περιβάλλον. Το επίπεδο της κοινωνικής τάξης αναγόταν σε τρεις κυρίως μεταβλητές: το μορφωτικό επίπεδο, το εισόδημα και το επαγγελματικό κύρος. Έτσι, βάσει της θεωρίας του Maslow για την ιεραρχία των αναγκών (Maslow, 1970), το περιβαλλοντικό ενδιαφέρον θεωρείται «είδος πολυτέλειας», δηλαδή κάτι το οποίο απασχολεί ένα άτομο μόνο εφόσον έχει ικανοποιήσει τις βασικές του ανάγκες για τροφή, στέγη και ασφάλεια. Συνεπώς, οι μεσαίες και ανώτερες τάξεις είναι εκείνες που μπορούν να ενδιαφέρονται για μια τέτοια «πολυτέλεια» (Van Liere και Dunlap, 1980: 183).

Παρόμοια είναι και η θεωρία της «σχετικής στέρησης» σύμφωνα με την οποία οι μεσαίες και ανώτερες τάξεις, επειδή έχουν ίδια αντίληψη της καλής ζωής, είναι πιο πιθανό να ανησυχούν περισσότερο για την υποβάθμιση του περιβάλλοντός τους. Σε αντίθεση δηλαδή με τις χαμηλές τάξεις που έχουν περάσει μια ζωή μέσα στις κακουχίες (Morrison κ.ά. 1972). Αντίθετα, έχει υποστηριχθεί (Buttel και Flinn, 1978) ότι ακριβώς επειδή οι κατώτερες τάξεις ζουν σε περιβαλλοντικά υποβαθμισμένες περιοχές είναι εκείνες που θα έπρεπε να δείχνουν μεγαλύτερο περιβαλλοντικό ενδιαφέρον. Ειδικότερα, η μελέτη των Buttel και Flinn έδειξε ότι, από τους τρεις παράγοντες της «κοινωνικής τάξης», σχεδόν ολόκληρη η διακύμανση στις εξαρτώμενες μεταβλητές ερμηνεύεται από το επίπεδο εκπαίδευσης του ερωτηθέντος: το εισόδημα έχει μόνο μικρή επίδραση και η απασχόληση καμία (Buttel και Flinn, 1978: 445).

Αντίστοιχα, είχε διατυπωθεί η άποψη ότι το υψηλότερο ενδιαφέρον των ανώτερων τάξεων για το περιβάλλον είναι απλώς προέκταση της υψηλότερης πολιτικής και κοινωνικής τους δραστηριότητας. Ουσιαστικά δηλαδή το «ενδιαφέρον για το περιβάλλον» είναι απόρροια του γενικότερου ενδιαφέροντός τους για τα κοινωνικά προβλήματα (Van Liere και Dunlap, 1980: 184).

Η επισκόπηση των διαθέσιμων μελετών έδειξε ότι στις περισσότερες από αυτές το περιβαλλοντικό ενδιαφέρον σχετιζόταν θετικά με το επίπεδο της «εκπαίδευσης». Αντίθετα, τα αποτελέσματα για τη σχέση «εισοδήματος» και περιβαλλοντικού ενδιαφέροντος είναι αντικρουόμενα ενώ αναφορικά με το «επαγγελματικό κύρος» η συσχέτιση, παρότι θετική, είναι πολύ μικρή, με αποτέλεσμα να είναι δύσκολο να υποστηριχθεί η συγκεκριμένη θεωρητική υπόθεση. Συμπερασματικά, οι τρεις παράγοντες της «κοινωνικής τάξης» δεν είναι ισοδύναμοι ως ερμηνευτικές μεταβλητές του «περιβαλλοντικού ενδιαφέροντος» και η γενική υπόθεση δεν μπορεί να γίνει εύκολα αποδεκτή (Van Liere και Dunlap, 1980: 186-187, 189-190).

Τα επόμενα χρόνια οι διαθέσιμες μελέτες δεν έριξαν περισσότερο φως στη συγκεκριμένη υπόθεση. Σε μία μόνο μελέτη στοιχειοθετείται το μικρότερο ενδιαφέρον των πιο φτωχών τάξεων για την περιβαλλοντική προστασία, ενώ γενικά παραμένει ισχυρή η θέση ότι το υψηλότερο μορφωτικό επίπεδο συνδέεται με υψηλότερο περιβαλλοντικό ενδιαφέρον (Fransson και Garling, 1999: 372).

Αναλύοντας τον παράγοντα του τόπου διαμονής, οι κάτοικοι των αστικών περιοχών θα έδειχναν μεγαλύτερο ενδιαφέρον για το περιβάλλον από τους κατοίκους της υπαίθρου. Μία εξήγηση θα μπορούσε να είναι ότι οι κάτοικοι των πόλεων είναι πιο εκτεθειμένοι σε αντικειμενικές συνθήκες περιβαλλοντικής υποβάθμισης και επομένως θα έπρεπε να ενδιαφέρονται περισσότερο για το περιβάλλον. Επιπλέον, οι κάτοικοι της υπαίθρου είναι πιο πιθανό να έχουν μια περισσότερο «χρηστική» αντίληψη για το περιβάλλον, καθώς στην επαγγελματική τους ενασχόληση περιλαμβάνονται και εργασίες «άντλησης» πόρων από τη γη, όπως η γεωργία, η υλοτομία και η καθαυτό εξόρυξη (Van Liere και Dunlap, 1980: 184-185). Μία ακόμη εξήγηση συνέδεε την ανάγκη των μικρών πόλεων για οικονομική ανάπτυξη, ως βασική παράμετρο της μακροπρόθεσμης επιβιώσής τους, με το μειωμένο περιβαλλοντικό ενδιαφέρον. Αυτή η υπόθεση, παρότι είναι παρεμφερής με την αμέσως προηγούμενη, εστιαζόταν κυρίως στο μέγεθος του οικισμού ως ερμηνευτικού παράγοντα του περιβαλλοντικού ενδιαφέροντος και όχι στην επαγγελματική ενασχόληση των κατοίκων. Στην προκειμένη περίπτωση, είναι ο προσανατολισμός των ανθρώπων προς την ανάπτυξη που εξηγεί τη μειωμένη περιβαλλοντική ευαισθησία και όχι η χρηστική αξία που αποδίδουν στο περιβάλλον οι γεωργοί και οι άλλες συναφείς επαγγελματικές ομάδες (Van Liere και Dunlap, 1980: 185).

Η ανασκόπηση των διαθέσιμων μελετών έδειξε ότι υπήρχαν σημαντικές διακυμάνσεις και διαφοροποιήσεις μεταξύ των μελετών, πάρα το γεγονός ότι οι κάτοικοι των αστικών περιοχών δείχνουν μεγαλύτερο περιβαλλοντικό ενδιαφέρον. Για παράδειγμα, υπήρχαν μελέτες οι οποίες έδειχναν πως η ένταση του περιβαλλοντικού ενδιαφέροντος εξαρτιόταν από το δείκτη βάσει του οποίου υπολογίζεται το περιβαλλοντικό ενδιαφέρον. Αντίστοιχα, άλλες μελέτες έδειξαν ότι η συσχέτιση τόπου διαμονής- ενδιαφέροντος είναι ισχυρότερη όταν αναφερόμαστε στο τοπικό περιβάλλον (Van Liere και Dunlap, 1980: 186-187, 190-191).

Μεταγενέστερες μελέτες της δεκαετίας του 1990 υποστήριξαν ομοίως ότι το περιβαλλοντικό ενδιαφέρον είναι υψηλότερο σε μητροπολιτικές περιοχές παρά σε επαρχιακές πόλεις ή στους κατοίκους της υπαίθρου (Fransson και Garling, 1999: 372).

Μελετώντας τις έρευνες που αφορούσαν στον παράγοντα του φύλου βλέπουμε ότι είχε διερευνηθεί λιγότερο από όλους τους υπόλοιπους τη συγκεκριμένη περίοδο. Επίσης, οι απόψεις των ερευνητών διέφεραν αναφορικά με το ρόλο του φύλου στην περιβαλλοντική ευαισθησία. Από τη μία πλευρά,

υποστηριζόταν ότι οι άνδρες, λόγω του ανώτερου μορφωτικού τους επιπέδου, του υψηλότερου βαθμού πολιτικοποίησής τους και της μεγαλύτερης ενασχόλησής τους με τα κοινά, ενδιαφέρονταν περισσότερο για το περιβάλλον. Από την άλλη πλευρά, καθώς οι άνδρες είναι πιο πιθανό να ενδιαφέρονται για τα θέματα της οικονομίας και της απασχόλησης, αναμενόταν να έχουν μικρότερη περιβαλλοντική ευαισθησία (Van Liere και Dunlap, 1980: 185-186). Η ανασκόπηση και άλλων ερευνών που είχαν γίνει, δε βοήθησαν στη λύση της παραπάνω διαφωνίας και αυτό γιατί οι λίγες μελέτες είχαν αντικρουόμενα αποτελέσματα, με συνέπεια να θεωρείται ότι ο παράγοντας φύλο δεν παίζει σημαντικό ρόλο στην ένταση του περιβαλλοντικού ενδιαφέροντος (Van Liere και Dunlap, 1980: 186-187, 191).

Οι νεότερες μελέτες πάνω στον παράγοντα του φύλου κατέληξαν σε αντίστοιχα αποτελέσματα (Fransson και Garling, 1999: 372), ενώ οι διαφορές μεταξύ ανδρών και γυναικών, ως προς τη διάθεση για περιβαλλοντική δράση και την πίστη στις αρνητικές επιπτώσεις της περιβαλλοντικής υποβάθμισης στα άτομα και στον πλανήτη, ερμηνεύτηκαν βάσει αξιακών διαφορών (Stern κ.ά. 1993).

Οι μελέτες που αφορούσαν στον παράγοντα των πολιτικών τοποθετήσεων είχαν υποστηρίξει ότι το περιβαλλοντικό ενδιαφέρον εξαρτάται από την πολιτική πεποίθηση του ατόμου. Βρέθηκε δηλαδή, με τις έρευνες που αφορούσαν κυρίως στις Η.Π.Α., ότι το ενδιαφέρον για το περιβάλλον ερμηνεύεται καλύτερα από την «αντινεοφιλελεύθερη» θέση (Buttel και Flinn, 1976: 483). Η περαιτέρω ανάλυση και άλλων διαθέσιμων μελετών υποστήριξε την προσέγγιση αυτή. Συγκεκριμένα, η κομματική ταύτιση ερμηνεύει ελάχιστα έως καθόλου το περιβαλλοντικό ενδιαφέρον του ερωτώμενου, ενώ αντίθετα υπάρχει σημαντική συσχέτιση με την πολιτική του τοποθέτηση. Δηλαδή, τα «φιλελεύθερα» άτομα ενδιαφέρονται περισσότερο για το περιβάλλον απ' ό,τι τα «συντηρητικά» (Van Liere και Dunlap, 1980: 191-192).

Οι πλέον πρόσφατες μελέτες για την υπόθεση της πολιτικής τοποθέτησης υποστήριξαν τη θετική συσχέτιση περιβαλλοντικού ενδιαφέροντος και φιλελευθερισμού, αν και αναφέρεται μια μείωση κατά τη δεκαετία του 1980 για τις Η.Π.Α. (Μποτετζάγιας, 2008: 76).

3.7. Τι έχουν πετύχει τα περιβαλλοντικά κινήματα.

Όπως η ίδια η ιστορία μας μαρτυράει, τα περιβαλλοντικά κινήματα έχουν πετύχει αρκετά κατορθώματα. Από τα τέλη της δεκαετίας του 1970, στις Η.Π.Α αναγεννήθηκε το κίνημα της Περιβαλλοντικής Δικαιοσύνης μέσα από τους αγώνες για κοινωνική δικαιοσύνη. Μια δεκαετία μετά, το 1980 συγκροτήθηκαν διάφορες οργανώσεις περιβαλλοντικής δικαιοσύνης σε όλη τη χώρα. Περιβαλλοντική Δικαιοσύνη σημαίνει ποιότητα ζωής, επαρκές σύστημα δημόσιας υγείας, δημοκρατικές διαδικασίες λήψης αποφάσεων, προσωπική αίσθηση ισχύος, πολιτιστική και βιολογική ποικιλότητα και κυριαρχία της

δικαιοσύνης για όλους. Υποστηρίζει την άποψη ότι οι φτωχοί, οι μετανάστες και οι άνθρωποι των μειονοτήτων φέρουν δυσανάλογα βάρη περιβαλλοντικών κινδύνων.

Οι αρχές του κινήματος της Περιβαλλοντικής Δικαιοσύνης περιλαμβάνουν όχι μόνο ισότιμη προστασία από τους περιβαλλοντικούς κινδύνους ή από προβλήματα που θέτουν σε κίνδυνο τη ζωή και την υγεία των πολιτών, αλλά και το δικαίωμα των πολιτών να ζουν σε κοινότητες που είναι περιβαλλοντικά ασφαλείς, ασχέτως χρώματος, καταγωγής ή εισοδήματος.

Υπάρχουν πέντε βασικά χαρακτηριστικά της Περιβαλλοντικής Δικαιοσύνης την οποία έχουν επιτύχει τα περιβαλλοντικά κινήματα. Πρώτον, η αρχή δικαιώματος όλων των ανθρώπων να προστατεύονται από την περιβαλλοντική υποβάθμιση. Έπειτα, η υιοθέτηση ενός μοντέλου δημόσιας υγείας με βάση την αρχή της πρόληψης και η μετατόπιση του καθήκοντος απόδειξης ενοχής στους ρυπαντές. Επίσης, η παραδοχή του ανόμοιου αντίκτυπου σε διαφορετικές ομάδες πληθυσμού και η αποκατάσταση επιπτώσεων από περιβαλλοντικούς κινδύνους.

Το 1991 πραγματοποιήθηκε η Α΄ Σύνοδος κορυφής των Εγχρώμων πολιτών στην Ουάσινγκτον.

Το 1993 συστάθηκε η Εθνική Συμβουλευτική Επιτροπή για την Περιβαλλοντική Δικαιοσύνη.

Το 1994 εκδόθηκε ο κανονισμός 12898 που απαγορεύει την ομοσπονδιακή χρηματοδότηση προγραμμάτων που εφαρμόζουν μεροληπτικές πρακτικές και ιδιαίτερα τονίζει τη σημασία των συμμετοχικών διαδικασιών και την πρόσβαση στην πληροφορία.

Χάρη στα περιβαλλοντικά κινήματα δημιουργήθηκε μια διευρυμένη αντίληψη για την έννοια του όρου “περιβάλλον” και μια ευρύτερη αντίληψη για τη θέση του ανθρώπου στη βιόσφαιρα καθώς και για τη σχέση του με το περιβάλλον. Στους υποστηρικτές των κινήματων αυτών ενσωματώθηκαν πολίτες από φτωχότερες και περιθωριοποιημένες κοινότητες, δίνοντας έτσι έμφαση στην αλληλεξάρτηση ανάμεσα στα κοινωνικά και περιβαλλοντικά προβλήματα(τοπική κοινωνία ενωμένη). Οι πολίτες μέσα από την ενασχόλησή τους με τα περιβαλλοντικά κινήματα άρχισαν να μιλούν για τον εαυτό τους και να δρουν για το καλό του περιβάλλοντος.

Τέλος, μέσα στις σημαντικές επιτυχίες του κινήματος είναι οι εξής:

- Η ανάπτυξη της δασοπονίας, η καθιέρωση της δασοφυλακής, η θεσμοθέτηση μέτρων για την προστασία πουλιών και ζώων, αλλά και ολόκληρων περιοχών.
- Το 1872 ιδρύθηκε το πρώτο Εθνικό Πάρκο στις Η.Π.Α και ακολούθησαν η Αυστραλία (1879), ο Καναδάς (1885) και η Νέα Ζηλανδία (1894).

- Το 1893 με νόμο επιβάλλονται περιορισμοί στο Εθνικό Πάρκο Yellowstone.

4. Ποιοι παράγοντες διαμόρφωσαν τις μεταϋλιστικές αξίες;

Οι μεταϋλιστικές αξίες γίνονται αντικείμενο προσοχής και ενδιαφέροντος από το άτομο μόνο όταν οι κατώτερες, φυσικές ανάγκες (ή «ανάγκες της έλλειψης») ικανοποιηθούν. Λέγοντας μεταϋλιστικές αξίες εννοούμε πεποιθήσεις, οι οποίες συνιστούν ένα μονιμότερο, θεμελιώδη πνευματικό προσανατολισμό του ατόμου και βάσει των οποίων οι άνθρωποι επιλέγουν κάποιους τρόπους συμπεριφοράς ή σκοπούς ζωής, όπως για παράδειγμα η ελευθερία λόγου και η συμμετοχή στα κοινά. Έρευνες έχουν δείξει πως τα άτομα τα οποία έχουν καλλιεργήσει και αναπτύξει μεταϋλιστικές αξίες δείχνουν μεγαλύτερο ενδιαφέρον για το περιβάλλον.

Μεταϋλισμός είναι ο προσανατολισμός αξιών ο οποίος δίνει έμφαση στην αυτό-έκφραση και στην ποιότητα ζωής σε βάρος της οικονομικής και φυσικής ασφάλειας. Ο όρος μεταϋλισμός επινοήθηκε για πρώτη φορά από τον αμερικάνο κοινωνικό επιστήμονα Ronald Inglehart στο βιβλίο του *The silent revolution: changing values and political styles among Western Publics* (1997).

Μέχρι τη δεκαετία του 1970, ήταν σχεδόν καθολικό για τους ανθρώπους να δίνουν προτεραιότητα στις λεγόμενες υλιστικές αξίες όπως για παράδειγμα η οικονομική ανάπτυξη και η διατήρηση της τάξης. Από την άλλη πλευρά, οι μεταϋλιστές δίνουν υψηλή προτεραιότητα σε στόχους όπως η προστασία του περιβάλλοντος, η ελευθερία του λόγου και η φυλετική ισότητα. Η μεταβολή, ειδικά μεταξύ πολιτών που ζουν σε δυτικές χώρες, αντικατόπτρισε μια αλλαγή από ένα περιβάλλον στο οποίο κάποιος γνώριζε ότι η επιβίωση ήταν επισφαλής, σε ένα κόσμο μετά το Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο όπου οι περισσότεροι θεωρούσαν ότι η επιβίωση θα μπορούσε να θεωρηθεί δεδομένη. Ηλικιακές ομάδες που έχουν γεννηθεί μετά το Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο σε βιομηχανικά προηγμένες κοινωνίες, πέρασαν τα πρώτα τους χρόνια κάτω από επίπεδα ευημερίας τα οποία ήταν χωρίς προηγούμενο στην ανθρώπινη ιστορία, και το κράτος πρόνοιας ενίσχυσε το αίσθημα ότι η επιβίωση ήταν δεδομένη, παράγοντας μια διαγενεακή αλλαγή αξιών, η οποία μεταμόρφωσε σταδιακά τα πολιτικά και πολιτιστικά πρότυπα αυτών των κοινωνιών. Στοιχεία έρευνας που συγκεντρώθηκαν για τις Η.Π.Α., τη Δυτική Ευρώπη και την Ιαπωνία από τη δεκαετία του 1970, έδειξαν ότι μια διαγενεακή μεταβολή έφερε νέα πολιτικά θέματα στο επίκεντρο και έδωσε το έναυσμα για νέα πολιτικά κινήματα.¹⁵

¹⁵ <http://www.britannica.com/print/topic/1286234?citation=undefined>, 10 Οκτωβρίου 2013

Αυτή η θεωρία της διαγενεακής αλλαγής αξιών έχει δύο βασικές υποθέσεις. Πρώτον, ότι οι προτεραιότητες ενός ανθρώπου αντανakλούν το κοινωνικοοικονομικό περιβάλλον, με τους ανθρώπους να τοποθετούν τη μεγαλύτερη υποκειμενική αξία σε αυτά τα πράγματα τα οποία είναι σε σχετικά ελλιπές απόθεμα. Δεύτερον, ότι η σχέση μεταξύ κοινωνικοοικονομικού περιβάλλοντος και προτεραιότητας αξιών περιλαμβάνει μια σημαντική χρονική καθυστέρηση επειδή οι βασικές αξίες κάποιου αντανakλούν τις καταστάσεις που επικρατούσαν κατά τη διάρκεια της προενηλικίωσης του.¹⁶

Κατά συνέπεια, μετά από μια περίοδο μεγάλης αύξησης της οικονομικής και της υλικής ασφάλειας, θα περίμενε κανείς να βρει σημαντικές διαφορές μεταξύ των προτεραιοτήτων των αξιών των παλαιότερων και νεότερων ομάδων, όπως θα είχαν διαμορφωθεί από διαφορετικές εμπειρίες στην εύπλαστη ηλικία τους. Οι ερευνητές έχουν διαπιστώσει ότι οι πιο πρόσφατα γεννηθείσες ηλικιακές ομάδες δίνουν μεγαλύτερη έμφαση σε μεταύλιστικούς στόχους σε πολύ μεγαλύτερο βαθμό απ' ό τι οι πιο ηλικιωμένες ομάδες, αντανakλώντας φαινομενικά γενεακή αλλαγή και όχι απλές επιπτώσεις γήρανσης. Στις αρχές της δεκαετίας του 1970, οι υλιστές κρατούσαν μια συντριπτική αριθμητική υπεροχή έναντι των μεταύλιστών στις Δυτικές χώρες. Με την αλλαγή του 21^{ου} αιώνα, παρόλα αυτά, οι υλιστές και οι μεταύλιστές έγιναν ισάριθμοι σε πολλές Δυτικές χώρες. Η αναλογία ποικίλει σημαντικά ανάλογα με το επίπεδο της υπαρξιακής ασφάλειας της κάθε χώρας, με τις εξαθλιωμένες χώρες να έχουν μια υπεροχή υλιστών και τις ευημερούσες μια υπεροχή μεταύλιστών.¹⁷

Ο μεταύλισμός ο ίδιος είναι μία μόνο πτυχή μιας ακόμη ευρύτερης διαδικασίας της πολιτιστικής αλλαγής που έχει αναμορφώσει την πολιτική προοπτική, τους θρησκευτικούς προσανατολισμούς, τους ρόλους των φύλων και τα σεξουαλικά ήθη των προηγμένων βιομηχανικών κοινωνιών. Οι μεταμοντέρνες κατευθύνσεις δίνουν λιγότερη έμφαση σε παραδοσιακά πολιτιστικά πρότυπα, ειδικά εκείνα που περιορίζουν την ατομική αυτοέκφραση. Ένα σημαντικό στοιχείο της μεταμοντέρνας αλλαγής είναι η κίνηση μακριά από θρησκευτικές και γραφειοκρατικές εξουσίες, φέρνοντας μειούμενη έμφαση σε όλα τα είδη εξουσίας. Ο σεβασμός στην εξουσία έχει υψηλό κόστος, καθώς οι άνθρωποι πρέπει να υποτάξουν τους προσωπικούς τους στόχους σε εκείνους μιας ευρύτερης οντότητας. Βέβαια, κάτω από συνθήκες ανασφάλειας, οι άνθρωποι είναι περισσότερο από πρόθυμοι να το κάνουν. Κάτω από την απειλή της εισβολής, της εσωτερικής αναταραχής ή της οικονομικής κατάρρευσης, οι άνθρωποι ψάχνουν εναγωνίως ισχυρές φιγούρες εξουσίας οι οποίες μπορούν να τους προστατέψουν.¹⁸

Αντίθετα, καταστάσεις ευημερίας και ασφάλειας ευνοούν την ανοχή στη διαφορετικότητα γενικότερα και στη δημοκρατία ειδικότερα. Αυτό βοηθάει στην επεξήγηση ενός μακροχρόνια καθιερωμένου

¹⁶ <http://www.britannica.com/print/topic/1286234?citation=undefined>, 10 Οκτωβρίου 2013

¹⁷ <http://www.britannica.com/print/topic/1286234?citation=undefined>, 10 Οκτωβρίου 2013

¹⁸ <http://www.britannica.com/print/topic/1286234?citation=undefined>, 10 Οκτωβρίου 2013

ευρήματος: οι πλούσιες κοινωνίες είναι πολύ πιθανότερο να είναι δημοκρατικές σε σχέση με τις φτωχές. Ένας παράγοντας που συνεισφέρει σε αυτό είναι ότι η αυταρχική αντίδραση είναι ισχυρότερη κάτω από συνθήκες ανασφάλειας.¹⁹

Η μεταμοντέρνα μεταβολή περιλαμβάνει μια διαγενεακή αλλαγή σε μια ευρεία ποικιλία βασικών κοινωνικών προτύπων, από πολιτιστικά πρότυπα που είναι συνδεδεμένα με τη διασφάλιση της επιβίωσης των ειδών μέχρι πρότυπα συνδεδεμένα με την αναζήτηση της ατομικής ευημερίας. Για παράδειγμα, οι μεταύλιστές και οι νέοι είναι σημαντικά πιο ανεκτικοί στην ομοφυλοφιλία απ' ό,τι οι υλιστές και οι ηλικιωμένοι, και επίσης, είναι πολύ πιο ανεκτικοί από τους υλιστές στη συμπεριφορά τους απέναντι στην άμβλωση, το διαζύγιο, τις εξωσυζυγικές σχέσεις, την πορνεία και την ευθανασία. Υπάρχει επίσης μια βαθμιαία μεταβολή στα εργασιακά κίνητρα, από τη μεγιστοποίηση του εισοδήματος κάποιου και την εργασιακή ασφάλεια προς μια αυξανόμενη εμμονή στην ενδιαφέρουσα και τη σημαντική εργασία. Η οικονομική συσσώρευση για το καλό της οικονομικής ασφάλειας ήταν ο κεντρικός στόχος της βιομηχανικής κοινωνίας. Κατά ειρωνικό τρόπο, η επίτευξή τους έθεσε σε κίνηση μια διαδικασία βαθμιαίας πολιτικής μεταβολής, η οποία έκανε τους στόχους αυτούς λιγότερο κεντρικούς, φέρνοντας μια απόρριψη των ιεραρχικών θεσμών οι οποίοι βοήθησαν στην επίτευξή τους.²⁰

Ένας από τους αρχικούς παράγοντες που διαμόρφωσαν τις μεταύλιστικές αξίες είναι η εκπαίδευση του ατόμου, την οποία αναλαμβάνουν στα πρώτα στάδια της ζωής η οικογένεια και το σχολείο. Η κοινωνική αρμονία θα προκύψει μέσα από μια πολύπλοκη προσπάθεια να εξισορροπηθούν δύο αντίρροπες τάσεις. Από τη μία οι διαφωνίες, οι συγκρούσεις, οι εναλλακτικές προτάσεις που μεταφέρονται μέσα στο σχολείο από τον κοινωνικό περίγυρο, και από την άλλη, η ανάγκη για κοινωνική ανοχή.

Το αποτέλεσμα βέβαια δεν είναι πάντα αυτό που ευχόμαστε, αλλά το σχολείο θα πρέπει να ισορροπεί ανάμεσα στη μεγαλύτερη δυνατή ποικιλότητα απόψεων και τη δημιουργία εκείνου του συνεργατικού κλίματος αλληλοκατανόησης που είναι αναγκαίο για τη χωρίς κραδασμούς επεξεργασία και την αντιμετώπιση κάθε είδους αντιπαλότητας. Μέσα σ' αυτό το πλαίσιο είναι σοφό να ειπωθεί και η διδασκαλία αξιών στην εκπαίδευση. Αξίες μεταύλιστικές όπως η ειρήνη, τα ανθρώπινα δικαιώματα, η ανεκτικότητα, η διεθνής και διαπολιτισμική αλληλοκατανόηση, η αλληλεγγύη, η συνεργασία, η ειρηνική επίλυση συγκρούσεων, η δημοκρατική οργάνωση, η αγάπη και η φροντίδα για το περιβάλλον, δικαιούνται να έχουν χώρο και χρόνο μέσα στον οποίο να γίνονται αντικείμενο επεξεργασίας από τα παιδιά (Cidree, 1994).

Πιθανότατα, η συναίνεση σε σχέση με τις ηθικές μεταύλιστικές αξίες ανάμεσα σε διαφορετικούς

¹⁹ <http://www.britannica.com/print/topic/1286234?citation=undefined>, 10 Οκτωβρίου 2013

²⁰ <http://www.britannica.com/print/topic/1286234?citation=undefined>, 10 Οκτωβρίου 2013

ανθρώπους, κοινωνίες και κουλτούρες είναι εξαιρετικά δύσκολο καθήκον. Δε θα πρέπει όμως να μας διαφεύγει το γεγονός ότι οι περισσότεροι άνθρωποι, οποιοδήποτε και αν είναι το πολιτιστικό τους υπόβαθρο, επιθυμούν μια εκπαίδευση σε βασικές αξίες για τα παιδιά τους. Να μάθουν τα παιδιά πως το ψέμα, η κλεψιά, ο φόνος, οι ύβρεις, τα βασανιστήρια, η ρύπανση του περιβάλλοντος, είναι πράξεις καταδικαστέες. Επομένως, το σχολείο, αν και δεν είναι το μοναδικό μέρος στο οποίο διδάσκονται τέτοιου είδους αξίες, μπορεί να επηρεάσει την ηθική ανάπτυξη των παιδιών προς την επιθυμητή κατεύθυνση (Warnock, 1996).

Άρα λοιπόν, εν κατακλείδι, υπάρχουν κάποιοι παράγοντες που διαμόρφωσαν τις μεταυλιστικές αξίες όπως η μόρφωση, οι στάσεις ή η συμπεριφορά, οι πεποιθήσεις, ο κοινωνικός περίγυρος και αισθήματα του ατόμου.

Η έρευνα για την ευτυχία ανησυχεί κυρίως για τα επίπεδα της υποκειμενικής ευημερίας (Subjective Well-Being-SWB). Οι μελετητές κερδίζουν την προσοχή του κοινού ευκολότερα, όταν παράγουν ενοποιημένους πίνακες από έθνη και θέσεις κατάταξης από «κακό» μέχρι «καλό». Χρησιμοποιώντας τη δύναμη μεγάλων συγκριτικών ερευνών, έχουν γίνει σημαντικές προσπάθειες για να ανακαλυφθεί τι ξεχωρίζει τα πιο ευτυχισμένα από τα πιο δυστυχισμένα μέρη (Veenhoven, 1999· Diener κ.ά. 1995· Bjornskov, 2003· Vemuri και Constanza, 2006). Παρότι αυτές οι μακροεπίπεδες συγκρίσεις μας δίνουν μια πρόχειρη εικόνα για τις κοινωνικές καταστάσεις οι οποίες ευνοούν την ευτυχία, δεν μπορούν να «σκάνουν» πολύ βαθιά στην ερώτηση του τι κάνει στην πραγματικότητα τους ανθρώπους ευτυχισμένους. Μέχρι τώρα, οι μελετητές έχουν καταβάλει μικρότερη προσπάθεια στη αποκάλυψη της συνταγής της ευτυχίας. Η συνεισφορά συγκεκριμένων χώρων και ανησυχιών της ζωής στη συνολική εκτίμηση της ζωής. Είναι, αυτές οι ανησυχίες, οι οποίες καθορίζουν την ευτυχία των ανθρώπων, οι ίδιες παντού εξαιτίας των ανθρώπινων παγκόσμιων σταθερών; Προς το παρόν, γνωρίζουμε εξαιρετικά λίγα γι' αυτά τα θεμελιώδη ερωτήματα (Delhey, 2009: 31).

Ο ισχυρισμός της ευρείας ομοιότητας γίνεται πιο εμφανής από τον Easterlin (2001). «Στις ζωές των περισσότερων ανθρώπων παντού οι κυρίαρχες ανησυχίες είναι να έχουν μια οικογενειακή ζωή και υγεία, και είναι αυτές οι ανησυχίες που συνήθως καθορίζουν πόσο ευτυχισμένοι νιώθουν οι άνθρωποι». Αντίθετα, ο Inglehart έχει υποστηρίξει την ύπαρξη ενός εξελικτικού προτύπου, στο οποίο πρωτοφανή επίπεδα ευημερίας στις σημερινές μεταβιομηχανικές κοινωνίες, έχουν θεμελιωδώς αναδιοργανώσει τον τρόπο με τον οποίο οι πολίτες πετυχαίνουν την ευτυχία. Αυτή η προσδοκία προέρχεται από θεωρίες αλλαγής αξιών όπως αναπτύχθηκαν από τον Inglehart και τους συνεργάτες του (Inglehart, 1997, Inglehart και Welzel, 2005). Οδηγούμενη σε μεγάλο βαθμό από την άνοδο του βιοτικού επιπέδου και την ευρέως διαδεδομένη αίσθηση ότι η υπαρξιακή ασφάλεια μπορεί να θεωρηθεί δεδομένη, μια ριζική αλλαγή στις προτεραιότητες έχει ήδη λάβει χώρα, μακριά από την υλιστική έλλειψη αξιών προς τις μεταυλιστικές αξίες. Είναι πολύ

πιθανό τότε, ότι η υπαρξιακή ασφάλεια έχει αλλάξει αναλόγως τις συνταγές των ατόμων για ευτυχία, από την υλιστική στη μεταυλιστική ευτυχία (Delhey, 2009: 31). Η πασίγνωστη διακρατική καμπύλη εισοδηματικής ευτυχίας (Inglehart και Klingemann, 2000) μπορεί να μας δώσει μια υποστήριξη: Πλουσιότερες κοινωνίες τείνουν να έχουν ευτυχέστερους πληθυσμούς από τις φτωχότερες χώρες, αλλά σε υψηλότερα επίπεδα ευημερίας η καμπύλη γίνεται πιο επίπεδη. Αυτό είναι μια ένδειξη ότι οι υλιστικές ανησυχίες γίνονται λιγότερο προεξέχουσες υπό την προϋπόθεση της ευημερίας αν και δεν είναι ακόμη μια ισχυρή απόδειξη.

Η ιδέα ενός εξελικτικού προτύπου προς τη μεταυλιστική ευτυχία, ωστόσο, δεν είναι μόνο σε αντίθεση με τον Easterlin. Άλλοι μελετητές, έχουν περιγράψει τις μοντέρνες καπιταλιστικές κοινωνίες με έντονα διαφορετικά χρώματα ως ξεκάθαρα υλιστικές. Η καταναλωτική κοινωνία λέγεται ότι έχει αυξήσει, παρά μειώσει, την καταλληλότητα των υλικών αγαθών και υπηρεσιών (Haller, 2002). Ένα χαρακτηριστικό αυτής της εξέλιξης φαίνεται στην κατανάλωση με πίστωση (Ritzer, 1995) η οποία υπονομεύει περαιτέρω τα απομεινάρια της οικονομίας. Όπως επισημαίνει ο Bourdieu (1984:310):

«Η νέα λογική της οικονομίας απορρίπτει την ασκητική ηθική της παραγωγής και της συσσώρευσης, που βασίζεται στην αποχή, την εγκράτεια, την εξοικονόμηση και τον υπολογισμό, υπέρ μιας ηδονιστικής ηθικής της κατανάλωσης, με βάση την πίστωση, τις δαπάνες και την απόλαυση. Αυτή η οικονομία απαιτεί έναν κοινωνικό κόσμο ο οποίος κρίνει τους ανθρώπους από την ικανότητά τους για παραγωγή».

Αυτές οι κρίσιμες προοπτικές υποδηλώνουν ότι οι υλιστικές ανησυχίες δεν έχουν χάσει τη δύναμή τους να δημιουργούν ευτυχία.

Η θεωρία της αλλαγής των μεταυλιστικών αξιών αναπτύχθηκε αρχικά από τον Inglehart στη δεκαετία του 1970. Η βασική ιδέα ήταν ότι μεταξύ των Δυτικών πληθυσμών, μια αργή αλλά ισχυρή αλλαγή προτεραιοτήτων, λάμβανε χώρα μέσα από τη γενεακή αντικατάσταση, μακριά από τις υλιστικές προς μεταυλιστικές αξίες (Inglehart, 1971). Ο λόγος για τον οποίο οι ομάδες διαφέρουν ως προς τις προτεραιότητες, είναι το επίπεδο της οικονομικής ευημερίας και της υπαρξιακής ασφάλειας που απόλαυσαν στα διαμορφωτικά τους χρόνια (Inglehart, 1997:31). Οι παλιότερες ομάδες μεγάλωσαν κάτω από συνθήκες οικονομικής έλλειψης και βασάνων και αβεβαιοτήτων των δύο Παγκόσμιων Πολέμων, τα οποία είναι σε πλήρη αντίθεση με την ευημερία και το πιο ειρηνικό περιβάλλον αυτών που γεννήθηκαν στη μεταπολεμική περίοδο. Η οικονομική ευημερία του μέσου πολίτη όχι μόνο έχει αυξηθεί αντικειμενικά, αλλά επίσης αυξήθηκε και η αίσθηση της υπαρξιακής του ασφάλειας. Κατά συνέπεια, οι πολίτες αναπτύσσουν νέες προτεραιότητες αξιών. Δε δίνουν πλέον βαρύτητα σε θέματα όπως η οικονομική ανάπτυξη, η πάλι εναντίον των αυξανόμενων τιμών, ή τα ποσοστά της εγκληματικότητας, αλλά δίνουν

προτεραιότητα σε θέματα όπως η συμμετοχή στην πολιτική, η ελευθερία του λόγου, η προστασία του περιβάλλοντος και οι όμορφες πόλεις. Θα μπορούσαμε να σημειώσουμε ότι οι προσανατολισμοί των αξιών, μετρώνται κυρίως ως προτιμήσεις δημόσιας πολιτικής (Delhey, 2009: 33).

Σε επόμενες εκδόσεις ο Inglehart (1997) προώθησε τη θεωρία του χωρίς να αλλάξει το βασικό επιχείρημα. Στο βιβλίο του, *Modernization and Postmodernization. Cultural, Economic, and Political Change in 43 Societies*, περιγράφει ένα ευρύτερο ρεύμα πολιτιστικής αλλαγής σε μεταμοντέρνες αξίες. Η ποιότητα ζωής αντί για την απλή οικονομική ανάπτυξη είναι το σύνθημα. Η αλλαγή πλέον θεωρείται κατά μήκος δύο αξόνων: παραδοσιακές αξίες εξουσίας εναντίον λαϊκών ορθολογικών αξιών, και αξίες επιβίωσης εναντίον αξιών ευημερίας, αντίστοιχα. Ο τελευταίος άξονας περικλείει την αλλαγή από τον υλισμό στο μεταυλισμό (Inglehart). Η οικονομική ευημερία ακόμη χρησιμεύει ως κινητήρια δύναμη: «Ακριβώς επειδή κατάφεραν υψηλά επίπεδα οικονομικής ασφάλειας, οι πληθυσμοί των πρώτων εθνών για να εκβιομηχανοποιηθούν έρχονται σταδιακά να δώσουν έμφαση στις μεταυλιστικές αξίες, δίνοντας προτεραιότητα στην ποιότητα ζωής παρά στην οικονομική ανάπτυξη» (Inglehart, 1997:31). Στη δεύτερη μεγάλη αναθεώρηση, οι αξίες της ευημερίας επαναπροσδιορίστηκαν σε αξίες αυτοέκφρασης (Inglehart και Welzel, 2005), και η μετα-εκβιομηχάνιση χρησιμοποιείται επιπλέον ως ένα επεξηγηματικό σχέδιο. Για άλλη μια φορά, ο πυρήνας του επιχειρήματος παρέμεινε ανέγγιχτος. Η κοινωνική πρόοδος οδηγεί σε προβλέψιμες αλλαγές στις αξίες (Delhey, 2009: 33).

Οι εννοιολογικές ραχοκοκαλιές είναι η αρχή της μειούμενης οριακής χρησιμότητας και η ιεραρχία των αναγκών του Maslow (Maslow, 1943). Η τελευταία έχει χρησιμοποιηθεί από τον Inglehart για να συντάξει μια βασική διάκριση μεταξύ των «υλιστικών» και «μεταυλιστικών» αξιών, όπως η εκτίμηση, η αισθητική ικανοποίηση και η αυτοπραγμάτωση. Είναι η αυξανόμενη ευημερία που οδηγεί τους ανθρώπους να πηγαίνουν σε υψηλότερα επίπεδα της ιεραρχίας των αναγκών (Inglehart, 1997:34). Υποστηρίζεται ότι η σιωπηλή επανάσταση έχει σημαντικές επιπτώσεις, όχι μόνο στην πολιτική και την οικονομία, αλλά και στις ατομικές στρατηγικές ζωής των ατόμων επίσης. Έτσι, επηρεάζει την υποκειμενική ευημερία με ένα διττό τρόπο. Πρώτον, οι άνθρωποι στις ευημερούσες κοινωνίες θα μπορούσαν να είναι καλύτεροι στην ανάπτυξη στρατηγικών για τη βελτίωση της ποιότητας της ζωής τους (Inglehart et al. 2008). Το εύρημα ότι μέσα στα έθνη, οι υλιστές είναι λιγότεροι από τους μεταυλιστές (Argyle, 1999) προσδίδει πρόσθετη υποστήριξη. Επιπλέον, ο Headey (2008) υποστήριξε ότι αποδίδοντας σημασία σε στόχους επιτυχίας έχει μια αρνητική επίπτωση στην ικανοποίηση της ζωής. Η δεύτερη επίπτωση αφορά τις αιτίες της υποκειμενικής ευημερίας. Αν η αλλαγή αξιών είναι πράγματι θεμελιώδης, θα έπρεπε επίσης να επηρεάσει αυτό που πραγματικά κάνει τους ανθρώπους ευτυχισμένους: υποστηρίζεται ότι «η οικονομική ασφάλεια είναι, ακόμα, κάτι που όλοι θέλουν, αλλά δεν είναι πια συνώνυμο της ευτυχίας» (Inglehart, 1997: 36). Αυτό σημαίνει ότι υπό την προϋπόθεση της ευημερίας, η ευτυχία όλο και περισσότερο προέρχεται από την εκπλήρωση των μεταυλιστικών αναγκών. Στο σημείο αυτό, είναι σημαντικό να αναφέρουμε ότι στην αρχή,

η θεωρία της αλλαγής αξιών αφορά τις σχετικές προτιμήσεις. «Οι μεταϋλιστές δεν είναι μη-υλιστές, ακόμη λιγότερο είναι αντι-υλιστές» (Inglehart, 1997: 35). Ωστόσο, οι υλιστικές ανησυχίες θα πρέπει να χάσουν έδαφος, σε σχέση με τις μεταϋλιστικές ανησυχίες, στην ικανότητά τους να κάνουν τους ανθρώπους ευτυχισμένους.

Είναι δίκαιο να αναφέρουμε ότι η γενική απαίτηση της εξάπλωσης του μεταϋλισμού δεν αμφισβητείται. Μια γραμμή της κριτικής είναι σχετική με τα θέματα μετρήσεων, αμφισβητώντας την καταλληλότητα των δεικτών (Davenport και Davis, 1999· Clarke κ.ά. 1999· Haller, 2002). Μια άλλη κριτική διερωτάται κατά πόσο μια αλλαγή μακριά από τις υλιστικές αξίες έχει πράγματι λάβει χώρα. Έχει υποστηριχθεί ότι οι όροι του Inglehart συγχέουν δύο διαφορετικές πτυχές, την οικονομική και την πολιτική (Flanagan, 1987). Ενώ παραδέχεται ότι οι αξίες έχουν αλλάξει κατά μήκος του άξονα της πολιτικής από απολυταρχικές σε ελευθεριακές, ο Flanagan αμφισβητεί την αλλαγή κατά μήκος του άξονα των οικονομικών, από τις ολιστικές στις μεταϋλιστικές αξίες. Σύμφωνα, με την ανάλυσή του, οι άνθρωποι σε πλούσιες δημοκρατίες είναι οικονομικά όσο υλιστικοί όσο ήταν. Αν αυτό είναι πράγματι αλήθεια για τις προτιμήσεις των δημόσιων πολιτικών, θα μπορούσε να είναι αλήθεια για τις ατομικές στρατηγικές της ζωής. Επιπλέον, δεν υπάρχει σχέση μεταξύ ομάδων και οικονομικού υλισμού (Moors, 2007).

Τούτων δοθέντων, αυτό είναι ένα πειστικό στοιχείο για μια συστηματική διαφορά στους καθοριστικούς παράγοντες της ευτυχίας, που συνδέεται με την ευημερία και τον κοινωνικοοικονομικό εκσυγχρονισμό. Η ευτυχία τείνει να είναι αρκετά υλιστική σε φτωχότερα μέρη, και περισσότερο μεταϋλιστική σε πλουσιότερα μέρη. Αξίζει να σημειωθεί ότι οι συγκρίσεις με αντιπροσωπευτικό δείγμα συγχέονται με άλλους μακρο-παράγοντες, οι οποίοι μπορεί να διαμορφώσουν ατομικές στρατηγικές των πολιτών επίσης όπως οι βαθιά ριζωμένες πολιτιστικές παραδόσεις ή οι οικονομικές και πολιτικές θεσμικές ρυθμίσεις. Παρ' όλα αυτά, μια δυνατή σύνδεση μεταξύ των επιπέδων ευημερίας και συνταγών ευτυχίας είναι ανιχνεύσιμη, η οποία προτείνει την ύπαρξη ενός εξελικτικού προτύπου. Ωστόσο, τα αποτελέσματα είναι ασαφή ως προς το αν οι στρατηγικές ζωής αλλάζουν μόνο υπό την προϋπόθεση της μαζικής ευημερίας, όπως υποθέτει ο Inglehart, ή με μέτριο πλούτο. Μερικά στοιχεία υποστηρίζουν την τελευταία ερμηνεία. Παρότι οι ανθρώπινες ανησυχίες μπορεί να είναι παρόμοιες παντού, η σχετική τους δύναμη (και μερικές φορές η απόλυτη δύναμή τους επίσης) να οδηγούν την ευτυχία, εμφανίζεται να ποικίλει συστηματικά. Έχουμε τεράστια εμπορικά κέντρα και οι πολίτες παίζουν το ρόλο τους ως καταναλωτές, αλλά οι πλούσιες ομάδες πολιτών αντλούν λιγότερη ευτυχία από υλικές ανησυχίες. Με αυτή την έννοια, οι πλούσιες μεταβιομηχανικές κοινωνίες είναι λιγότερο υλιστικές. Είναι αυτονόητο ότι η ύπαρξη ενός γενικού προτύπου δεν αποκλείει σημαντικές παρεκκλίσεις (Delhey, 2009: 50).

Μια σημαντική διαπίστωση είναι ότι ο τομέας του εισοδήματος είναι πράγματι, σε απόλυτους όρους, ένας λιγότερο σημαντικός πυλώνας για ατομική ποιότητα ζωής σε πλούσιες μετα-βιομηχανικές χώρες, ενώ

οι αξίες που συνδέονται με τις μεταϋλιστικές ανησυχίες διαφέρουν είτε λιγότερο έντονα είτε με ένα μη γραμμικό τρόπο. Η τελευταία διαπίστωση προβληματίζει δεδομένης της πρωταρχικής σημασίας της ατομικής ελευθερίας που αποδίδεται τόσο στη θεωρία της ανθρώπινης ανάπτυξης (Inglehart και Welzel, 2005), όσο και στις γενικές περιγραφές της αύξησης των επιπέδων της υποκειμενικής ευημερίας (Inglehart et al. 2008). Από τη μία πλευρά, εκτιμώντας ότι η ελευθερία και η αυτονομία θα μπορούσαν να είναι καθολικά ανθρώπινα χαρακτηριστικά παρά κάτι που έγινε γνωστό ειδικά κατά τη διάρκεια του μεταμοντερνισμού. Από την άλλη πλευρά, είναι πολύ πιθανό, το ζήτημα της αυτονομίας να μην είναι το πιο κατάλληλο για μια διαπολιτισμική έρευνα, καθώς είναι πολύπλοκο και μπορεί να γίνεται κατανοητό με διαφορετικό τρόπο μεταξύ των κοινωνιών. Καθώς το ζήτημα παραμένει, έχοντας προσωπική αυτονομία μπορεί να είναι πολύ σημαντικό για ανθρώπους που ζουν σε υπαρξιακή ασφάλεια και για αυτούς που ζουν σε μη σταθερά και απρόβλεπτα περιβάλλοντα. Η τελευταία ερμηνεία μπορεί να βρει εφαρμογή, για παράδειγμα, σε μετα-κομμουνιστικές χώρες. Οι περισσότερες από αυτές είναι μεσαίου εισοδήματος και τις βρίσκουμε να έχουν τη μεγαλύτερη ευτυχία της «εκδίκησης» από την προσωπική αυτονομία (Delhey, 2009: 50).

Το 1971 είχε υποθεθεί ότι λάμβαναν χώρα αλλαγές αξιών μεταξύ των γενεών. Από τότε έχει περάσει περισσότερο από μία γενιά, και σήμερα φαίνεται ξεκάθαρα ότι οι τότε προβλεπόμενες αλλαγές έχουν συμβεί. Ένα μεγάλο μέρος στοιχείων, που έχουν αναλυθεί χρησιμοποιώντας τρεις διαφορετικές προσεγγίσεις, την ανάλυση ομάδων, τις συγκρίσεις πλούσιων και φτωχών κρατών και την εξέταση των πραγματικών τάσεων που παρατηρήθηκαν τα τελευταία τριάντα πέντε χρόνια, όλα δείχνουν το συμπέρασμα ότι σημαντικές πολιτιστικές αλλαγές συμβαίνουν και ότι αντανακλούν μια διαδικασία διαγενεακής αλλαγής συνδεδεμένη με αυξανόμενα επίπεδα υπαρξιακής ασφάλειας.²¹

Στοιχεία ερευνών από έξι Δυτικές Ευρωπαϊκές κοινωνίες, αποκάλυψαν μεγάλες διαφορές στις προτεραιότητες των αξιών μεταξύ των γηραιότερων και των νεότερων γενεών. Μεταξύ των γηραιότερων ομάδων, οι «υλιστικές αξίες», οι οποίες δίνουν έμφαση στην οικονομική και υλική ασφάλεια, ήταν συντριπτικά επικρατούσες. Αλλά καθώς κάποιος κινούνταν από γηραιότερες σε νεότερες ομάδες γεννήσεων, οι «μεταϋλιστικές αξίες», οι οποίες δίνουν έμφαση στην αυτονομία και στην αυτοέκφραση, γίνονταν αυξανόμενα ευρέως διαδεδομένες. Οι διαφορές ήταν εντυπωσιακές. Μεταξύ εκείνων που ήταν 65 ετών και πάνω, οι υλιστές ήταν 12 φορές περισσότεροι από τους μεταϋλιστές. Και μεταξύ εκείνων που γεννήθηκαν μετά το Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο και ήταν κάτω από είκοσι πέντε ετών το 1970, οι μεταϋλιστές ήταν ελαφρώς πιο πολυάριθμοι από τους υλιστές.²²

Εάν αυτές οι ηλικιακές διαφορές αντανακλούσαν διαγενεακή αλλαγή αξιών, και όχι απλά μια τάση των

²¹ http://www.worldvaluessurvey.org/wvs/articles/.../values_1970-2006.pdf, 23 Οκτωβρίου 2013

²² http://www.worldvaluessurvey.org/wvs/articles/.../values_1970-2006.pdf, 23 Οκτωβρίου 2013

ανθρώπων να γίνονται περισσότερο υλιστές καθώς μεγαλώνουν, τότε θα πρέπει να περιμένουμε να βρούμε μια σταδιακή μετάβαση από τις υλιστικές προς τις μεταυλιστικές αξίες, καθώς οι νεότερες ομάδες γεννήσεων αντικατέστησαν τις γηραιότερες στον ενήλικο πληθυσμό. Οι συνέπειες ήταν εκτεταμένες, επειδή αυτές οι αξίες ήταν στενά συνδεδεμένες με έναν αριθμό σημαντικών κατευθύνσεων που κυμαίνονται από την έκφραση στην πολιτική συμμετοχή και την ελευθερία της έκφρασης, μέχρι την υποστήριξη νέων ζητημάτων και νέων μορφών πολιτικών κομμάτων.²³

Η διαγενεακή αλλαγή αξιών, από τη φύση της, προχωράει αργά. Αλλά οι μακροπρόθεσμες επιπτώσεις της μπορούν να είναι εμβριθείς. Περισσότερα από τριάντα πέντε χρόνια έχουν περάσει από τότε που η υποτιθέμενη μεταβολή από τις υλιστικές στις μεταυλιστικές αξίες είχε δημοσιευθεί.²⁴

Οι επιπτώσεις της υποκείμενης θεωρίας ήταν σαφείς. Υποστηρίζεται ότι οι μεταυλιστικές αξίες προβάλλουν καθώς οι άνθρωποι έρχονται να αποδώσουν αυξανόμενη έμφαση στην αυτονομία, την αυτοέκφραση και την ποιότητα της ζωής. Αυτή η μεταβολή είναι συνδεδεμένη με την αλλαγή των υπαρξιακών συνθηκών. Πάνω απ' όλα, είναι συνδεδεμένη με την αλλαγή από το να μεγαλώνεις με το αίσθημα ότι η επιβίωση είναι επισφαλής μέχρι το να μεγαλώνεις με το αίσθημα ότι η επιβίωση μπορεί να ληφθεί ως δεδομένο.²⁵

Καθ' όλη τη διάρκεια της περισσότερης ιστορίας, η επιβίωση ήταν αβέβαιη για την τεράστια πλειοψηφία του πληθυσμού. Αλλά η αξιοσημείωτη οικονομική ανάπτυξη που σημειώθηκε κατά τη διάρκεια της εποχής που ακολούθησε το Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο, μαζί με την ανάπτυξη του κράτους πρόνοιας, έφεραν, ουσιαστικά, νέες συνθήκες στις προηγμένες βιομηχανικές κοινωνίες. Οι ομάδες που γεννήθηκαν μετά τον πόλεμο πέρασαν τα χρόνια όπου διαπλάθεται ο χαρακτήρας τους κάτω από συνθήκες ευημερίας, οι οποίες ήταν χωρίς προηγούμενο στην ανθρώπινη ιστορία. Και το κράτος πρόνοιας ενίσχυσε το αίσθημα ότι η επιβίωση ήταν ασφαλής, παράγοντας μεγάλες διαφορές στις προτεραιότητες των παλαιότερων και νεότερων γενεών, οι οποίες έγιναν έκδηλες όταν η πρώτη μεταπολεμική ομάδα αναδείχθηκε σε πολιτικής σημασίας δύο δεκαετίες μετά το Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο.²⁶

Ένα μαζικό σώμα στοιχείων αποδεικνύει ότι συμβαίνει μια διαγενεακή μεταβολή από τις υλιστικές στις μεταυλιστικές προτεραιότητες. Αλλά αυτό είναι μία μόνο άποψη μιας ευρύτερης πολιτιστικής μεταβολής από αξίες επιβίωσης σε αξίες αυτοέκφρασης, οι οποίες φέρνουν νέα πολιτικά ζητήματα στο κέντρο της σκηνής και την παροχή κινήτρων σε νέα πολιτικά κινήματα. Αυτή η θεωρία της διαγενεακής αλλαγής αξιών είναι βασισμένη σε δύο βασικές υποθέσεις (Inglehart, 1977):

²³ http://www.worldvaluessurvey.org/wvs/articles/.../values_1970-2006.pdf, 23 Οκτωβρίου 2013

²⁴ http://www.worldvaluessurvey.org/wvs/articles/.../values_1970-2006.pdf, 23 Οκτωβρίου 2013

²⁵ http://www.worldvaluessurvey.org/wvs/articles/.../values_1970-2006.pdf, 23 Οκτωβρίου 2013

²⁶ http://www.worldvaluessurvey.org/wvs/articles/.../values_1970-2006.pdf, 23 Οκτωβρίου 2013

1. Η υπόθεση της έλλειψης. Σχεδόν όλοι αποβλέπουν στην ελευθερία και την αυτονομία, αλλά οι άνθρωποι τείνουν να τοποθετήσουν την υψηλότερη αξία στις πιο επιτακτικές ανάγκες. Η υλική συντήρηση και η φυσική ασφάλεια είναι άμεσα συνδεδεμένες με την επιβίωση, και όταν σπανίζουν, οι άνθρωποι δίνουν υψηλή προτεραιότητα σε αυτούς τους «υλιστικούς» στόχους. Όμως, κάτω από συνθήκες ευημερίας, οι άνθρωποι είναι πιθανότερο να δίνουν έμφαση σε «μεταύλιστικούς» στόχους, όπως για παράδειγμα η εκτίμηση και η αισθητική και πνευματική ικανοποίηση.
2. Η υπόθεση της κοινωνικοποίησης. Η σχέση μεταξύ των υλικών συνθηκών και των προτεραιοτήτων των αξιών δεν είναι μια σχέση άμεσης προσαρμογής: έως ένα μεγάλο βαθμό, οι βασικές αξίες κάποιου αντικατοπτρίζουν τις συνθήκες που επικρατούσαν κατά τη διάρκεια των εφηβικών του χρόνων και αυτές οι αξίες αλλάζουν κυρίως μέσω της διαγενεακής αντικατάστασης πληθυσμού.

Η υπόθεση της έλλειψης είναι παρόμοια με την αρχή της φθίνουσας οριακής χρησιμότητας. Αντικατοπτρίζει τη βασική διάκριση ανάμεσα στις υλικές ανάγκες για φυσική επιβίωση και ασφάλεια, και μη υλικών αναγκών, όπως αυτές για αυτοέκφραση και αισθητική ικανοποίηση.

Κατά τη διάρκεια των τελευταίων δεκαετιών, οι προηγμένες βιομηχανικές κοινωνίες έχουν αποκλίνει εντυπωσιακά από το επικρατών ιστορικό μοντέλο: το μεγαλύτερο μέρος του πληθυσμού των κοινωνιών αυτών δεν έχει μεγαλώσει κάτω από συνθήκες πείνας και οικονομικής ανασφάλειας. Αυτό έχει οδηγήσει σε μια σταδιακή μεταβολή κατά την οποία ανάγκες για ένταξη εκτίμηση και πνευματική και προσωπική έκφραση έχουν καταστεί πιο σημαντικές. Η υπόθεση της έλλειψης σημαίνει ότι οι παρατεταμένες περιόδους υψηλής ευημερίας θα τείνουν να ενθαρρύνουν την εξάπλωση των μεταύλιστικών αξιών και ότι η διαρκής οικονομική ύφεση θα έχει το αντίθετο αποτέλεσμα.²⁷

Αλλά δεν υπάρχει ένα προς ένα σχέση μεταξύ της κοινωνικοοικονομικής ανάπτυξης και της επικράτησης των μεταύλιστικών αξιών, επειδή οι αξίες αυτές αντανακλούν την υποκειμενική αίσθηση ασφάλειας ενός ατόμου, και όχι απλά το αντικειμενικό οικονομικό επίπεδό του. Η αίσθηση ασφάλειας ενός ατόμου διαμορφώνεται από τους θεσμούς ευημερίας μιας κοινωνίας καθώς επίσης και από το επίπεδο του εισοδήματός του, και επηρεάζεται επίσης από τη γενική αίσθηση ασφάλειας που επικρατεί στην κοινωνία ενός ατόμου. Επιπλέον, οι βασικές προτεραιότητες αξιών των ανθρώπων δεν αλλάζουν εν μία νυκτί. Η υπόθεση της έλλειψης πρέπει να ερμηνεύεται σε συνάρτηση με την υπόθεση της κοινωνικοποίησης.²⁸

Μία από τις πιο διάχυτες έννοιες στην κοινωνική επιστήμη είναι ότι η βασική δομή της προσωπικότητας

²⁷ http://www.worldvaluessurvey.org/wvs/articles/.../values_1970-2006.pdf, 23 Οκτωβρίου 2013

²⁸ http://www.worldvaluessurvey.org/wvs/articles/.../values_1970-2006.pdf, 23 Οκτωβρίου 2013

ενός ατόμου κρυσταλλώνεται από τη στιγμή που αυτό φτάνει στην ενηλικίωση. Πολλά στοιχεία δείχνουν ότι οι βασικές αξίες των ανθρώπων καθορίζονται σε μεγάλο βαθμό όταν φτάσουν στην ενηλικίωση, και αλλάζουν σχετικά λίγο έπειτα (Rokeach, 1968, 1973· Inglehart, 1977, 1997). Αν ισχύει αυτό, θα περιμέναμε να βρούμε ουσιαστικές διαφορές μεταξύ των αξιών των νέων και των ηλικιωμένων στις κοινωνίες που έχουν βιώσει μια αυξανόμενη αίσθηση ασφάλειας. Οι άνθρωποι είναι αρκετά πιθανό να υιοθετήσουν εκείνες τις αξίες οι οποίες είναι συνεπείς με ό, τι έχουν βιώσει από πρώτο χέρι κατά τη διάρκεια της εύπλαστης ηλικίας τους. Αυτό σημαίνει ότι η διαγενεακή αλλαγή αξιών θα προκύψει εάν οι νεότερες γενιές μεγαλώσουν κάτω από διαφορετικές συνθήκες από εκείνες που διαμόρφωσαν τις προηγούμενες γενιές, έτσι ώστε οι αξίες ολόκληρης της κοινωνίας θα αλλάξουν σταδιακά μέσω της διαγενεακής αντικατάστασης.²⁹

Αυτές οι δύο υποθέσεις δημιουργούν αρκετές προβλέψεις σχετικά με την αλλαγή αξιών. Πρώτον, ενώ η υπόθεση της έλλειψης σημαίνει ότι η ευημερία συμβάλλει στην εξάπλωση των μεταϋλιστικών αξιών, η υπόθεση της κοινωνικοποίησης συνεπάγεται ότι η θεμελιώδης αλλαγή αξιών πραγματοποιείται σταδιακά. Σε ένα μεγάλο βαθμό, αυτό συμβαίνει καθώς οι νεότερες γενιές αντικαθιστούν τις παλαιότερες στον ενήλικο πληθυσμό. Μετά από μία παρατεταμένη περίοδο αυξανόμενης οικονομικής και υλικής ασφάλειας, θα περίμενε κάποιος να βρει σημαντικές διαφορές μεταξύ των αξιακών προτεραιοτήτων των παλαιότερων και νεότερων ομάδων, δεδομένου ότι θα έχουν διαμορφωθεί από διαφορετικές εμπειρίες κατά τη διάρκεια των χρόνων που διαπλάθουν το χαρακτήρα τους. Αλλά μία σημαντική χρονική υστέρηση θα προκύψει μεταξύ των οικονομικών αλλαγών και των πολιτικών επιπτώσεών τους. Δεκαπέντε ή είκοσι χρόνια αφού μία περίοδος ευημερίας άρχισε, οι ομάδες γεννήσεων που είχαν περάσει την περίοδο των χρόνων που διαπλάθουν το χαρακτήρα τους με ευημερία, θα αρχίσουν να εισέρχονται στο εκλογικό σώμα.³⁰

Το κατά κεφαλήν εισόδημα και το μορφωτικό επίπεδο είναι μεταξύ των καλύτερων, άμεσα διαθέσιμων, δεικτών των συνθηκών που οδηγούν στη μεταβολή από τους υλιστικούς στους μεταϋλιστικούς στόχους, αλλά ο θεωρητικά κρίσιμος παράγοντας δεν είναι το κατά κεφαλήν εισόδημα καθεαυτό, αλλά η αίσθηση κάποιου για υπαρξιακή ασφάλεια. Αυτό σημαίνει ότι η επίδραση της οικονομικής και υλικής ασφάλειας χρησιμοποιείται σαν μεσολάβηση από το δεδομένο σύστημα κοινωνικής ασφάλισης της κοινωνίας.³¹

Για να μπορέσει να ελεγχθεί η υπόθεση της αλλαγής αξιών, ζητήθηκε από τους ανθρώπους σε μία έρευνα, ποιους στόχους θεωρούσαν τους πιο σημαντικούς, επιλέγοντας ανάμεσα σε τέτοια πράγματα όπως η οικονομική ανάπτυξη, η καταπολέμηση της αύξησης των τιμών, η διατήρηση της τάξης και η καταπολέμηση της εγκληματικότητας, τα οποία αφορούν υλιστικές προτεραιότητες, και ανάμεσα στην

²⁹ http://www.worldvaluessurvey.org/wvs/articles/.../values_1970-2006.pdf, 23 Οκτωβρίου 2013

³⁰ http://www.worldvaluessurvey.org/wvs/articles/.../values_1970-2006.pdf, 23 Οκτωβρίου 2013

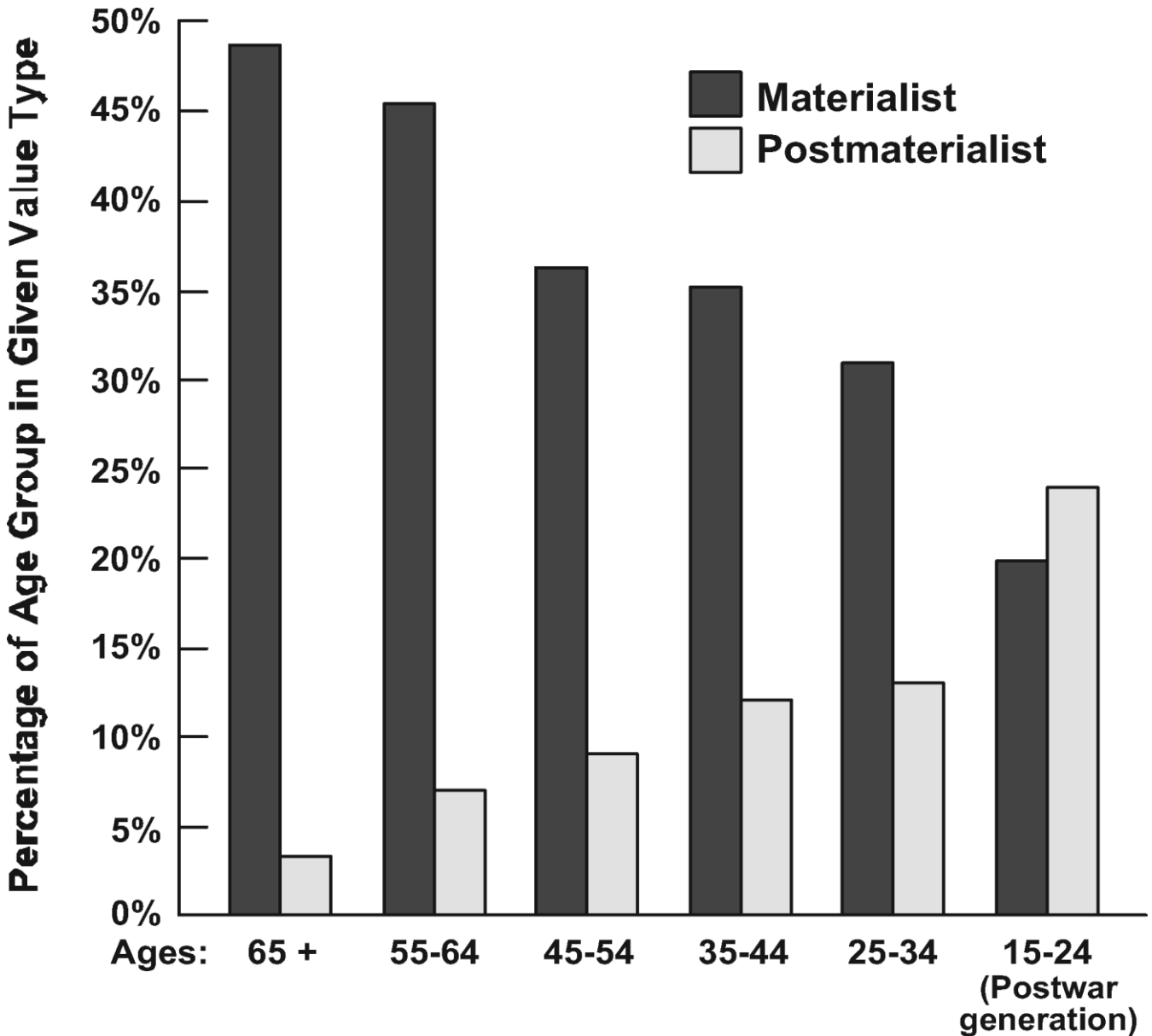
³¹ http://www.worldvaluessurvey.org/wvs/articles/.../values_1970-2006.pdf, 23 Οκτωβρίου 2013

ελευθερία του λόγου, δίνοντας στους ανθρώπους μεγαλύτερο βήμα σχετικά με τη λήψη σημαντικών αποφάσεων της κυβέρνησης, μεγαλύτερο βήμα σχετικά με την εργασία και μία κοινωνία όπου οι ιδέες μετράνε, τα οποία αφορούν μεταύλιστικές προτεραιότητες. Αντιπροσωπευτικές έρευνες σε έξι Δυτικές Ευρωπαϊκές χώρες το 1970, αποκάλυψαν τεράστιες διαφορές μεταξύ των αξιών των νέων και των ηλικιωμένων σε όλες αυτές τις κοινωνίες. Όπως δείχνει το Σχήμα 1, μεταξύ εκείνων που έχουν ηλικία εξήντα πέντε ετών και πάνω, τα άτομα με προτεραιότητες υλιστικών αξιών υπερείχαν αριθμητικά έναντι εκείνων με προτεραιότητες μεταύλιστικών αξιών περισσότερο από δώδεκα προς ένα. Αλλά καθώς κάποιος κινείται από πιο ηλικιωμένες σε νεότερες ομάδες, η ισορροπία σταδιακά μεταβάλλεται προς μία ελαττούμενη αναλογία υλιστών και μία αυξανόμενη αναλογία ανθρώπων με μεταύλιστικές αξίες. Ανάμεσα στα άτομα των νεότερων ομάδων, ηλικίας από δεκαοχτώ έως είκοσι πέντε ετών, οι μεταύλιστές υπερέχουν των υλιστών. Εάν υποθέσουμε ότι οι αξιακές προτεραιότητες των δεδομένων ηλικιακών ομάδων είναι σταθερές, αυτό σημαίνει ότι στη δεκαετία του 1930, όταν οι δύο πιο ηλικιωμένες ομάδες ήταν στην ηλικία των είκοσι και τριάντα, οι υλιστές πρέπει να έχουν ξεπεράσει τους μεταύλιστές κατά τουλάχιστον μία αναλογία δέκα προς ένα μεταξύ του ενήλικου πληθυσμού των χωρών αυτών. Το αντιπροσωπευτικό δείγμα των στοιχείων στο Σχήμα 1, επίσης, υποδηλώνει ότι καθώς οι τέσσερις μεγαλύτερες ηλικιακά ομάδες πεθαίνουν κατά τη διάρκεια των τεσσάρων δεκαετιών μετά το 1970, θα πρέπει να παρατηρήσουμε μία σημαντική μεταβολή στα κίνητρα αυτών των κοινωνιών, με τους μεταύλιστές να γίνονται τόσο πολυάριθμοι όσο οι υλιστές, φέρνοντας μία αντίστοιχη μεταβολή μακριά από οικονομικά ζητήματα προς μία αυξανόμενη έμφαση στην ποιότητα ζωής και τα εκφραστικά ζητήματα.³²

³² http://www.worldvaluessurvey.org/wvs/articles/.../values_1970-2006.pdf, 23 Οκτωβρίου 2013

ΣΧΗΜΑ 1

ΤΥΠΟΣ ΑΞΙΑΣ ΑΝΑ ΗΛΙΚΙΑΚΗ ΟΜΑΔΑ ΜΕΤΑΞΥ ΤΩΝ ΠΛΗΘΥΣΜΩΝ ΤΗΣ ΒΡΕΤΑΝΙΑΣ, ΤΗΣ ΓΑΛΛΙΑΣ, ΤΗΣ ΔΥΤΙΚΗΣ ΓΕΡΜΑΝΙΑΣ, ΤΗΣ ΙΤΑΛΙΑΣ, ΤΟΥ ΒΕΛΓΙΟΥ ΚΑΙ ΤΩΝ ΚΑΤΩ ΧΩΡΩΝ ΤΟ 1970

Πηγή: European Community, survey of February 1970. Αναδιατύπωση από Inglehart, 1990: 76.

Αυτό όμως που έχει σημασία είναι εάν αυτές οι διαφορές αξιών είναι σταθερές και εάν αυτές οι διαφορές ηλικίας αντικατοπτρίζουν τις διαρκείς επιπτώσεις ανά ομάδα γεννήσεων ή τις παροδικές επιπτώσεις του κύκλου ζωής. Με στοιχεία από ένα μόνο χρονικό σημείο, δεν μπορεί κάποιος να είναι σίγουρος και οι δύο ερμηνείες έχουν πολύ διαφορετικές επιπτώσεις. Η ανάγνωση του κύκλου ζωής σημαίνει ότι οι νέοι θα γίνουν αυξανόμενα υλιστές καθώς γερνούν, έτσι ώστε μέχρι τη στιγμή που θα είναι

εξήντα πέντε ετών θα γίνουν τόσο υλιστές όσο ήταν οι εξηνταπεντάχρονοι το 1970. Αυτό σημαίνει ότι η κοινωνία στο σύνολό της δε θα αλλάξει καθόλου. Η ερμηνεία των επιπτώσεων των ομάδων συνεπάγεται ότι οι νεότερες ομάδες θα παραμείνουν σχετικά μεταύλιστικές με την πάροδο του χρόνου και ότι καθώς θα αντικαθιστούν τις γηραιότερες, περισσότερο υλιστικές ομάδες, οι επικρατούσες αξίες της κοινωνίας θα αλλάξουν βαθιά.³³

Η μεταβολή προς μεταύλιστικές αξίες είναι από μόνη της μία μόνο πτυχή μιας ακόμα ευρύτερης διαδικασίας της πολιτικής αλλαγής η οποία αναδιαμορφώνει την πολιτική προοπτική, τους θρησκευτικούς προσανατολισμούς, τους ρόλους των φύλων και τα σεξουαλικά ήθη των προηγμένων βιομηχανικών κοινωνιών (Inglehart, 1990, 1997· Inglehart και Welzel, 2005). Οι αναδυόμενοι προσανατολισμοί δίνουν λιγότερη έμφαση στους παραδοσιακούς πολιτιστικούς κανόνες, ειδικά εκείνους που περιορίζουν την ατομική αυτοέκφραση. Προκειμένου να προσδιορίσει τις βασικές διαστάσεις της παγκόσμιας πολιτιστικής απόκλισης, ο Inglehart και ο Baker (2000) πραγματοποίησαν μία ανάλυση των συντελεστών του μέσου επιπέδου της κάθε κοινωνίας πάνω στα αποτελέσματα των μεταβλητών, αγγίζοντας ένα ευρύ φάσμα αξιών. Οι δύο πιο σημαντικές διαστάσεις που ήρθαν στο φως έδειξαν: πρώτον, μία πόλωση ανάμεσα σε παραδοσιακές και κοσμικές-ορθολογικές αξίες και δεύτερον, μία πόλωση μεταξύ των αξιών επιβίωσης και αυτοέκφρασης. Οι παραδοσιακές αξίες δίνουν μεγάλη έμφαση στη θρησκεία, στο σεβασμό για τις αρχές, και έχουν σχετικά χαμηλά επίπεδα ανοχής για την άμβλωση και τα διαζύγια και σχετικά υψηλά επίπεδα για την εθνική υπερηφάνεια. Οι κοσμικές-ορθολογικές αξίες έχουν τα αντίθετα χαρακτηριστικά. Οι αγροτικές κοινωνίες έχουν την τάση να τονίζουν τις παραδοσιακές αξίες και οι εκβιομηχανισμένες κοινωνίες τείνουν να τονίζουν τις κοσμικές-ορθολογικές αξίες.

Η δεύτερη σημαντική διάσταση της διαπολιτιστικής απόκλισης συνδέεται με τη μετάβαση από τη βιομηχανική κοινωνία στις μεταβιομηχανικές κοινωνίες, η οποία δημιουργεί μία πόλωση μεταξύ των αξιών επιβίωσης και αυτοέκφρασης. Όπως δείχνει ο Πίνακας 1, η πόλωση μεταξύ υλιστικών και μεταύλιστικών αξιών είναι ένας ευαίσθητος δείκτης αυτής της διάστασης, επειδή οι συνθήκες που δημιουργούν μεταύλιστικές αξίες, συμβάλλουν επίσης στις αξίες αυτοέκφρασης. Αλλά οι αξίες αυτοέκφρασης περιλαμβάνουν έναν αριθμό ζητημάτων που υπερβαίνουν κατά πολύ τα στοιχεία που έχουν αντληθεί από μεταύλιστικές αξίες. Για παράδειγμα, οι αξίες αυτοέκφρασης αντανακλούν τη μαζική πόλωση πάνω σε θέματα όπως το αν «Όταν οι θέσεις εργασίας είναι λιγοστές, οι άντρες έχουν μεγαλύτερο δικαίωμα σε μία θέση εργασίας από τις γυναίκες» ή εάν «Οι άντρες γίνονται καλύτεροι πολιτικοί ηγέτες από τις γυναίκες». Αυτή η έμφαση στην ισότητα των φύλων αποτελεί μέρος ενός γενικότερου συνδρόμου ανοχής των μειονοτικών ομάδων, συμπεριλαμβανομένων των αλλοδαπών και των ομοφυλόφιλων. Οι αξίες αυτοέκφρασης δίνουν μεγάλη προτεραιότητα στην περιβαλλοντική προστασία, στην ανοχή της

³³ http://www.worldvaluessurvey.org/wvs/articles/.../values_1970-2006.pdf, 23 Οκτωβρίου 2013

διαφορετικότητας και στις αυξανόμενες απαιτήσεις για συμμετοχή στη λήψη αποφάσεων στην οικονομική και πολιτική ζωή.³⁴

ΠΙΝΑΚΑΣ 1

ΠΡΟΣΑΝΑΤΟΛΙΣΜΟΙ ΣΥΝΔΕΔΕΜΕΝΟΙ ΜΕ ΤΙΣ ΑΞΙΕΣ ΕΠΙΒΙΩΣΗΣ ΕΝΑΝΤΙΟΝ ΤΩΝ ΑΞΙΩΝ ΑΥΤΟΕΚΦΡΑΣΗΣ

Item	Correlation
SURVIVAL VALUES emphasise the following:	
<i>Materialist/Post-materialist Values</i>	0.87
Men make better political leaders than women	0.86
R. is not highly satisfied with life	0.84
A woman has to have children to be fulfilled	0.83
R. rejects foreigners, homosexuals and people with AIDS as neighbours	0.81
R. has not and would not sign a petition	0.80
R. is not very happy	0.79
R. favours more emphasis on the development of technology	0.78
Homosexuality is never justifiable	0.78
R. has not recycled something to protect the environment	0.76
R. has not attended a meeting or signed a petition to protect the environment	0.75
A good income and safe job are more important than a feeling of accomplishment and working with people you like	0.74
R. does not rate own health as very good	0.73
A child needs a home with both a father and a mother in order to grow up happily	0.73
When jobs are scarce, a man has more right to a job than a women	0.69
A university education is more important for a boy than for a girl	0.67
Government should ensure that everyone is provided for	0.69
Hard work is one of the most important things to teach a child	0.65
Imagination is not of the most important things to teach a child	0.62
Tolerance is not of the most important things to teach a child	0.62
Leisure is not very important in life	0.61
Scientific discoveries will help, rather than harm, humanity	0.60
Friends are not very important in life	0.56
You have to be very careful about trusting people	0.56
R. has not and would not join a boycott	0.56
R. is relatively favourable to state ownership of business and industry	0.54
SELF-EXPRESSION VALUES take opposite position on all of above	

Πηγή: Changing values among Western Publics from 1970 to 2006. Inglehart, 2008

³⁴ http://www.worldvaluessurvey.org/wvs/articles/.../values_1970-2006.pdf, 23 Οκτωβρίου 2013

Η μεταβολή από τις αξίες επιβίωσης στις αξίες αυτοέκφρασης περιλαμβάνει επίσης μία μεταβολή στις αξίες ανατροφής των παιδιών, από την έμφαση στη σκληρή δουλειά προς την έμφαση στη φαντασία και την ανοχή ως σημαντικές αξίες για να διδαχθούν σε ένα παιδί. Οι κοινωνίες που κατέχουν υψηλές θέσεις στις αξίες αυτοέκφρασης, τείνουν επίσης να καταλαμβάνουν υψηλή θέση στη διαπροσωπική εμπιστοσύνη και έχουν σχετικά υψηλά επίπεδα υποκειμενικής ευημερίας. Αυτό παράγει ένα περιβάλλον εμπιστοσύνης και ανοχής, στο οποίο οι άνθρωποι τοποθετούν μία σχετικά υψηλή αξία στην ατομική ελευθερία και την αυτοέκφραση και έχουν «ακτιβιστικούς» πολιτικούς προσανατολισμούς. Αυτά είναι τα χαρακτηριστικά, τα οποία, η πολιτική κουλτούρα, κυριολεκτικά ορίζει ως ζωτικής σημασίας για τη δημοκρατία. Μία σημαντική συνιστώσα της ανόδου των αξιών αυτοέκφρασης είναι μια μεταβολή μακριά από το σεβασμό προς όλες τις μορφές εξωτερικής αρχής. Η υποταγή στις αρχές έχει υψηλό κόστος. Οι προσωπικοί στόχοι του ατόμου πρέπει να υποτάσσονται σε εκείνους των εξωτερικών αρχών. Κάτω από συνθήκες ανασφάλειας, οι άνθρωποι είναι γενικά πρόθυμοι να το πράξουν αυτό. Υπό την απειλή εισβολής, εσωτερικής αναταραχής ή οικονομικής κατάρρευσης, οι άνθρωποι αναζητούν με αγωνία ισχυρές φιγούρες εξουσίας που μπορούν να τους προστατεύσουν από τον κίνδυνο.³⁵

Αντίθετα, συνθήκες ευημερίας και ασφάλειας συμβάλλουν στην ανοχή της διαφορετικότητας γενικότερα και της δημοκρατίας ειδικότερα. Αυτό βοηθάει στην εξήγηση μίας διαπίστωσης: οι πλούσιες κοινωνίες είναι πολύ πιο πιθανό να είναι δημοκρατικές σε σχέση με τις φτωχές. Υπό συνθήκες ανασφάλειας, οι άνθρωποι μπορεί να είναι πρόθυμοι να υποβληθούν σε αυταρχική διακυβέρνηση, αλλά με την αύξηση των επιπέδων υπαρξιακής ασφάλειας, γίνονται λιγότερο πρόθυμοι να το πράξουν. Η αύξηση των αξιών αυτοέκφρασης φέρνει μία διαγενεακή αλλαγή σε μια ευρεία ποικιλία βασικών κοινωνικών κανόνων, από πολιτιστικούς κανόνες συνδεδεμένους με την επιβίωση των ειδών, μέχρι κανόνες συνδεδεμένους με την επιδίωξη της ατομικής ευημερίας. Για παράδειγμα, οι νεότερες ηλικιακές ομάδες είναι σαφώς πιο ανεκτικές στην ομοφυλοφιλία από τις γηραιότερες. Η οικονομική συσσώρευση για το καλό της οικονομικής ασφάλειας ήταν ο κεντρικός στόχος της βιομηχανικής κοινωνίας.³⁶

Σε όλες τις προηγμένες βιομηχανικές κοινωνίες, οι νεότερες ηλικιακές ομάδες δίνουν έμφαση στις αξίες αυτοέκφρασης σε πολύ μεγαλύτερο βαθμό από ότι δίνουν οι μεγαλύτεροί τους, σε ένα πρότυπο παρόμοιο με αυτό που βρέθηκε για τις μεταϋλιστικές αξίες. Όπως αναφέραμε πιο πάνω, οι δεδομένες ομάδες γεννήσεων δεν έγιναν περισσότερο υλιστικές καθώς μεγάλωναν ηλικιακά. Αυτό φαίνεται να ισχύει όσον αφορά τη μεταβολή από τις αξίες επιβίωσης στις αξίες αυτοέκφρασης, αν και δεν έχουμε τεράστια βάση δεδομένων για μία σειρά ετών συγκρινόμενη με το τι είναι διαθέσιμο για τις υλιστικές και μεταϋλιστικές αξίες. Αλλά έχουμε στοιχεία από τις Έρευνες Αξιών, οι οποίες διενεργήθηκαν από το 1981 έως το 2006. Όπως φαίνεται στο Σχήμα 2, από την αρχή αυτών των ετών, οι νεότερες ομάδες γεννήσεων έχουν δώσει

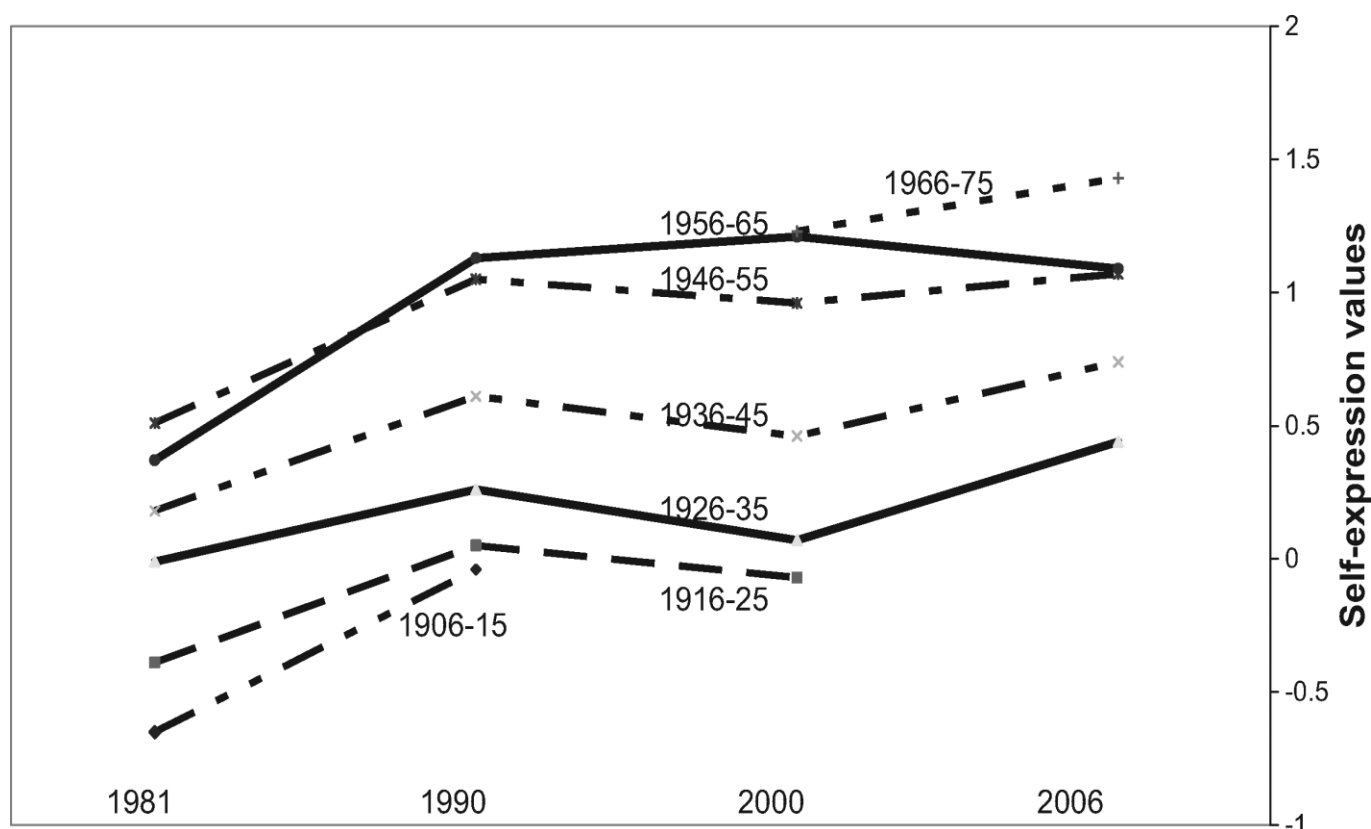
³⁵ http://www.worldvaluessurvey.org/wvs/articles/.../values_1970-2006.pdf, 23 Οκτωβρίου 2013

³⁶ http://www.worldvaluessurvey.org/wvs/articles/.../values_1970-2006.pdf, 23 Οκτωβρίου 2013

μεγαλύτερη έμφαση στις αξίες αυτοέκφρασης απ' ότι έκαναν οι γηραιότερες ομάδες, και δεν απομακρύνθηκαν από τις αξίες αυτοέκφρασης προς τις αξίες επιβίωσης καθώς μεγάλωναν από το 1980 μέχρι το 2000. Καθ' όλη τη διάρκεια αυτής της περιόδου, οι νεότερες ομάδες γεννήσεων συνέχισαν να δίνουν μεγαλύτερη έμφαση στις αξίες αυτοέκφρασης απ' ότι οι γηραιότερες. Και παρόλο που κάθε μία από τις ομάδες γεννήσεων μεγάλωσε κατά είκοσι πέντε χρόνια κατά τη διάρκεια των ερευνών, καμία δεν έδωσε λιγότερη έμφαση στην αυτοέκφραση το 2006 απ' ότι έκανε το 1981, όπως θα συνέβαινε εάν αυτές οι ηλικιακές διαφορές αντανάκλυσαν τις επιδράσεις του κύκλου ζωής.³⁷

ΣΧΗΜΑ 2

ΑΞΙΕΣ ΑΥΤΟΕΚΦΡΑΣΗΣ ΑΝΑ ΟΜΑΔΑ ΓΕΝΝΗΣΕΩΝ, 1981-2006

Πηγή: Changing values among Western Publics from 1970 to 2006. Inglehart, 2008

Το συμπέρασμα ότι αυτές, οι σχετιζόμενες με την ηλικία διαφορές, αντανάκλυν τη διαγενεακή αλλαγή παρά τις διαφορές του κύκλου ζωής, κερδίζει περαιτέρω στήριξη από το γεγονός ότι οι πληθυσμοί των

³⁷ http://www.worldvaluessurvey.org/wvs/articles/.../values_1970-2006.pdf, 23 Οκτωβρίου 2013

πλούσιων μεταβιομηχανικών κοινωνιών παρουσιάζουν μεγάλες διαγενεακές διαφορές, με τις νεότερες ομάδες να δίνουν πολύ μεγαλύτερη έμφαση στις αξίες αυτοέκφρασης από τις παλαιότερες. Αλλά οι κοινωνίες με χαμηλό εισόδημα που δεν έχουν βιώσει ουσιώδη οικονομική ανάπτυξη κατά τη διάρκεια των πέντε τελευταίων δεκαετιών, δεν εμφανίζουν διαγενεακές διαφορές. Οι νεότερες και οι παλαιότερες ομάδες είναι περίπου εξίσου πιθανό να εμφανίσουν παραδοσιακές αξίες. Αυτό υποδηλώνει ότι αυτές οι διαγενεακές διαφορές αντανακλούν ιστορικές αλλαγές, παρά οτιδήποτε έμφυτο στον ανθρώπινο κύκλο ζωής. Τα στοιχεία δείχνουν ότι οι σημαντικές πολιτιστικές αλλαγές συμβαίνουν μέσω μίας μεταβολής διαγενεακών αξιών, η οποία είναι συνδεδεμένη με το γεγονός ότι οι νεότερες ομάδες γεννήσεων έχουν μεγαλώσει κάτω από υψηλότερα επίπεδα υπαρξιακής ασφάλειας από εκείνα που διαμόρφωσαν τα διαπλαστικά χρόνια των παλαιότερων ομάδων.³⁸

Η άνοδος του μεταυλισμού δε σημαίνει ότι τα υλιστικά ζητήματα και ανησυχίες θα εξαφανιστούν. Συγκρούσεις για το πώς να εξασφαλίσουμε ευημερία και βιώσιμη οικονομική ανάπτυξη θα είναι πάντα σημαντικά πολιτικά ζητήματα. Παρ' όλα αυτά, εάν οι αξίες των ανθρώπων πράγματι μετατοπίζονται από τις αξίες επιβίωσης στις αξίες αυτοέκφρασης, οι επιπτώσεις είναι ανυπολόγιστης σημασίας. Αυτό συνεπάγεται ότι ο κύριος άξονας της πολιτικής σύγκρουσης θα πρέπει να μετατοπιστεί σταδιακά από τα ταξικά βασιζόμενα ζητήματα όπως η αναδιανομή του εισοδήματος και η κρατική ιδιοκτησία της βιομηχανίας, προς ζητήματα όπως η αυξανόμενη έμφαση στην ποιότητα ζωής. Όπως προέβλεψε ο Inglehart (1971), οι ψήφοι της κοινωνικής τάξης έχουν μειωθεί στις περισσότερες βιομηχανικές κοινωνίες. Για παράδειγμα, στις δύο τελευταίες προεδρικές εκλογές στις Η.Π.Α., η ψηφοφορία πολώθηκε πολύ πιο έντονα σε ζητήματα τρόπου ζωής όπως οι αμβλώσεις και οι γάμοι μεταξύ ατόμων του ίδιου φύλου, παρά στην κοινωνική τάξη, η οποία είχε μειωθεί σε σημείο που είχε σχετικά μικρό αντίκτυπο στην ψηφοφορία.

Οι επιπτώσεις της αλλαγής αξιών πηγαίνει πολύ πέρα από αυτές τις αλλαγές στην εκλογική συμπεριφορά. Τα κεντρικά ζητήματα της πολιτικής σύγκρουσης έχουν μεταβληθεί, με την άνοδο των περιβαλλοντικών κινήσεων, το κίνημα των γυναικών, της απελευθέρωσης των ομοφυλοφίλων και άλλα κινήματα τρόπου ζωής. Όπως υποστηρίζει ο Berry (1999), οι μεταυλιστικές αξίες δίνουν κίνητρο στις καταναλωτικές ομάδες, τις περιβαλλοντικές ομάδες, τις ομάδες πολιτικών δικαιωμάτων και πολιτικών ελευθεριών, να οργανώσουν μία όλο και πιο αποτελεσματική πρόκληση για συλλογική εξουσία. Όπως περιγράφει ο Nevitte (1996), η άνοδος των μεταυλιστικών αξιών παράγει λιγότερο ευλαβή κοινά. Και όπως δείχνουν οι Gibson και Duch (1994), οι αναδυόμενες μεταυλιστικές αξίες έπαιξαν σημαντικό ρόλο στην εμφάνιση και την επιβίωση της δημοκρατίας στη Σοβιετική Ένωση. Οι υλιστικές και οι μεταυλιστικές αξίες είναι μόνο ένας δείκτης μίας πολύ ευρύτερης πολιτιστικής μεταβολής από τις αξίες επιβίωσης στις αξίες αυτοέκφρασης, η οποία φέρνει την αλλαγή των αξιών όσον αφορά τους ρόλους των

³⁸ http://www.worldvaluessurvey.org/wvs/articles/.../values_1970-2006.pdf, 23 Οκτωβρίου 2013

φύλων, το σεξουαλικό προσανατολισμό, την εργασία, τη θρησκεία και την ανατροφή των παιδιών.

Μία ιδιαίτερα σημαντική πτυχή των αξιών αυτοέκφρασης είναι η στενή τους σύνδεση με την άνοδο της φυλετικής ισότητας. Στη μεταβιομηχανική φάση της ανάπτυξης, η τάση προς την ισότητα των φύλων γίνεται μία κεντρική πτυχή του εκσυγχρονισμού (Inglehart και Norris, 2003: 29-48). Αυτή η μετατροπή των καθιερωμένων ρόλων των δύο φύλων συνδέεται με την άνοδο των αξιών αυτοέκφρασης, φέρνοντας αυξανόμενη ανοχή της ανθρώπινης ποικιλομορφίας και των κινήματων αντί-διακρίσεων σε πολλά μέτωπα. Ακόμα και σήμερα, οι γυναίκες αντιμετωπίζονται με κοινωνικά μειονεκτήματα, που το καθιστούν πιο δύσκολο για αυτές απ' ό,τι για τους άντρες να αναπτύξουν τα ταλέντα τους σε καριέρες εκτός του νοικοκυριού. Έχουν κοινωνικοποιηθεί να δέχονται αυτούς τους περιορισμούς στους ρόλους μέχρι πολύ πρόσφατα στην ιστορία.

Όμως η ιστορία έχει πάρει πρόσφατα μία κατά βάση νέα κατεύθυνση. Στις μεταβιομηχανικές κοινωνίες, οι γυναίκες δε δέχονται πλέον τους παραδοσιακούς περιορισμούς των ρόλων τους, και η ενδυνάμωση των γυναικών έχει μετακινηθεί σε μία υψηλή θέση στην πολιτική ημερήσια διάταξη. Η ισότητα των φύλων έχει γίνει κεντρικό στοιχείο στον ορισμό της ανθρώπινης ανάπτυξης, επειδή είναι μία σημαντική πτυχή της ισότητας των ανθρώπων, όπως οι πολιτικές ελευθερίες και τα ανθρώπινα δικαιώματα. Ποτέ πριν στην ιστορία του πολιτισμού οι γυναίκες δεν απολάμβαναν περισσότερη ισότητα και ελευθερία στην επιλογή της εκπαίδευσής τους, της καριέρας τους, των συνεργατών τους και του τρόπου ζωής τους, από ό,τι στις σύγχρονες μεταβιομηχανικές κοινωνίες. Αυτή η αλλαγή είναι πρόσφατη. Παρά το γεγονός ότι μπορούμε να ανατρέξουμε στην εισαγωγή των γυναικών στην ψηφοφορία σε ορισμένες χώρες μετά τον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο, η ενδυνάμωση των γυναικών μόλις πρόσφατα έγινε μία διεισδυτική τάση. Αντανακλάται σε μια τεράστια ροπή προς μία αυξανόμενη γυναικεία εκπροσώπηση στα εθνικά κοινοβούλια και σε μία μεταβολή προς την ισότητα των φύλων, η οποία είναι στενά συνδεδεμένη με την αύξηση της έμφασης στις αξίες αυτοέκφρασης.³⁹

Το πρόγραμμα ανάπτυξης των Ηνωμένων Εθνών έχει εισάγει ένα «μέτρο ενδυνάμωσης φύλου», το οποίο διεκδικεί την εκπροσώπηση των γυναικών στα κοινοβούλια, σε διευθυντικές θέσεις και σε διοικητικές λειτουργίες, καθώς επίσης και την ισότητα των φύλων στους μισθούς. Όπως έχουν δείξει ο Inglehart και ο Welzel (2005), η έμφαση στις αξίες αυτοέκφρασης συνδέεται στενά με το βαθμό στον οποίο μία δεδομένη κοινωνία, πλησιάζει στην πραγματικότητα την ισότητα των φύλων στην πολιτική και κοινωνική ζωή. Ακόμη πιο εντυπωσιακά, η μεταβολή προς τις αξίες αυτοέκφρασης συμβάλλει στην καλή διακυβέρνηση και στην εξάπλωση και άνθηση των δημοκρατικών θεσμών.

Η διαγενεακή μεταβολή από τις αξίες επιβίωσης στις αξίες αυτοέκφρασης συμβάλλει σε ουσιαστικές

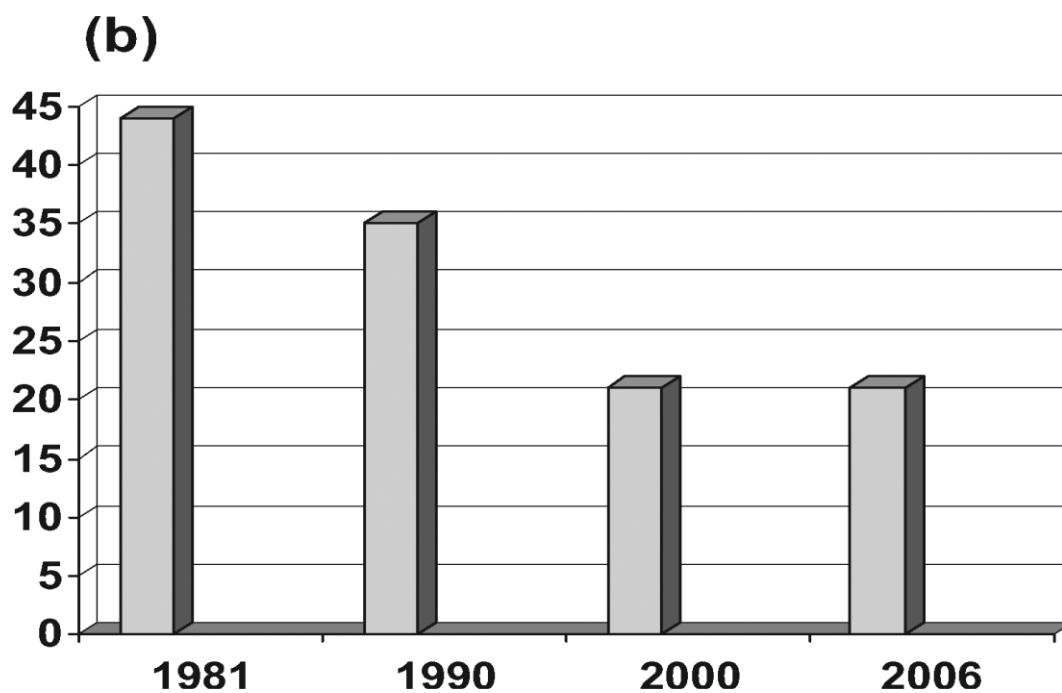
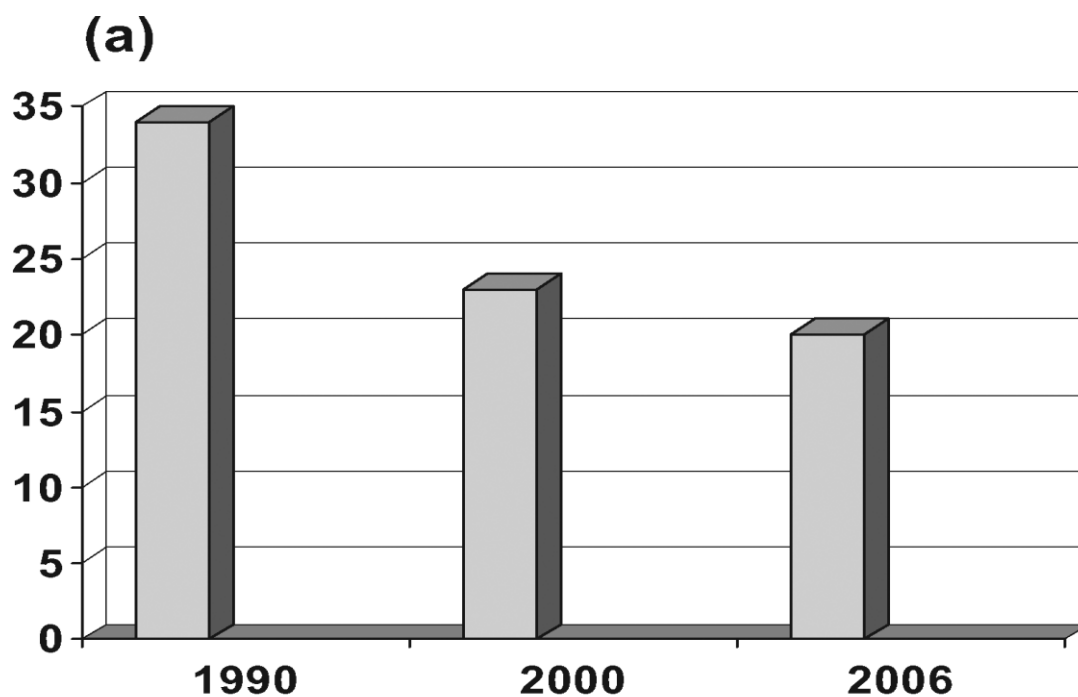
³⁹ http://www.worldvaluessurvey.org/wvs/articles/.../values_1970-2006.pdf, 23 Οκτωβρίου 2013

αλλαγές στους κοινωνικούς και πολιτικούς προσανατολισμούς στον πληθυσμό της Δυτικής Ευρώπης. Όπως φαίνεται στο Σχήμα 3α, η μεταβολή αυτή συνδέεται με μία μετατόπιση προς την αυξανόμενη υποστήριξη για την ισότητα των φύλων. Στην Έρευνα Αξιών που διενεργήθηκε το 1990, το τριάντα τέσσερα τοις εκατό του πληθυσμού της Γαλλίας, της Μεγάλης Βρετανίας, της Δυτικής Γερμανίας, της Ιταλίας και των Κάτω Χωρών συμφώνησε με την πρόταση ότι «Όταν οι θέσεις εργασίας είναι πολύ λίγες, οι άντρες έχουν μεγαλύτερο δικαίωμα σε μία θέση εργασίας σε σχέση με τις γυναίκες». Μία δεκαετία αργότερα, το ποσοστό που συμφωνούσε με την παραπάνω πρόταση είχε πέσει στο είκοσι τρία τοις εκατό και το 2006 το ποσοστό αυτό είχε πέσει στο είκοσι τοις εκατό. Ομοίως, το 1981, το σαράντα τέσσερα τοις εκατό αυτού του πληθυσμού είπε πως η ομοφυλοφιλία δεν είναι ποτέ δικαιολογημένη, τοποθετώντας τους εαυτούς τους στο σημείο ένα σε μία κλίμακα από το ένα μέχρι το δέκα, η οποία κυμαίνεται από «Ποτέ δικαιολογημένη» μέχρι «Πάντα δικαιολογημένη». Είκοσι πέντε χρόνια αργότερα, το 2006, μόνο το είκοσι ένα τοις εκατό συνέχισε να παίρνει αυτή την ακραία θέση. Το ποσοστό των ανθρώπων που βλέπουν την ομοφυλοφιλία ως απολύτως απαράδεκτη ήταν μικρότερο από το μισό από ότι ήταν το 1981. Η διαγενεακή αλλαγή προφανώς δεν είναι ο μοναδικός παράγοντας που εμπλέκεται σε αυτές τις μετατοπίσεις, οι οποίες δεν κινούνται με έναν ομαλό γραμμικό τρόπο, αλλά επηρεάζονται επίσης από τις τρέχουσες συνθήκες. Παρ' όλα αυτά, η αντικατάσταση του πληθυσμού μεταξύ των γενεών, φαίνεται να παίζει σημαντικό ρόλο, και μεγάλες διαφορές μεταξύ των γενεών είναι παρούσες. Για παράδειγμα, στην έρευνα του 1981, μεταξύ εκείνων που ήταν εξήντα πέντε ετών και πάνω, το εβδομήντα πέντε τοις εκατό των συμμετεχόντων από τις χώρες αυτές συμφώνησαν με την ακραία θέση ότι η ομοφυλοφιλία δεν είναι ποτέ δικαιολογημένη. Μεταξύ εκείνων όμως που ήταν από δεκαοχτώ μέχρι είκοσι τεσσάρων ετών, λιγότεροι από τους μισούς, το τριάντα τέσσερα τοις εκατό, πήραν αυτή τη θέση.⁴⁰

⁴⁰ http://www.worldvaluessurvey.org/wvs/articles/.../values_1970-2006.pdf, 23 Οκτωβρίου 2013

ΣΧΗΜΑ 3

ΑΛΛΑΖΟΝΤΑΣ ΣΥΜΠΕΡΙΦΟΡΕΣ ΑΠΕΝΑΝΤΙ (Α) ΣΤΗ ΦΥΛΕΤΙΚΗ ΙΣΟΤΗΤΑ, 1990-2006, ΚΑΙ (Β)
ΣΤΗΝ ΟΜΟΦΥΛΟΦΙΛΙΑ, 1981-2006

(a) (ποσοστό % που υποστηρίζει ότι οι άντρες έχουν μεγαλύτερο δικαίωμα στην εργασία από τις γυναίκες ανάμεσα στον πληθυσμό της Γαλλίας, Βρετανίας, Δ. Γερμανίας, Ιταλίας και των Κάτω Χωρών), (b) (ποσοστό % που υποστηρίζει ότι η ομοφυλοφιλία δεν είναι «ποτέ» δικαιολογημένη ανάμεσα στον πληθυσμό της Γαλλίας, της Βρετανίας, της Δ. Γερμανίας, της Ιταλίας και των Κάτω Χωρών).

Πηγή: Changing values among Western Publics from 1970 to 2006. Inglehart, 2008

Στη μεταβολή από τις υλιστικές στις μεταυλιστικές αξίες, οι τεράστιες διαφορές ανάμεσα στις αξίες των νέων και των ηλικιωμένων, οι οποίες ήταν παρούσες το 1970, έχουν μικρύνει σιγά σιγά. Οι ομάδες ανθρώπων που γεννήθηκαν μετά το Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο συνεχίζουν να δίνουν σημαντικά μεγαλύτερη έμφαση στις υλιστικές αξίες σε σχέση με τις νεότερες ομάδες στη Δυτική Ευρώπη, αλλά οι μεταπολεμικές ομάδες δείχνουν σχετικά παρόμοιες αξίες. Αυτό σημαίνει ότι η διαγενεακή αντικατάσταση του πληθυσμού δεν ασκεί πλέον τόσο ισχυρή πίεση προς τις μεταυλιστικές αξίες όπως έκανε κάποτε. Αλλά με ευρύτερη διάσταση των αξιών επιβίωσης και αυτοέκφρασης, μεγάλες διαφορές διαγενεακών αξιών είναι ακόμα παρούσες, όπως δείχνει και το Σχήμα 2 παραπάνω, πράγμα που σημαίνει ότι ο πληθυσμός της Δυτικής Ευρώπης θα συνεχίσει να παρουσιάζει σημαντική κίνηση προς τις αξίες αυτοέκφρασης, καθώς νεότερες ομάδες αντικαθιστούν τις γηραιότερες στον ενήλικο πληθυσμό. Η διαγενεακή μεταβολή αξιών δεν είναι ένα φαινόμενο μοναδικά της Δυτικής Ευρώπης. Φαίνεται να συμβαίνει όποτε οι διαμορφωτικές εμπειρίες των νεότερων ομάδων γεννήσεων είναι σημαντικά διαφορετικές από εκείνες που διαμόρφωσαν οι παλαιότερες γενιές.⁴¹

4.1. Πώς οι μεταυλιστικές αξίες γονιμοποίησαν τα περιβαλλοντικά κινήματα;

Η θεωρία της αλτρουιστικής συμπεριφοράς του Schwartz (2005) υπήρξε πολύ χρήσιμη στα πρώτα στάδια της ερμηνείας της περιβαλλοντικής συμπεριφοράς. Πολύ σύντομα όμως έγινε αντιληπτό ότι η συγκεκριμένη προσέγγιση ήταν υπερβολικά στοχευμένη στην αλτρουιστική διάσταση της φιλοπεριβαλλοντικής συμπεριφοράς. Αλλά, όπως έδειξαν οι Stern, Dietz και Kalof (1993) ο αλτρουισμός δεν ήταν παρά μόνο μία από τις αξιακές προδιαθέσεις που θα μπορούσαν να ερμηνεύσουν τις περιβαλλοντικές στάσεις και συμπεριφορές. Επιπλέον του αλτρουισμού οι ερευνητές επισήμαναν την ύπαρξη εγωιστικών και βιοσφαιρικών αξιακών προδιαθέσεων. Η μεν εγωιστική αξιακή προδιάθεση μπορεί να οδηγήσει σε φιλοπεριβαλλοντικές συμπεριφορές εξαιτίας ατομικών υπολογισμών, εξαιτίας των πιθανών επιπτώσεων στο άτομο το οποίο επιλέγει να δράσει: έτσι κάποιος μπορεί να ανησυχεί και να κινητοποιείται ενάντια στην ατμοσφαιρική ρύπανση επειδή ανησυχεί για την προσωπική του υγεία (Schultz κ.ά. 2005: 458-459). Αντίθετα, η εγωιστική αντίληψη συνεπειών μπορεί να επηρεάσει την περιβαλλοντική συμπεριφορά αρνητικά, λειτουργώντας ως αντίβαρο στην αλτρουιστική «αντίληψη συνεπειών» (Black κ.ά. 1985). Από την άλλη πλευρά, η βιοσφαιρική αξιακή προδιάθεση επεκτείνει το αλτρουιστικό ενδιαφέρον σε όλα τα ζωντανά και μη ανθρώπινα όντα ή στην ίδια τη βιόσφαιρα, όπου πλέον η «αντίληψη των συνεπειών» επεκτείνεται σε όλη τη φύση (Stern κ.ά. 1993: 325).

Οι έρευνες που ακολούθησαν έδειξαν ότι όλες οι αντιλήψεις συνεπειών («αλτρουιστικές», «εγωιστικές»

⁴¹ http://www.worldvaluessurvey.org/wvs/articles/.../values_1970-2006.pdf, 23 Οκτωβρίου 2013

και «βιοσφαιρικές») παίζουν ένα συνδυαστικό ρόλο σε κάθε περιβαλλοντική συμπεριφορά, με την αναλογική επιρροή της καθεμιάς να εξαρτάται από το είδος της συμπεριφοράς που αναλύεται κάθε φορά (Stern κ.ά. 1993: 335-338· Garling κ.ά. 2003).

Σύντομα διατυπώθηκε ένα γενικότερο μοντέλο που συνέδεε τις αξίες, τα πιστεύω και τα πρότυπα. Συγκεκριμένα η έρευνα του Stern οδήγησε σε ένα νέο μοντέλο που αποτελεί γενίκευση της κλασσικής θεωρίας της αλτρουιστικής συμπεριφοράς του Schwartz. Η νέα αυτή θεωρία ονομάστηκε VBN (Values, Beliefs, Norms- Αξίες, Πιστεύω, Πρότυπα). Το μοντέλο VBN, σε γενικές γραμμές, θεωρεί ότι μια σειρά αξιών όπως οι βιοσφαιρικές, οι εγωιστικές, οι αλτρουιστικές και οι παραδοσιακές, καθορίζουν την κοσμοθεώρηση ενός ατόμου, τον τρόπο δηλαδή με τον οποίο αντιλαμβάνεται και αξιολογεί τις σχέσεις ανθρώπου φύσης. Αυτή η θεώρηση-αξιολόγηση επηρεάζει τη «γνώση των συνεπειών», δηλαδή τις επιπτώσεις που έχουν οι παρούσες σχέσεις σε αντικείμενα αξίας, καθώς και τον «καθορισμό ευθύνης» και την «αίσθηση υποχρέωσης» για δράση. Εν τέλει αυτές οι μεταβλητές επηρεάζουν την εκδήλωση μιας σειράς περιβαλλοντικών συμπεριφορών.

Στο άρθρο με το οποίο εισήγαγαν τη θεωρία του VBN, ο Stern και οι συνεργάτες του (Stern κ.ά. 1999) συνέκριναν τη VBN με τρεις ακόμη θεωρίες (ως προς την ικανότητά τους να ερμηνεύσουν την περιβαλλοντική συμπεριφορά) καθώς και με καθένα από τα «στατιστικά» της VBN ξεχωριστά, δηλαδή τις «αξίες», τα «πιστεύω» και τα «πρότυπα». Οι τρεις αυτές θεωρίες ήταν η Πολιτισμική θεωρία, η θεωρία του μεταυλισμού του Inglehart και μια πνευματική ή θρησκευτική θεώρηση, σύμφωνα με την οποία τα άτομα έχουν φιλοπεριβαλλοντικές τάσεις, επειδή θεωρούν ότι η φύση είναι «ιερή».

Τα αποτελέσματα έδειξαν ότι η «ενεργοποίηση προτύπων» ήταν η σημαντικότερη παράμετρος ερμηνείας για καθεμία από τις υπό εξέταση περιβαλλοντικές συμπεριφορές. Επίσης, το μοντέλο VBN ήταν αυτό που κατάφερε να ερμηνεύσει καλύτερα όλα τα είδη συμπεριφοράς, αν και η συμπερίληψη παραμέτρων των λοιπών θεωριών σε ένα γενικότερο μοντέλο κατάφερε να βελτιώσει τη δύναμη πρόγνωσης συγκεκριμένων συμπεριφορών. Επόμενες έρευνες (Nordlund και Garvill, 2002) επιβεβαίωσαν αυτά τα αποτελέσματα.

Συνεπώς οι αξίες ενός ατόμου παίζουν σημαντικό ρόλο στην οργάνωση των αντιλήψεων και των προτύπων του, και στην τελική συμπεριφορά του, ενώ γενικά έχει καταδειχθεί ότι οι άνθρωποι ανησυχούν για την περιβαλλοντική υποβάθμιση εξαιτίας και των τριών κατηγοριών αρνητικών επιπτώσεων: των επιπτώσεων στους ίδιους, των επιπτώσεων στους άλλους και των επιπτώσεων στη βιόσφαιρα (Schultz, 2001). Βέβαια, το ποια από τις τρεις κατηγορίες θα είναι κυρίαρχη κάθε φορά εξαρτάται από το συγκεκριμένο αξιακό τύπο του ατόμου, σύμφωνα με το μοντέλο του Schwartz.

Τα περιβαλλοντικά προβλήματα στη ουσία τους είναι κατά κύριο λόγο κοινωνικά προβλήματα και κατά

δεύτερο λόγο προβλήματα επιστημονικά ή τεχνολογικά. Σήμερα, τόσο η επιστήμη όσο και κατά συνέπεια και η τεχνολογία είναι πολύ προηγμένες, ώστε να μπορούν να αντιμετωπίσουν τα περισσότερα από τα περιβαλλοντικά προβλήματα. Για να προχωρήσουν, όμως, σε τέτοιου είδους λύσεις πρέπει να συνοδεύονται από ανάλογες κοινωνικές στάσεις και τρόπους ζωής. Οι επιστήμονες μπορούν να πουν μόνο τι μπορεί να γίνει. Η κοινωνία είναι αυτή που θα καθορίσει ποια, ανάμεσα από διάφορες εναλλακτικές λύσεις, θα πρέπει να προκριθεί. Τα θέματα που έχουν σχέση με το τι μπορεί να γίνει είναι γνωστικού τύπου, ενώ τα θέματα τα σχετιζόμενα με το τι πρέπει να γίνει είναι θέματα αξιών (Iozzi, 1989). Αυτός είναι και ο λόγος για τον οποίο η Περιβαλλοντική Εκπαίδευση δεν θα έπρεπε να περιορίζεται μόνο στη διδασκαλία επιστημονικών θεμάτων.

Με μία επιφύλαξη όμως, την ηλικία των παιδιών. Προφανώς και πρέπει να θίγονται στην τάξη αμφιλεγόμενα θέματα όπως οι εκτρώσεις, η ευθανασία, η νομιμοποίηση της χρήσης ινδικής κάνναβης και της ενδονοσοκομειακής χορήγησης σκληρών ναρκωτικών, η στρατιωτική παρέμβαση σε άλλες χώρες για επίλυση πολεμικών συγκρούσεων ή το είδος των καθηκόντων μας απέναντι στο περιβάλλον. Χρειάζεται, όμως, άπειρη προσοχή με παιδιά νεαρών ηλικιών. Συχνότατα αυτά τα τελευταία, έπειτα από παραδοσιακά μαθήματα Περιβαλλοντικής Εκπαίδευσης, γυρίζουν στο σπίτι με ένα αίσθημα αγανάκτησης για τους ανθρώπους που καταστρέφουν τα τροπικά δάση του πλανήτη ή σπαταλούν τους υδάτινους πόρους. Ατυχώς, όμως, αυτό το αίσθημα της αγανάκτησης δε φαίνεται καθόλου να συνοδεύεται από την ανάλογη πολύπλοκη γνώση των σχετικών πολιτικών και οικονομικών παραμέτρων. Έτσι, η συγκεκριμένη γνωστική και ηθική ανάπτυξη που αντιστοιχεί στην ηλικία αυτών των παιδιών τα υποχρεώνει στην ουσία να δεχτούν μονοδιάστατα την άποψη που τους διδάχθηκε. Επιπλέον, ίσως μόνο σταδιακά θα αρχίσουν να αντιλαμβάνονται πως παρά τις όσες σωστές απόψεις τούς εξέθεσαν οι δασκάλες τους, υπάρχουν πολλοί άνθρωποι που διαφωνούν με αυτές. Αυτό το τελευταίο στοιχείο θα πρέπει να γίνεται παραπάνω από σαφές από τον εκάστοτε εκπαιδευτικό, γιατί για τέτοιου είδους ζητήματα δεν υπάρχει κοινωνική ομοφωνία. Δεν υπάρχει συμφωνία πάνω στο τι είναι σωστό και τι λάθος.

Ο κίνδυνος σε σχέση με τη διδασκαλία αμφιλεγόμενων ζητημάτων σε πολύ νεαρές ηλικίες έγκειται στο ότι αυτά τα παιδιά συλλαμβάνουν το πρόβλημα και «δικάζουν» χωρίς να έχουν συναίσθηση πως και τα ίδια είναι ικανά για παρόμοιες αντιπεριβαλλοντικές συμπεριφορές ή κατά κάποιο τρόπο συνεισφέρουν έμμεσα σε περιβαλλοντικά προβλήματα. Θα έπρεπε πρώτα να βιώσουν για παράδειγμα τον πειρασμό του να σφετεριστούν περισσότερη ποσότητα γλυκών ή παιχνιδιών από αυτήν που δικαιούνται και μετά να αρχίσουν να εισάγονται στις παγκόσμιες συνέπειες της δίψας για εξουσία και πλούτο (Warnock, 1996).

Ο Engel (1990) διακρίνει πρακτικούς λόγους για τους οποίους μας ενδιαφέρει και πρέπει να επιδιώκουμε την προώθηση αξιών που σχετίζονται με την περιβαλλοντική ηθική. Πρώτον, χρειάζεται να καταλάβουμε και να αξιολογήσουμε τους ηθικούς κώδικες που είναι συνυφασμένοι με τον πολιτισμό μας

και οι οποίοι σε μεγάλο βαθμό είναι υπεύθυνοι για την οικολογική ένδεια του πλανήτη.

Δεύτερον, χρειάζεται να διαπιστώσουμε τον τρόπο με τον οποίο οι μέχρι τώρα επικρατούσες αξίες «μεταφράστηκαν» στην περιβαλλοντική πολιτική που ακολουθείται και μετά να επιχειρήσουμε να αλλάξουμε αυτήν την πολιτική, βασίζοντάς την και δικαιολογώντας την ηθικά επικαλούμενοι τις νέες αξίες.

Τρίτον, δεν πρέπει να λησμονείται πως το κατάλληλο πλέγμα ηθικών αξιών μπορεί να αποτελέσει στέρεη βάση για κινητοποίηση εκατομμυρίων ατόμων σήμερα στον πλανήτη, τα οποία φροντίζουν για άλλα μη ανθρώπινα όντα, συχνά με αξιοθαύμαστη αυτοθυσία. Αυτού του είδους η «αφιέρωση» ανθρώπων σε ηθικές αξίες αποκτά μεγαλύτερο ενδιαφέρον αν σκεφτεί κάποιος τις συνηθισμένες εκκλήσεις των περιβαλλοντικών οργανώσεων που επικαλούνται κατά κόρον είτε το ίδιο όφελος ατόμων και ομάδων είτε το φόβο για βιολογική εξάλειψη του ανθρώπινου είδους, προφανέστατα «χαμηλού» τύπου κίνητρα, μη αλτρουιστικά, κατά βάση εγωιστικά και ανθρωποκεντρικά.

Τέταρτον, όλα τα προηγούμενα μπορούν να βοηθήσουν προς την κατεύθυνση θεμελίωσης ενός νέου κοινωνικού παραδείγματος, με την έννοια που δίνει σε αυτόν τον όρο ο Thomas Kuhn (1962). Επίσης, ο Kuhn αναφέρεται στον όρο «παράδειγμα» σε σχέση με εργασίες των θετικών επιστημών που χρησιμοποιούν ένα συγκεκριμένο σύνολο εννοιών και μεθοδολογιών, ενώ εκκινούν από ένα άλλο σύνολο μεταφυσικών παραδοχών. Το κυρίαρχο κοινωνικό παράδειγμα προφανώς είναι ελλειμματικό τόσο από άποψη κοινωνικής δικαιοσύνης όσο και από άποψη οικολογικής αρμονίας. Η ενασχόληση λοιπόν με τις νέες αξίες της περιβαλλοντικής ηθικής, η προώθησή τους, η «μετάφρασή» τους σε όρους περιβαλλοντικής αλλά και γενικότερα κοινωνικής πολιτικής και η προπαγάνδισή αυτών των όρων, σε συνδυασμό με την ατμόσφαιρα αφοσίωσης προς ηθικές αξίες που υπερβαίνουν το ίδιο όφελος και το φόβο για την εξάλειψη του είδους μας, μπορούν να οδηγήσουν σε ένα άλλο κοινωνικό παράδειγμα.

5. Ο οικολογικός εκσυγχρονισμός στην παγκόσμια οικονομική κρίση.

Ο λεγόμενος αναστοχαστικός εκσυγχρονισμός υποστηρίζει ότι τις τελευταίες δεκαετίες βρισκόμαστε αντιμέτωποι με μία νέα φάση στην κοινωνική εξέλιξη όπου η επιστημονική γνώση χρησιμοποιείται ώστε να ξεπεραστούν τα αρνητικά αποτελέσματα προηγούμενων μορφών τεχνολογικής επέμβασης. Ο αναστοχαστικός εκσυγχρονισμός έκανε την είσοδό του στο σύγχρονο κοινωνιολογικό λεξιλόγιο μέσω των γραπτών του Ulrich Beck, με το κλασικό πλέον Risk society, και πιο πρόσφατα μέσω εκείνων του Anthony Giddens (1989,1991). Παρ' όλα αυτά υπάρχει μια ομοφωνία, ότι ως όρος που σχετίζεται άμεσα με την

περιβαλλοντική προβληματική απαρτίζεται από τις δύο όψεις, τον οικολογικό εκσυγχρονισμό και την κοινωνία της διακινδύνευσης. Υπάρχει βεβαίως μια εμφανής διχογνωμία μεταξύ των εμπνευστών και υποστηρικτών των δύο αυτών όψεων. Μάλιστα μπορεί κανείς να υποστηρίξει ότι ο οικολογικός εκσυγχρονισμός (OE) δεν έχει καμία ξεκάθαρη σύνδεση με τον αναστοχαστικό εκσυγχρονισμό, όταν αυτός αντιπαραβάλλεται με την κοινωνία της διακινδύνευσης. Παρ' όλα αυτά οι κοινωνιολογικά εμπνεόμενοι υποστηρικτές του οικολογικού εκσυγχρονισμού συγκατατίθενται με δύο βασικές αρχές του αναστοχαστικού εκσυγχρονισμού :

«1) οι ανθρώπινες και θεσμικές επιλογές δεν είναι απλές ανακλάσεις απέναντι σε δυνάμεις που απορρέουν από τις κυρίαρχες δομές του καπιταλισμού, της βιομηχανοποίησης, και ούτω καθεξής και 2) η λύση των περιβαλλοντικών προβλημάτων θα στηριχθεί σε ένα σταδιακό εκσυγχρονισμό των κοινωνιών αντί στον «αποεκσυγχρονισμό» ή «αντιεκσυγχρονισμό» που υποστηρίζεται μέσα από τον ριζοσπαστικό περιβαλλοντισμό» (Buttel, 2000b: 29).

Πέρα από τις κοινές τους ρίζες στις αντιλήψεις που προέρχονται από τον αναστοχαστικό εκσυγχρονισμό, υπάρχουν αρκετά σημαντικές διαφορές μεταξύ της κοινωνίας της διακινδύνευσης και των θεωριών του οικολογικού εκσυγχρονισμού. Ο οικολογικός εκσυγχρονισμός συνηθίζει να θεωρεί ότι τα κράτη έχουν τη δυναμική για να πραγματοποιήσουν κάποιες εφικτές περιβαλλοντικές βελτιώσεις, ενώ η κοινωνία της διακινδύνευσης είναι πολύ πιο επιφυλακτική. Ενώ τόσο η κοινωνία της διακινδύνευσης όσο και η θεωρία του οικολογικού εκσυγχρονισμού δεν διαβλέπουν κάποια χρησιμότητα στις αξιώσεις των ριζοσπαστικών περιβαλλοντικών οργανώσεων, η κοινωνία της διακινδύνευσης έχει μια πολύ πιο θετική άποψη για τις «αυτόνομες πολιτικές θέσεις» και τα νέα κοινωνικά κινήματα απ' ότι η θεωρία του οικολογικού εκσυγχρονισμού (Buttel, 2000b: 36).

Από τα μέσα της δεκαετίας του 1980 και ειδικότερα στις αρχές της δεκαετίας του 1990, ένας σημαντικός αριθμός μελετών άρχισε να εμφανίζεται, με κεντρικό θέμα την περιβαλλοντική βελτίωση, την οικολογική αναδιάρθρωση καθώς και την οικολογική μεταρρύθμιση. Αυτές οι μελέτες έχουν επικεντρωθεί σε συγκεκριμένα θέματα και επίπεδα αναλύσεων, που αφορούν κυρίως μεμονωμένους παραγωγούς και νοικοκυριά. Όλες αυτές οι μελέτες έχουν προσπαθήσει να εκτιμήσουν εάν μια μείωση στη χρήση φυσικών πόρων μπορεί να ερμηνευθεί είτε με απόλυτους είτε με σχετικούς όρους, συγκριτικά πάντα με τους οικονομικούς δείκτες.

Ωστόσο από τα μέσα της δεκαετίας του 1980 και μετά, στα περισσότερα αναπτυγμένα κράτη τα οποία εφαρμόζουν οικολογικές πολιτικές όπως η Γερμανία, Δανία, Ολλανδία, Ιαπωνία, αρχίζουν και διαφαίνονται τα πρώτα σημεία μιας ρήξης που αφορούν τις εδραιωμένες τάσεις που επικρατούσαν αναφορικά με τη σχέση της οικονομικής μεγέθυνσης με το περιβάλλον. Αυτή η ρήξη αναφέρεται κυρίως

ως αποσύνδεση των υλικών ροών από τις οικονομικές ροές. Σε πολλές περιπτώσεις μια εφαρμοσμένη περιβαλλοντική μεταρρύθμιση έχει οδηγήσει σε μείωση, σε απόλυτους αριθμούς, της χρήσης φυσικών πόρων, ανεξάρτητα από την επίπτωση που θα έχει κάτι τέτοιο στην οικονομική μεγέθυνση. Τα παραπάνω συμπεράσματα αφορούν και τις γρήγορα αναπτυσσόμενες βιομηχανικές οικονομίες ορισμένων ασιατικών κρατών (Fisher και Freudenburg, 2000). Ο οικολογικός εκσυγχρονισμός στην πιο πρόσφατη εκδοχή και προώθησή του μέσω των εργασιών των Mol και Spaargaren (2000) είναι άμεσα συνδεδεμένος, ως μια φυσιολογική εξέλιξη, με την έννοια και την πολιτική στρατηγική της αειφόρου ανάπτυξης.

Η κοινωνική δυναμική που κρύβεται πίσω από αυτές τις αλλαγές, δηλαδή από τη νέα μορφή που αποκτούν πλέον οι περιβαλλοντικοί θεσμοί και οι κοινωνικές πρακτικές, αποτελεί κεντρικό στοιχείο της έρευνας των κοινωνικών επιστημών στη δεκαετία του 1990. Αυτές οι μελέτες που προσπαθούν να ερμηνεύσουν και να καταλάβουν τη φύση καθώς και την έκταση της κοινωνικής δυναμικής της περιβαλλοντικής μεταρρύθμισης αποτελούν κυρίως στοιχεία του οικολογικού εκσυγχρονισμού (Γεράσης, 2011: 35).

Με την είσοδο του οικολογικού εκσυγχρονισμού στην περιβαλλοντική πολιτική έχουμε και μια ταυτόχρονη μεταστροφή τμήματος της Περιβαλλοντικής Κοινωνιολογίας με κατεύθυνση προς τις νεωτερικές ρίζες της κοινωνιολογικής επιστήμης, όπου η τεχνολογική εξέλιξη και η επιχειρηματική δραστηριότητα μπορούν να αποτελέσουν τους κινητήριους μοχλούς προς μια σύγχρονη κοινωνία πιο φιλική προς το περιβάλλον. Για τους κύριους εκφραστές του οικολογικού εκσυγχρονισμού, Mol και Spaargaren, ο ΟΕ έχει παίξει πολύ σημαντικό ρόλο στην ωρίμανση των περιβαλλοντικών κοινωνικών επιστημών γενικότερα καθώς και της Περιβαλλοντικής Κοινωνιολογίας, ειδικότερα, ως καθιερωμένους επιστημονικούς υποκλάδους μέσα στις δύο τελευταίες δεκαετίες (Mol και Spaargaren, 2000: 17-49).

Όσον αφορά την οικονομική και οικολογική κρίση δεν ευθύνονται η νεωτερικότητα και τα παράγωγά της, αλλά τα γεγονότα ότι δεν έχουν αφεθεί να εξελιχθούν χωρίς παρεμβάσεις. Έτσι δεν είναι τυχαίο ότι στις μέρες μας ο οικολογικός εκσυγχρονισμός έχει αναδειχθεί ως κυρίαρχος τρόπος σκέψης εξαιτίας της σύμπλευσής του με κάποιους κυρίαρχους επιστημονικούς και πολιτικοοικονομικούς κύκλους, ανεξάρτητα από την προσφορά του στην Κοινωνιολογία γενικότερα και στην Περιβαλλοντική Κοινωνιολογία ειδικότερα. Παρ' όλα αυτά, οι θεωρητικοί του ΟΕ ταλαντεύονται στα γραπτά τους μεταξύ θεωρητικής συνεισφοράς και πρακτικής εφαρμογής, εν μέρει γιατί η πρακτική εφαρμογή των όποιων κελευσμάτων της κοινωνιολογικής θεωρίας πρέπει να αναδεικνύεται (Καραμίχας, 2008: 187-188).

Όπως και στον οικολογικό εκσυγχρονισμό, έτσι και στην αειφόρο ανάπτυξη, η αναπτυξιακή διαδικασία δεν θεωρείται μια αντιπεριβαλλοντική εξέλιξη. Συγκεκριμένα στο πιο γνωστό απόφθεγμα της αειφόρου ανάπτυξης, η ανάπτυξη πρέπει να είναι τέτοια που να ανταποκρίνεται στις τωρινές ανάγκες, χωρίς να

υποσκάπτει τις δυνατότητες των μελλοντικών γονέων να ανταποκριθούν στις δικές τους ανάγκες. Είναι εμφανές ότι υπάρχει μια γενικότερη αοριστολογία στην έννοια της αειφόρου ανάπτυξης, που δεν περιορίζεται μόνο στο παραπάνω απόφθεγμα, και την κάνει βεβαίως αρεστή σε διάφορους παραλήπτες, τόσο κυβερνήσεις σε υποανάπτυκτες και ανεπτυγμένες χώρες όσο και πολυεθνικές επιχειρήσεις (Καραμίχας, 2008: 194).

Το πείραμα του οικολογικού εκσυγχρονισμού στην Ελλάδα πριν αποδώσει τους καρπούς του, έμοιαζε καταδικασμένο, γιατί ο βασικός κορμός της κοινωνίας που θα έπρεπε να τον στηρίξει δεν ήταν έτοιμος. Άλλοι δεν ήξεραν, άλλοι δεν ήθελαν, άλλοι δεν μπορούσαν. Ο οικολογικός εκσυγχρονισμός, υπόθεση δύσκολη, απαιτεί συγκρούσεις και συναινέσεις, αλλά πριν απ' όλα απαιτεί σχέδιο.

Ρυθμοί ανάπτυξης, ελλείμματα, δείκτες ανεργίας, μισθοί, επιδόματα, μεγάλα έργα, εκπαίδευση, αναλύονται με απύσες τις σύγχρονες μεγάλες κοινωνικές αλλαγές που συντελούνται καθορίζοντας στάσεις και συμπεριφορές ομάδων και ατόμων. Τα παγκόσμια ζητήματα της ανάπτυξης και του περιβάλλοντος δεν αναγνωρίζονται ως θέματα της ίδιας ατζέντας.

Σήμερα όμως η προσέγγιση των φαινομένων δεν μπορεί παρά να ενσωματώνει τις σύγχρονες οικολογικές παραμέτρους που δημιουργούν καινούρια προβλήματα, αλλά και καινούριες δυνατότητες. Η οικολογική πρόνοια και ο περιβαλλοντικός σχεδιασμός αναδεικνύονται στα αναγκαία χαρακτηριστικά μιας σύγχρονης θεώρησης της πολιτικής και της οικονομίας. Δεν αποτελούν απλώς προϋπόθεση ποιότητας ζωής, αλλά το διαφορετικό τρόπο ανάγνωσης της οικονομίας που μπορεί να οδηγήσει σε μια βιώσιμη αναπτυξιακή πολιτική και να συμβάλλει αποφασιστικά στην ανταγωνιστικότητα της χώρας και στο ξεπέραςμα των κοινωνικών ανισοτήτων. Η οικολογική κρίση δεν αφορά μόνο στην υποβάθμιση του φυσικού περιβάλλοντος. Συνδέεται άμεσα με τη οικονομική κρίση και τον κοινωνικό αποπροσανατολισμό.

Εξάντληση του φυσικού κεφαλαίου, ρύπανση, ερημοποίηση, διατροφικές κρίσεις, κίνδυνοι στην υγεία και την ασφάλεια, παγκόσμιες καταστροφές από φυσικά φαινόμενα, παγκόσμιες επιδημίες, κατάρρευση τοπικών οικοσυστημάτων, απορρύθμιση του παγκόσμιου κλίματος είναι μερικές από τις διαστάσεις της οικονομικής κρίσης.

Η παγκοσμιοποιημένη πραγματικότητα δεν αφήνει περιθώρια για «τοπικές» αναλύσεις και λύσεις. Διεθνώς αναπτύσσεται προβληματισμός και αναλαμβάνονται δράσεις με στόχο τον οικολογικό εκσυγχρονισμό των χωρών του πλανήτη, για τον περιορισμό των ρυθμών εντατικοποίησης των δραστηριοτήτων των πλούσιων κρατών σε βάρος του κατασπαταλημένου φυσικού χώρου, για τον ανακαθορισμό των δεικτών ανάπτυξης, για την ενίσχυση των χωρών του Νότου μέσω της αειφορικής ανάπτυξης, για την προστασία του φυσικού κεφαλαίου και την ελαχιστοποίηση των περιβαλλοντικών επιπτώσεων.

5.1. Ερμηνείες του οικολογικού εκσυγχρονισμού

Ο Hajer (1996) έχει προτείνει τρεις ιδανικούς τύπους ερμηνειών του ΟΕ που στηρίζονται σε διαφορετικές αντιλήψεις της κοινωνικής επιστήμης και κατά συνέπεια σε ξεχωριστές κοινωνικοπολιτικές διευθετήσεις: τη θεσμική, την τεχνοκρατική και την πολιτιστική ερμηνεία. Κατ' αρχάς, στο θεσμικό πεδίο, η κεντρική υπόθεση είναι ότι οι θεσμικοί οργανισμοί μπορούν να μάθουν και να προσαρμόσουν την πρακτική τους αναλόγως, όταν βρίσκονται αντιμέτωποι με πειστικά επιχειρήματα που ανταποκρίνονται στις υπάρχουσες επιστημονικές αποδείξεις. Μία φράση του Hajer είναι χαρακτηριστική αυτού του συλλογισμού: «ο σκληρός δίσκος (hardware) μπορεί να παραμείνει ως έχει, αλλά τα προγράμματα (software) πρέπει να αλλάξουν». Για τους υποστηρικτές αυτής της ερμηνείας, είναι ξεκάθαρο ότι, κάτω από συνθήκες κρατικά και κοινωνικά ελεγχόμενου καπιταλισμού, οι σύγχρονες καπιταλιστικές επιχειρήσεις μπορούν να προσαρμοστούν ως ένα βαθμό σε περιβαλλοντικούς περιορισμούς χωρίς να χάνουν θετικές παραγωγικές συνθήκες, νέες αγορές ή και αυξανόμενα κέρδη. Επίσης, η περιβαλλοντική προστασία και μεταρρύθμιση έχει αποδειχθεί ότι είναι μια κερδοφόρος αγορά για την ολοένα αναπτυσσόμενη οικοβιομηχανία. Οπότε, μπορούμε να πούμε ότι σε σχέση με την οικονομία, η ενσωμάτωση της φύσης ως τρίτης δύναμης, μετά το κεφάλαιο και την εργασία, στην παραγωγική διαδικασία της καπιταλιστικής οικονομίας έχει γίνει μια εφικτή πραγματικότητα (Buttel, 2000b: 30· Mol, 1995: 41).

Για τους Huber και Mol η χειραφέτηση της οικολογικής λογικότητας και της οικολογικής σφαίρας, δηλαδή η ανεξαρτητοποίηση και των δύο από τους οικονομικούς ομολόγους τους, είναι ένα απαραίτητο πρώτο βήμα προς μια συνακόλουθη ενσωμάτωση δύο ίσης αξίας τομέων μέσω της οικολογικοποίησης της οικονομίας και της οικονομιοποίησης της οικολογίας.

Στο τεχνοκρατικό πεδίο, ο Hajer επανέρχεται στην αρχική ριζοσπαστική κριτική του τεχνοκρατισμού, την οποία φαίνεται να θεωρεί ότι προβάλλει μια δέσμη ισχυρών επιχειρημάτων εναντίον της προαναφερθείσας ερμηνείας, η οποία ουσιαστικά διατείνεται ότι οι κυριότεροι θεσμοί έχουν τη δυνατότητα να μαθαίνουν και να προσαρμόζουν την πρακτική τους. Ακόμη, φέρνει στην επιφάνεια τα ερωτήματα που θέτουν οι υπάρχουσες ριζοσπαστικές περιβαλλοντικές οργανώσεις όταν έρχονται αντιμέτωπες με τις θέσεις του ΟΕ. Οι οργανώσεις αυτές αναρωτιούνται πολύ λογικά για το πώς είναι δυνατόν αυτές οι θεσμικές αρχές, όπως για παράδειγμα η αποδοτικότητα, η τεχνολογική καινοτομία, η τεχνο-επιστημονική διαχείριση, οι οποίες επέφεραν την οικολογική κρίση, να μπορούν τώρα να αποτελέσουν μέρος της λύσης.

Με την ερμηνεία του ΟΕ ως ενός παράγωγου πολιτικών ερμηνειών που απαρτίζονται από διαφορετικές πολιτιστικές αντιλήψεις προσδίδεται, σύμφωνα με τον Hajer, ένα διαφορετικό πλαίσιο στις πρακτικές τους. Επίσης, ο Hajer μας εξηγεί ότι ο ΟΕ είναι αποτέλεσμα των ερμηνειών που δίνονται στην περιβαλλοντική κρίση και ότι αυτές είναι άμεσα συνδεδεμένες με τις κυρίαρχες αντιλήψεις ανά τις δεκαετίες. Είναι δυνατόν να λαμβάνει κανείς υπόψη του τις κυρίαρχες θέσεις στον περιβαλλοντικό λόγο την εποχή της πρωτοκαθεδρίας των «ορίων στην ανάπτυξη», κατά τη διάρκεια της σύγκρουσης μεταξύ κράτους και ριζοσπαστικών κινημάτων τη δεκαετία του 1970, ή την ομοφωνία που εμπεριέχεται στο λόγο του ΟΕ τη δεκαετία του 1990. Η ομοφωνία αυτή συνεχίζεται με γοργούς ρυθμούς και στις μέρες μας. Ο ΟΕ δε στοιχειοθετείται τόσο ως μια πρόβλεψη για τη σύγχρονη και μελλοντική σύμπλευση κάποιων βιομηχανικών και οικολογικών διαδικασιών όσο ως μία περιγραφή του ηγεμονικού λόγου που χαρακτηρίζει την περιβαλλοντική πολιτική κάποιων ανεπτυγμένων χωρών.

Οι Mol και Sonnenfeld (2000: 6-7) συνοψίζουν τα κεντρικά θέματα της θεωρητικής προσέγγισης, που αναπτύσσεται μέσω του ΟΕ, σε πέντε κατηγορίες.

1. *Ο συνεχώς μεταβαλλόμενος ρόλος της επιστήμης και της τεχνολογίας.* Η επιστήμη και η τεχνολογία δεν κρίνονται αποκλειστικά και μόνο από το ρόλο τους στην παρουσίαση περιβαλλοντικών προβλημάτων, αλλά αξιολογούνται ως προς τον υπαρκτό ή δυνάμει ρόλο τους στην επίλυση ή πρόσληψή τους. Παραδοσιακά θεραπευτικές και επιδιορθωτικές επιλογές αντικαθίστανται με προληπτικές κοινωνικοτεχνολογικές προσεγγίσεις οι οποίες συμπεριλαμβάνουν περιβαλλοντικές μελέτες από το αρχικό προσχεδιαστικό στάδιο τεχνολογικών και οργανωτικών καινοτομιών. Η επιστήμη και η τεχνολογία δεν περιθωριοποιούνται παρόλη την ολοένα αυξανόμενη αβεβαιότητα στη γνώση των ειδικών πάνω στην ερμηνεία, τα αίτια και τις λύσεις των περιβαλλοντικών προβλημάτων.
2. *Η αυξανόμενη σημασία της δυναμικής της αγοράς και των οικονομικών παραγόντων,* όπως για παράδειγμα των παραγωγών, των πελατών, των καταναλωτών, των πιστωτικών θεσμών και των ασφαλιστικών εταιρειών ως μεταφορών οικολογικής αναδόμησης και μεταρρύθμισης, ως συμπληρώματος στις πιο συμβατικές κατηγορίες κρατικών υπηρεσιών και νέων κοινωνικών κινημάτων που κυριαρχούν σχεδόν σε όλες τις κοινωνικές θεωρίες για το περιβάλλον.
3. *Μεταλλαγές στο ρόλο του έθνους κράτους.* Πιο αποκεντρωτικές, ελαστικές και συναινετικές διαδικασίες διακυβέρνησης κάνουν την εμφάνισή τους, μία εξέλιξη την οποία οι Janicke και Weidner αποκαλούν «πολιτικό εκσυγχρονισμό». Περισσότερες ευκαιρίες για την ανάληψη των παραδοσιακά διοικητικών, ελεγκτικών, διευθυντικών, εταιρικών και μεσολαβητικών διαδικασιών

του κράτους από μη κυβερνητικούς παράγοντες. Επίσης, υπερεθνικοί θεσμοί υποσκάπτουν τον παραδοσιακό ρόλο των εθνών κρατών στην περιβαλλοντική μεταρρύθμιση.

4. *Μεταστροφές στη θέση, στο ρόλο και στην ιδεολογία των κοινωνικών κινημάτων.* Μία συνεχής αύξηση της συμμετοχής κοινωνικών κινημάτων σε δημόσιους και ιδιωτικούς θεσμούς λήψης αποφάσεων σε αντιδιαστολή με τον περιορισμό και την περιθωριοποίηση ή ακόμα και την αποξένωσή τους από τέτοιες διαδικασίες και ανάλογους θεσμούς της δεκαετίας του 1970 και του 1980. Ταυτόχρονα με αυτές τις εξελίξεις παρατηρείται μία μονομερής αλλαγή πλευσης από τις αντισυστημικές και απονεωτερικές σε μεταρρυθμιστικές ιδεολογίες. Αυτές οι αλλαγές, με τη σειρά τους, έχουν οδηγήσει σε εσωτερικές διαβουλεύσεις μέσα στις κινηματικές οργανώσεις πάνω στις εντάσεις που απορρέουν από αμφίρροπες στρατηγικές και ιδεολογίες.
5. *Αλλαγές στις διαλεκτικές πρακτικές και εμφάνιση νέων ιδεολογιών.* Η απόλυτη παραμέληση του περιβάλλοντος και η ακραία τοποθέτηση οικονομικών και περιβαλλοντικών παραμέτρων σε αντιτιθέμενους πόλους δεν είναι πλέον αποδεκτές ως θεμιτές θέσεις. Η αλληλεγγύη μεταξύ των γενεών πάνω στη χρησιμοποίηση της βασικής δομής επιβίωσης έχει κάνει την εμφάνισή της ως μία αναμφισβήτητη αρχή.

Η δεύτερη προτεινόμενη κατηγορία της θεωρητικής αυτής έχει εξεταστεί από τους Spaargaren και Van Vliet (2000: 50-76) σε μια εργασία τους όπου επεξεργάζονται το ρόλο της κατανάλωσης, του τρόπου ζωής και την αλληλεπίδρασή τους με τις υπάρχουσες δομές για τον οικολογικό εκσυγχρονισμό της οικιακής κατανάλωσης. Προσφέρουν, έτσι ένα μοντέλο το οποίο είναι χρήσιμο για την υπό ανάπτυξη Κοινωνιολογία της κατανάλωσης και το οποίο ξεφεύγει από την τάση να περιορίζεται η προσφερόμενη ανάλυση του ΟΕ στον τομέα της παραγωγής. Λαμβάνοντας υπόψη ότι οι καταναλωτές είναι ένα ετερογενές πλήθος, που δεν είναι επαρκώς εκπαιδευμένο στον εξειδικευμένο λόγο των ειδημόνων, προτείνουν ένα μοντέλο βασισμένο στη θεωρία της δομοποίησης του Giddens (1991).

«Μέσα από τη θεωρία της δομοποίησης του Giddens, η ανάλυση της περιβαλλοντικής συμπεριφοράς επικεντρώνεται πρωτίστως στις συμπεριφορικές ή κοινωνικές πρακτικές στις οποίες συμμετέχουν οι άνθρωποι. Η ατομική συμπεριφορά και οι υποκείμενοι λόγοι, συμφέροντα και κίνητρα, μελετώνται στο πλαίσιο κοινωνικών πρακτικών που τοποθετούνται στο χρόνο και στον τόπο και μοιράζονται με άλλους. Οι πεποιθήσεις, τα πρότυπα και οι αξίες όσον αφορά την (περιβαλλοντικά φιλική) ενέργεια συνεπώς δεν καθορίζονται από την υπόθεση ότι υφίστανται σε ένα «κοινωνικό κενό» -όπως συμβαίνει στο κοινωνικό-ψυχολογικό μοντέλο- αλλά σε ένα πλαίσιο. Αναλύονται ως οι κανόνες που “ανήκουν” σε μια συγκεκριμένη κοινωνική πρακτική που μοιράζεται με άλλους. Η (σχετική) “δυνατότητα” του υποκειμένου να αλλάξει το ρου της ενέργειας είναι επίσης συγκεκριμένη για ένα καθορισμένο πλαίσιο, που εξαρτάται

από τους πόρους που υπονοούνται στην αναπαραγωγή των κοινωνικών πρακτικών. Στη θεωρία της δομοποίησης, οι κανόνες και οι πόροι διαμορφώνουν μαζί τις δομές που προϋποθέτουν την αναπαραγωγή των κοινωνικών πρακτικών» (Giddens, 1991: 53).

Η σημασία μιας τέτοιας αναλυτικής προσέγγισης, για μια ολοκληρωμένη κατανόηση αλλαγών που μπορούν να συμπεριληφθούν στις προτροπές του οικολογικού εκσυγχρονισμού, απαιτεί τη συνειδητοποίηση ότι οι περιβαλλοντικές καινοτομίες μπορούν να φτάσουν στους καταναλωτές από διαφόρους φορείς παροχής υπηρεσιών. Παραδείγματος χάριν, οικολογικοί φόροι μπορούν να προέλθουν μόνο από ένα δημόσιο θεσμικό φορέα ενώ βιολογικά (οργανικά) προϊόντα κυρίως από ιδιωτικούς φορείς. Το γεγονός όμως παραμένει ότι πρέπει να υπάρχει μία σύζευξη των διαφόρων φορέων για να υπάρξει ένας ΟΕ της οικιακής κατανάλωσης. Για να το θέσουμε διαφορετικά, η ύπαρξη μιας νέας οικιακής συσκευής στην αγορά, όπως το πλυντήριο ρούχων ή το ηλεκτρικό σίδερο, δεν θα υιοθετηθεί από τους κατοίκους ενός χωριού που δεν υπάρχει ηλεκτρική σύνδεση. Έτσι και οποιεσδήποτε πρωτοβουλίες πολιτών για την εκμετάλλευση νέων τεχνολογικών και πρακτικών που είναι φιλικές προς το περιβάλλον, όπως η χρήση ηλεκτρισμού από ανανεώσιμες πηγές ενέργειας, συστήματα γκρίζου νερού και πολλαπλές ροές ρύπων, κινδυνεύουν να αποτύχουν, εάν δεν συνδέονται με τα υπάρχοντα συστήματα παροχών (δομές), όπως μια πρόσφατη έρευνα έχει αποδείξει (Van Vliet κ.ά. 2005). Οι Spaargaren και Van Vliet (2000: 50-76) κλείνουν αυτή την πολύ ενδιαφέρουσα εργασία τους με σεμνότητα πάνω στην υπάρχουσα δυναμική του ΟΕ στην οικιακή κατανάλωση και τη δυνατότητα εκμείωσης ασφαλών προβλέψεων για την κατεύθυνση που μπορεί να πάρει στα ευρωπαϊκά κράτη, αλλά παροτρύνουν τους περιβαλλοντικούς κοινωνιολόγους να συνεχίσουν την έρευνά τους σ' αυτόν τον τομέα με την παρακάτω ανασκευασμένη δήλωση, από μια παλιότερη εργασία στην οικιακή κατανάλωση:

«Ο οικολογικός εκσυγχρονισμός της οικίας φαίνεται ότι αποτελείται από εκατομμύρια αποφάσεων που έχουν παρθεί ελεύθερα από περιβαλλοντικά ευσυνείδητες οικίες: Οι Τζόουνς πιο κάτω στο τετράγωνο σκέφτονται να τοποθετήσουν ηλιακή ενέργεια στην οροφή του σπιτιού τους, ενώ οι Σμιθς στο γωνιακό σπίτι ξεφορτώθηκαν το αμάξι τους και το πλυντήριο πιάτων. Βεβαίως το ζήτημα δεν είναι τόσο απλό. Οι προσωπικές επιλογές των Τζόουνς και των Σμιθς θα ήταν άσκοπες αν οι δημοτικές αρχές δεν είχαν αποφασίσει να επενδύσουν σε ένα βιώσιμο κατασκευαστικό πρόγραμμα και call-a-car προγράμματα μερικά χρόνια νωρίτερα, και αν οι εταιρίες παροχής ηλεκτρισμού και νερού δεν είχαν συνδέσει τοπικά συστήματα ηλιακής ενέργειας στο κεντρικό δίκτυο και δεν είχαν εγκαταστήσει αγωγούς γκρίζου και βρόχινου νερού στη γειτονιά τους» (Spaargaren και Van Vliet, 2000:74).

Μια σημαντική απόπειρα να συνδυαστούν οι προαναφερόμενες δέσμες του ΟΕ παρατηρήθηκε μέσω ενός μοντέλου των Janicke και Weidner (Janicke και Weidner, 1997· Weidner, 2002· Weidner και Janicke,

2002) και της εφαρμογής του στη συγκριτική μελέτη της δυνατότητας χάραξης περιβαλλοντικής πολιτικής. Οι μεταβλητές από τις οποίες αποτελείται το μοντέλο αυτό είναι οι εξής:

1. *Πρωταγωνιστές*: Οι υποστηρικτές και οι πολέμιοι των περιβαλλοντικών θεμάτων, οι ομάδες που τους συνεπικουρούν, καθώς επίσης και τρίτα μέρη. Συνήθως οι πρωταγωνιστές είναι εκπρόσωποι οργανισμών και συνδέσμων. Έχουν σταθερά γενικά συμφέροντα και βασικά πιστεύω, καθώς επίσης και μεταβαλλόμενες ερμηνείες αυτών, ή απόψεις και συμπεριφορές που μπορούν να αλλάξουν ανά πάσα στιγμή λόγω αλλαγής των καταστάσεων. Η δυνατότητά τους να προβούν σε κάποιες ενέργειες προέρχεται από τη δύναμή τους, την επάρκεια ικανοτήτων και την ομοιογένειά τους και επίσης από τις συνθήκες δομικού πλαισίου.
2. *Στρατηγική*: Η γενική προσέγγιση στο θέμα. Δηλαδή η επιδιωκόμενη χρήση οργάνων, δυνατοτήτων και προσφερόμενων παροδικών ευκαιριών για την επίτευξη μακροπρόθεσμων στόχων. Συμπεριλαμβάνει απαραίτητους υποστόχους, την ελαστική χρήση των οργάνων μέσα στο χρόνο και την επιδίωξη βελτιώσεων των δυνατοτήτων. Οι στρατηγικές εξαρτώνται από δυνατότητες όπως την υφιστάμενη γνώση ή την πιθανότητα στρατηγικών και συντονισμένων ενεργειών. Η περιβαλλοντική προστασία χρειάζεται μία στρατηγική που αποζημιώνει τη γενικότερη αδύναμη θέση που κατέχουν οι υποστηρικτές της. Προς αυτή την κατεύθυνση, η έξυπνη χρήση του χρόνου είναι μεγάλης σημασίας. Ένα περιβαλλοντικό μέτρο που είναι ανεφάρμοστο τώρα μπορεί να γίνει εφικτό μετά από πέντε χρόνια. Η βραχυπρόθεσμη αποτυχία πολύ συχνά μεταβάλλεται σε επιτυχία με την πάροδο του χρόνου.
3. *Συνθήκες δομικού πλαισίου*: Οι συστημικές συνθήκες που επηρεάζουν την περιβαλλοντική ενέργεια ή δομή των ευκαιριών που παρέχονται στους σχετιζόμενους πρωταγωνιστές. Στην ανάλυση θέσπισης κάποιας πολιτικής βλέπουμε μια διαφοροποίηση μεταξύ των επιρροών του πολιτικού πλαισίου, του οικονομικού πλαισίου και του πολιτιστικού πλαισίου συνθηκών στις πολιτικές ενέργειες. Μια διαφορετική κατηγοριοποίηση των συγγραφέων είναι η παρακάτω:

Συνθήκες νοητικού-πληροφοριακού πλαισίου: Οι συνθήκες κάτω από τις οποίες η περιβαλλοντική γνώση παράγεται, διανέμεται, ερμηνεύεται και εφαρμόζεται. Είναι προφανές ότι χωρίς γνώση δεν υπάρχει αναγνώριση ενός προβλήματος, η δημόσια συνειδητοποίησή του και κατά συνέπεια πολιτική διαδικασία. Μολονότι η κουλτούρα είναι πιο πολύ ένας δευτερεύων παράγοντας, η υφιστάμενη γνώση πάνω σε κινδύνους και επιλογές, σε συνδυασμό με την περιβαλλοντική συνείδηση, είναι μια άμεση πηγή στη διάθεση των περιβαλλοντικών πρωταγωνιστών.

Συνθήκες του πολιτικού-θεσμικού πλαισίου: Η συνταγματική, θεσμική και η νομική δομή, η θεσμοθετημένοι κανόνες και τα εσωτερικοποιημένα πρότυπα που συνθέτουν το πλαίσιο

αλληλεπίδρασης. Ειδικό βάρος πρέπει να δοθεί στις συνθήκες συμμετοχής, ενσωμάτωσης και μακροπρόθεσμων ενεργειών μέσα σ' αυτό το πλαίσιο.

Συνθήκες οικονομικού-τεχνολογικού πλαισίου: Η απόδοση, τα τεχνολογικά πρότυπα, η σύνθεση τομέων ή η γενική διαθεσιμότητα πρωτογενών υλών. Το κατά κεφαλήν ΑΕΠ είναι ένας πολύ σημαντικός παράγοντας υφιστάμενων δυνατοτήτων. Αλλά η επιρροή του είναι κυρίως έμμεση και δεν είναι εύκολος στόχος για την κατασκευή περιβαλλοντικής δυνατότητας.

4. *Καταστατικό πλαίσιο:* Οι βραχυπρόθεσμες μεταβαλλόμενες συνθήκες ενέργειας. Στην περιβαλλοντική πολιτική και διοίκηση, πηχταίοι τίτλοι που ενθαρρύνουν το δημόσιο διάλογο πάνω σε ένα αναμφισβήτητο γεγονός ρύπανσης είναι ένας ισχυρός μηχανισμός περιβαλλοντικής αλλαγής. Γεγονότα όπως τα ατυχήματα του Σεβέξο και του Τσερνομπίλ πρόσφεραν ξαφνικές καταστατικές ευκαιρίες στους υπέρμαχους της περιβαλλοντικής προστασίας. Επίσης, οι καταστατικές ευκαιρίες έχουν μερικές φορές μια άμεση επιρροή. Για παράδειγμα, η γερμανική βιομηχανία άρχισε να μειώνει τη χρήση καδμίου, κυρίως ως αντίδραση σε ένα σχετικό νόμο που είχε περάσει στη Σουηδία και έδωσε ώθηση για ένα δημόσιο διάλογο στη Γερμανία. Από την άλλη πλευρά, σε περιόδους οικονομικής ύφεσης, η οικονομική πολιτική και η διοίκηση λειτουργούν υπό περιοριστικές συνθήκες.
5. *Ο χαρακτήρας του προβλήματος:* Κατά πόσο, δηλαδή, είναι εύκολη η επίλυσή του. Έχει διαφορά αν το πρόβλημα είναι επείγον και έχει επίδραση πάνω στο κοινό ή είναι αφανές και η επικινδυνότητά του θα γίνει εμφανής σε μελλοντικές γενιές. Επίσης, έχει διαφορά αν ο ρυπαντής είναι οικονομικά ισχυρός, έχει μια δυνατή επιρροή στην κοινωνία και δεν υπάρχει εύκολα προσβάσιμη έξοδος, ή αν η στοχευμένη ομάδα είναι ασθενής και μια τεχνική ή άλλου είδους λύση είναι διαθέσιμη (Weidner και Janicke, 2002: 5-6)

Έτσι, οι Janicke και Weidner όχι μόνο συμπληρώνουν τις δέσμες που χαρακτηρίζουν τον ΟΕ, αλλά προσφέρουν και ένα περιεκτικό μοντέλο για την αξιολόγηση της περιβαλλοντικής πολιτικής που εφαρμόζεται σε έθνη κράτη ανεξαρτήτως του δείκτη ανάπτυξης που τα χαρακτηρίζει. Επομένως, όλες οι παραπάνω αρχές που κατευθύνουν τον ΟΕ ως κοινωνιολογική θεωρία και μέθοδο αναλυτικής αξιολόγησης, μπορούν επίσης να εκληφθούν ως ένα κατευθυντήριο μέσο που προσφέρει ένα πλάνο για τις επιθυμητές και εφικτές αλλαγές που πρέπει να λάβουν χώρα για την περιβαλλοντική μεταρρύθμιση.

5.2. Τα μειονεκτήματα του οικολογικού εκσυγχρονισμού.

Πολλοί μελετητές πιστεύουν ότι ο ΟΕ, ο οποίος αποτελεί μια μορφή αιεφόρου καπιταλισμού δεν είναι εφικτός. Στην πραγματικότητα υποστηρίζουν ότι η θεωρία του ΟΕ είναι καταδικασμένη να αποτύχει. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί ο Anthony Giddens (1998), ο οποίος υποστηρίζει ότι ο ΟΕ περιλαμβάνει βασικές προκλήσεις στις οποίες τα όποια οικολογικά προβλήματα αποτελούν λόγο για δημοκρατικό διάλογο σκέψεων, με αποτέλεσμα η θεωρία να είναι πολύ καλή για να είναι αληθινή. Άλλοι συγγραφείς έχουν εκφράσει μία άλλη μορφή κριτικής απέναντι στη θεωρία του ΟΕ. Πολλοί, για παράδειγμα, υποστηρίζουν ότι η θεωρία αυτή έχει πολλά κοινά με την κοινωνία της διακινδύνευσης του Beck (1992). Αυτό που καθιστά τους κινδύνους διακινδυνεύσεις σύμφωνα με τον Giddens (1991), είναι το γεγονός ότι είναι γνωστοί κίνδυνοι, η εμφάνισή τους μπορεί να προβλεφθεί και η πιθανότητα αυτής να υπολογιστεί. Οι Mol και Spaargaren διαφωνούν με αυτή την τοποθέτηση, δηλώνοντας ότι η θεωρία της κοινωνίας της διακινδύνευσης είναι εκ διαμέτρου αντίθετη με τη θεωρία του ΟΕ. Ο Buttel έχει κάνει μια πιο ευρεία κριτική στη θεωρία του ΟΕ, λέγοντας ότι πάσχει από έλλειψη αξιωμάτων και θα ήταν καλύτερα εάν η θεωρία του ΟΕ ήταν ενσωματωμένη ως μια άποψη μέσα σε μια άλλη, πιο ευρεία θεωρία.

Οι York και Rosa (2003), σε ένα άρθρο τους, επιχειρούν να εξακριβώσουν την εγκυρότητα των κυριότερων εξισώσεων του ΟΕ. Σε αυτή την κατεύθυνση αναγνωρίζουν τέσσερις προκλήσεις που θέτουν ένα μεγάλο ερωτηματικό στο βασικό τους επιχείρημα, ότι υψηλά εκσυγχρονισμένες κοινωνίες μπορούν να ανταπεξέλθουν επαρκώς στην παγκόσμια περιβαλλοντική πρόκληση χωρίς μια ριζοσπαστική δομική αλλαγή. Αυτές οι τέσσερις προκλήσεις έχουν να κάνουν με:

1. την αποτελεσματικότητα των θεσμών
2. την καταλληλότητα των μεθόδων αξιολόγησης πιθανοτήτων
3. την καταλληλότητα των μονάδων ανάλυσης για την αξιολόγηση εμπειρικών προβλέψεων
4. το ρυθμό της οικοαποδοτικής μετάπλασης της παραγωγής, δηλαδή υπερβιομηχανοποίηση

Όσον αφορά την πρώτη πρόκληση, οι York και Rosa χρησιμοποίησαν την αναλογία της θανατικής ποινής. Διάφορες χώρες έχουν ακόμα στο ποινικό τους σύστημα την εσχάτη των ποινών. Όταν αυτή η ποινή απαντάται σε δημοκρατικά πολιτεύματα, συμβαίνει προφανώς γιατί ένα σημαντικό μέρος της κοινωνίας την υποστηρίζει, επειδή θεωρεί πως είναι το πιο αποτελεσματικό μέσο αποτροπής εγκληματικών ενεργειών. Παρ' όλα αυτά, δεν υπάρχουν πειστικές αποδείξεις που να αποδεικνύουν ότι η θανατική ποινή επιτυγχάνει κάτι τέτοιο σε μεγαλύτερο βαθμό απ' ό,τι άλλου είδους βαριές ποινές. Και συνεχίζουν υποστηρίζοντας ότι η υποχρέωση απόδειξης του βασικού ισχυρισμού του ΟΕ, ότι τα στάδια εξέλιξης της ύστερης νεωτερικότητας μπορούν να παράγουν θεσμικές δομές που προάγουν την οικολογική

βιωσιμότητα, στηρίζεται στην ανάγκη να ξεκαθαριστεί η λογική πίσω απ' αυτόν τον ισχυρισμό. Δηλαδή, αν απλώς υποστηρίζει ότι οι θεσμοί της ύστερης νεωτερικότητας μεταλλάσσονται εξαιτίας των περιβαλλοντικών προκλήσεων, ή το ισχυρότερο επιχείρημα ότι οι θεσμικές αλλαγές της ύστερης νεωτερικότητας έχουν τη δυνατότητα να επιλύσουν περιβαλλοντικά προβλήματα και ως εκ τούτου να προάγουν την αειφορία.

Για τους δύο περιβαλλοντικούς κοινωνιολόγους, αν η θεωρία του ΟΕ ευαγγελίζεται αποκλειστικά το πρώτο επιχείρημα, τότε έχει ελάχιστα να μας πει πάνω στις οικολογικές κρίσεις και την περιβαλλοντική βιωσιμότητα, εκτός του ότι οι κοινωνίες αντιδρούν σε αυτά τα φαινόμενα με θεσμικές δομές που δίνουν την εντύπωση ότι επιλύουν τα περιβαλλοντικά προβλήματα. Αν, απ' την άλλη, ο ΟΕ υποστηρίζει το δεύτερο επιχείρημα, τότε πρέπει να επεκτείνει τη μελέτη του, και εκτός από την καταγραφή αλλαγών στις θεσμικές δομές να καταδειξεί θετικά περιβαλλοντικά αποτελέσματα που εκρέουν από την εκσυγχρονιστική διαδικασία. Πρέπει να παρέχει τις θεωρητικές προδιαγραφές της σύνδεσης μεταξύ θεσμικών μεταρρυθμίσεων και περιβαλλοντικών αποτελεσμάτων (York και Rosa, 2003: 275). Οι York και Rosa, στην προσπάθειά τους να καταδείξουν τα προβλήματα που σχετίζονται με το να υποτίθεται μια σύνδεση μεταξύ θεσμικής μορφής και περιβαλλοντικών αποτελεσμάτων, συνεχίζουν λαμβάνοντας υπόψη το ρόλο του έθνους κράτους στην περιβαλλοντική διαχείριση και καταπιάνονται με θέματα που αφορούν οργανισμούς και βιομηχανίες.

Τα ευρήματά τους, από διάφορα ερευνητικά προγράμματα που έχουν συμμετάσχει και κατευθύνει, είναι απογοητευτικά όσον αφορά τη σχέση μεταξύ των θεσμικών τροποποιήσεων της ύστερης νεωτερικότητας και τον ρόλο που μπορούν να παίξουν στην επίλυση των περιβαλλοντικών προβλημάτων. Ειδικότερα, δεν κατάφεραν να εξακριβώσουν κάποια επίδραση του κρατικού περιβαλλοντισμού στο σύνολο των εθνικών περιβαλλοντικών επιπτώσεων. Επίσης, δεν κατάφεραν να εξακριβώσουν κάποια θετική επίδραση του «πολιτικού εκσυγχρονισμού» σε διάφορες περιβαλλοντικές επιπτώσεις. Ακόμα, σε αντίθεση με τις προβλέψεις της θεωρίας του ΟΕ, έχουν βρει σε αναλύσεις διαφόρων περιβαλλοντικών επιπτώσεων ότι τα πιο εκσυγχρονισμένα έθνη, έχουν τις υψηλότερες περιβαλλοντικές επιπτώσεις. Επιπλέον, σε μια συγκριτική μελέτη κρατών μελών της Ευρωπαϊκής Ένωσης (ΕΕ), τα οποία συνήθως θεωρούνται ότι είναι τα πιο «οικολογικά εκσυγχρονισμένα», με άλλες ομάδες χωρών, δε βρήκαν κάποια «ευρωπαϊκή επίδραση» στις περιβαλλοντικές επιπτώσεις σε εθνικό επίπεδο. Μάλιστα, καθώς τα κράτη μέλη της ΕΕ έχουν υψηλά επίπεδα ευμάρειας, κάποια από αυτά τείνουν να έχουν από τις υψηλότερες κατά κεφαλήν περιβαλλοντικές επιπτώσεις στον κόσμο. Άλλες μελέτες, με πολύ μεγαλύτερο δείγμα κρατών, συνεπικουρούν στο ότι «τα κράτη που συνήθως υποστηρίζουν τις περιβαλλοντικές συνθήκες είναι επίσης τα κράτη με την υψηλότερη επίδραση στο παγκόσμιο περιβάλλον» (York και Rosa, 2003: 276).

Σχετικά με τη δεύτερη πρόκληση, οι York και Rosa ξεκαθαρίζουν ότι «η αξιολόγηση διαδικασιών για την ανεύρεση της πιθανότητας προϋποθέτει την εξαγωγή παρατηρήσεων από πολλαπλές περιπτώσεις οι οποίες έχουν επιλεγεί ύστερα από την απαραίτητη δειγματοληψία, αντί για τη λεπτομερή μελέτη λίγων επιλεγμένων περιπτώσεων» (York και Rosa, 2003: 276). Μερικές από τις πιο γνωστές εργασίες στον ΟΕ έχουν πραγματευτεί κυρίως ευρήματα από συγκεκριμένες περιπτώσεις για να καταδείξουν τις θετικές επιπτώσεις εκσυγχρονισμένων διαδικασιών σε περιβαλλοντικά προβλήματα. Κατά συνέπεια, ανεξαρτήτως του γεγονότος ότι τέτοιου είδους εργασίες έχουν μεγάλη αξία, δε λένε πολλά πάνω στις γενικές θέσεις της θεωρίας του ΟΕ. Με λίγα λόγια λείπουν πολλά από τα συστατικά που θα επέτρεπαν να καταδείξουμε πειστικά την ορθότητα των βασικών αρχών της θεωρίας του ΟΕ πάνω στο ρόλο των εκσυγχρονιστικών διαδικασιών στην περιβαλλοντική βιωσιμότητα. Ακόμα και εργασίες που ανταποκρίνονται στις προδιαγραφές που θέτουν οι York και Rosa, δηλαδή τη συστημική μελέτη διάφορων κοινωνιών, δέχονται την κριτική τους. Για παράδειγμα, για τη μελέτη του Andersen (2002) σχετικά με την περιβαλλοντική επίδοση οκτώ πρώην ανατολικοευρωπαϊκών χωρών τη δεκαετία του 1990, αναφέρουν πως «το δείγμα του είναι πολύ μικρό και δε λαμβάνει υπόψη του στοχαστικές διεργασίες» (York και Rosa, 2003: 277).

Εν κατακλείδι, μπορεί να υποστηριχθεί χωρίς ενδοιασμούς ότι ο ΟΕ δεν έχει καταφέρει να αποδείξει επαρκώς ότι ο εκσυγχρονισμός είναι συμβατός με την περιβαλλοντική βιωσιμότητα.

Όσον αφορά την τρίτη πρόκληση, οι δύο κοινωνιολόγοι ξεκινούν την κριτική τους με μια βασική κοινωνιολογική αρχή: διαφορετικές διαδικασίες λαμβάνουν χώρα σε διαφορετικά επίπεδα εισδοχής. Αυτό σημαίνει ότι οι ερευνητές πρέπει να είναι στοχαστικοί στην επιλογή των μονάδων ανάλυσης και επιφυλακτικοί στην ερμηνεία των αποτελεσμάτων των αναλύσεών τους. Στο πλαίσιο της θεωρίας του ΟΕ, το ερώτημα που τίθεται είναι ποιο είναι το ιδανικό επίπεδο για την αξιολόγηση του ΟΕ: ο καταναλωτής, ο οργανισμός, η βιομηχανία, το έθνος ή ολόκληρος ο κόσμος. Η σωστή απάντηση εξαρτάται πάντα από το συγκεκριμένο ερευνητικό ερώτημα. Παρ' όλα αυτά, οι δύο κοινωνιολόγοι υποστηρίζουν ότι μια αποκλειστική προσοχή σε ένα συγκεκριμένο οργανισμό ή τομέα μιας οποιασδήποτε οικονομίας εκ μέρους των θεωρητικών του ΟΕ, «μπορεί να αγνοήσει διαδικασίες που λαμβάνουν χώρα στο μακροεπίπεδο» (York και Rosa, 2003: 278). Έτσι, όταν κάποιος αφιερώνει αποκλειστικά την προσοχή του σε έναν τομέα μιας εθνικής οικονομίας, «μπορεί να είναι παραπλανητικό να ερμηνευτούν τα αυξανόμενα κέρδη με ταυτόχρονη μείωση ενεργειακής χρήσης στο συγκεκριμένο τομέα ως μια αυθεντική περίπτωση οικολογικής βελτίωσης, καθώς τα κέρδη που δημιουργούνται σε μια συγκεκριμένη βιομηχανία μπορεί να επανεπενδυθούν αλλού και έτσι να συνεισφέρουν σημαντικά στην αύξηση της παραγωγής και στη συνακόλουθη χρήση ενεργειακών πηγών και ρύπανσης» (York και Rosa, 2003: 279).

Ακόμα και αν επικεντρώσουμε την προσοχή μας στην ολότητα ενός έθνους κράτους, ουσιαστικά θα βασιστούμε στη λανθασμένη υπόθεση ότι οι εθνικές περιβαλλοντικές επιπτώσεις συγκρατούνται μέσα στα

εθνικά σύνορα. Επίσης, ένα έθνος κράτος μπορεί να μειώσει την περιβαλλοντική του επίπτωση μέσα στο έδαφός του με το να εισάγει φυσικούς πόρους και να εξάγει απορρίμματα. «Συνεπώς, η απόδειξη ότι οι περιβαλλοντικές συνθήκες βελτιώνονται μέσα σε ένα έθνος (ή σε κάποιες βιομηχανίες ή οργανισμούς) δεν επαρκεί για την κατοχύρωση της ύπαρξης αληθινής προόδου προς τη βιωσιμότητα» (York και Rosa, 2003: 279).

Σ' αυτό το σημείο οι York και Rosa στρέφουν τα κριτικά πυρά τους στην τέταρτη πρόκληση του ΟΕ που αναφέρεται στο βαθμό οικοαποδοτικής μετάπλασης της παραγωγής, τη διαδικασία που ο Huber αποκαλεί υπερβιομηχανοποίηση. Όπως ήδη έχουμε δει, η θεωρία του ΟΕ διατείνεται ότι η οικολογική μεταστροφή τόσο της παραγωγικής διαδικασίας όσο και της κατανάλωσης είναι εφικτή. Για τη Cohen (1997), «ένα βασικό συστατικό αυτής της μεταστροφής είναι μια αλλαγή προς καθαρότερες, πιο αποδοτικές τεχνολογίες και προς τεχνολογίες χαμηλότερης έντασης στη χρήση ενεργειακών πηγών μέσω μιας διαδικασίας “υπερβιομηχανοποίησης”» (Cohen, 1997: 109). Συνεπώς, η αξιολόγηση του εν δυνάμει ρυθμού της οικολογικής μεταστροφής της παραγωγικής διαδικασίας, είναι υψίστης σημασίας για την αξιολόγηση της θεωρίας του ΟΕ.

Αναφερόμενοι, λοιπόν, σε έναν αριθμό συγκριτικών μελετών, οι York και Rosa καταλήγουν στο συμπέρασμα ότι τα αποτελέσματα αυτών των ερευνών ουσιαστικά προσβάλλουν το βασικό ισχυρισμό της θεωρίας του ΟΕ ότι τα εκσυγχρονιζόμενα έθνη αποϋλικοποιούνται και προτείνουν στους θεωρητικούς του ΟΕ «να είναι πιο ακριβείς στον καθορισμό του επιχειρήματός τους ότι ο ΟΕ μειώνει την ενεργειακή κατανάλωση, μια και, μολονότι σε μερικές περιπτώσεις η ενεργειακή χρήση της κάθε παραγωγικής μονάδας μειώνεται σε εκσυγχρονιζόμενα έθνη, στην ουσία η συνολική ενεργειακή κατανάλωση αυξάνεται». Επομένως, για να επικυρωθεί η θεωρία του ΟΕ, οι θεωρητικοί του πρέπει ή να αποδείξουν ότι ο εκσυγχρονισμός πράγματι οδηγεί στη μείωση της κατανάλωσης ενεργειακών πηγών ή να ελαττώσουν τον ντετερμινισμό που χαρακτηρίζει τους ισχυρισμούς τους γύρω από τις θετικές επιπτώσεις του εκσυγχρονισμού στο περιβάλλον (York και Rosa, 2003: 281).

6. Συμπεράσματα

Εν κατακλείδι, οι μεταϋλιστικές αξίες γίνονται επίκεντρο του ενδιαφέροντος ενός ατόμου μόνο αφού ικανοποιηθούν οι κατώτερες, στην πυραμίδα του Maslow, υλιστικές αξίες. Όταν λοιπόν τα άτομα ικανοποιήσουν τις ανάγκες αυτές, τότε θεωρούνται ικανά για την ενασχόλησή τους με τα περιβαλλοντικά-οικολογικά κινήματα. Έρευνες που πραγματοποιήθηκαν, έδειξαν επίσης πως οι άνθρωποι που έχουν γεννηθεί πριν το Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο είναι περισσότερο υλιστές, ενώ οι νεότερες ομάδες γεννήσεων έχουν δώσει μεγαλύτερη έμφαση στις μεταϋλιστικές αξίες, και δεν απομακρύνθηκαν από τις αξίες αυτοέκφρασης προς τις αξίες επιβίωσης καθώς μεγάλωναν. Ακόμη, οι κάτοικοι των εκβιομηχανισμένων περιοχών δείχνουν πολύ μεγαλύτερο ενδιαφέρον για το περιβάλλον και τα κινήματα που αγωνίζονται για τα περιβαλλοντικά δικαιώματα, καθώς είναι περισσότερο εκτεθειμένοι σε συνθήκες περιβαλλοντικής υποβάθμισης.

Τα περιβαλλοντικά προβλήματα στη ουσία τους είναι κατά κύριο λόγο κοινωνικά προβλήματα και κατά δεύτερο λόγο επιστημονικά. Για να βρεθούν λύσεις όμως γι' αυτά τα προβλήματα, οι επιστήμονες μπορούν να πουν τι μπορεί να γίνει και η κοινωνία είναι αυτή που θα καθορίσει ποια, ανάμεσα από διάφορες εναλλακτικές λύσεις, θα πρέπει να προκριθεί. Για αυτό το λόγο η Περιβαλλοντική Εκπαίδευση δεν θα έπρεπε να περιορίζεται μόνο στη διδασκαλία επιστημονικών θεμάτων. Τα παιδιά έπειτα από παραδοσιακά μαθήματα Περιβαλλοντικής Εκπαίδευσης, γυρίζουν στο σπίτι με ένα αίσθημα αγανάκτησης για τους ανθρώπους που καταστρέφουν τα τροπικά δάση του πλανήτη ή σπαταλούν τους υδάτινους πόρους. Όμως, αυτό το αίσθημα της αγανάκτησης δε φαίνεται καθόλου να συνοδεύεται από την ανάλογη πολύπλοκη γνώση των σχετικών πολιτικών και οικονομικών παραμέτρων. Έτσι, η συγκεκριμένη γνωστική και ηθική ανάπτυξη που αντιστοιχεί στην ηλικία αυτών των παιδιών τα υποχρεώνει στην ουσία να δεχτούν μονοδιάστατα την άποψη που τους διδάχθηκε. Επιπλέον, ίσως μόνο σταδιακά θα αρχίσουν να αντιλαμβάνονται πως παρά τις όσες σωστές απόψεις τούς εξέθεσαν οι δασκάλες τους, υπάρχουν πολλοί άνθρωποι που διαφωνούν με αυτές.

Επίσης, από τα μέσα της δεκαετίας του 1980 και μετά, στα περισσότερα αναπτυγμένα κράτη τα οποία εφαρμόζουν οικολογικές πολιτικές, διαφαίνονται τα πρώτα σημεία μιας ρήξης που αφορούν τις εδραιωμένες τάσεις που επικρατούσαν αναφορικά με τη σχέση της οικονομικής μεγέθυνσης με το περιβάλλον. Σε πολλές περιπτώσεις μια εφαρμοσμένη περιβαλλοντική μεταρρύθμιση έχει οδηγήσει σε μείωση, σε απόλυτους αριθμούς, της χρήσης φυσικών πόρων, ανεξάρτητα από την επίπτωση που θα έχει κάτι τέτοιο στην οικονομική μεγέθυνση. Τα παραπάνω συμπεράσματα αφορούν και τις γρήγορα αναπτυσσόμενες βιομηχανικές οικονομίες ορισμένων ασιατικών κρατών. Ο οικολογικός εκσυγχρονισμός στην πιο πρόσφατη εκδοχή του είναι άμεσα συνδεδεμένος, ως μια φυσιολογική εξέλιξη, με την έννοια και την πολιτική στρατηγική της αειφόρου ανάπτυξης.

Η παγκοσμιοποιημένη πραγματικότητα δεν αφήνει περιθώρια για «τοπικές» αναλύσεις και λύσεις. Διεθνώς αναπτύσσεται προβληματισμός και αναλαμβάνονται δράσεις με στόχο τον οικολογικό εκσυγχρονισμό των χωρών του πλανήτη, για τον περιορισμό των ρυθμών εντατικοποίησης των δραστηριοτήτων των πλούσιων κρατών σε βάρος του κατασπαταλημένου φυσικού χώρου, για τον ανακαθορισμό των δεικτών ανάπτυξης, για την ενίσχυση των χωρών του Νότου μέσω της αειφορικής ανάπτυξης, για την προστασία του φυσικού κεφαλαίου και την ελαχιστοποίηση των περιβαλλοντικών επιπτώσεων.

Βιβλιογραφία

- Argyle, M. 1999. «Causes and correlates of happiness» στο: Kahnemann, D., Diener, E. and Schwarz, N. (επιμ.) 1999. *Well-Being: The Foundations of Hedonic Psychology*. New York, Russel Sage στο: Delhey, J. 2009. From materialist to postmaterialist happiness?. National affluence and determinants of life satisfaction in cross-national perspective. *World Values Research*, 2, 2: 30-54 στον ιστότοπο: <http://www.worldvaluessurvey.org/wvs/articles/folder...30/files/WVR0202%E2%80%8E>
- Baier K. & Rescher N. (επιμ.) 1969. *Values and the future*. New York, Free Press στο: Barbour, I. 1980. *Technology, environment, and human values*. New York, Praeger Publishers
- Barbour, I. 1980. *Technology, environment, and human values*. New York, Praeger Publishers
- Barry, J. και Doherty, B. 2001. The greens and social policy: movements, politics and practice?. *Social Policy and Administration*, 35, 5: 587-607 στο: Μποτετζάγιας Ι. και Καραμίχας Γ. 2008. *Περιβαλλοντική Κοινωνιολογία*. Αθήνα, Εκδόσεις Κριτική
- Beck, U. 1992. *Risk society: towards a new modernity*. London, Sage στο: Μποτετζάγιας Ι. και Καραμίχας Γ. 2008. *Περιβαλλοντική Κοινωνιολογία*. Αθήνα, Εκδόσεις Κριτική
- Berry, J. 1999. *New Liberalism: The Rising Power of Citizen Groups*. Washington, The Brookings Institution στο: Inglehart, R. 2008. Changing Values among Western Publics from 1970 to 2006. *West European Politics*, 31: 130-146 στον ιστότοπο: http://www.worldvaluessurvey.org/wvs/articles/.../values_1970-2006.pdf
- Bjornskov, C. 2003. The happy few: Cross-country evidence on social capital and life satisfaction. *Kyklos*, 56, 1: 3-16 στο: Delhey, J. 2009. From materialist to postmaterialist happiness?. National affluence and determinants of life satisfaction in cross-national perspective. *World Values Research*, 2, 2: 30-54 στον ιστότοπο: <http://www.worldvaluessurvey.org/wvs/articles/folder...30/files/WVR0202%E2%80%8E>
- Black, J., Stern, P. και Elworth, J. 1985. Personal and contextual influences on household energy adaptations. *Journal of Applied Psychology*, 70, 1, σσ. 3-21 στο: Μποτετζάγιας Ι. και Καραμίχας Γ. 2008. *Περιβαλλοντική Κοινωνιολογία*. Αθήνα, Εκδόσεις Κριτική
- Blake, D. 2001. Contextual effects on environmental attitudes and behavior. *Environment and Behavior*, 33, 5: 708-725
- Bourdieu, P. 1984. *Distinction. A social critique of the judgement of taste*. Cambridge, Ma., Harvard University Press
- Buechler, S. 1995. New social movements theories. *The Sociological Quarterly*, 36, 3: 441-464 στο: Μποτετζάγιας Ι. και Καραμίχας Γ. 2008. *Περιβαλλοντική Κοινωνιολογία*. Αθήνα, Εκδόσεις Κριτική
- Buttel, F. 2000b. “Classical theory and contemporary Environmental Sociology: some reflections on the antecedents and prospects for reflexive modernization theories in the study of environment and society” στο: Spaargaren, G., Mol, A. and Buttel, F. (επιμ.) 2000b. *Environment and global modernity*. London: Sage, σσ. 17-39
- Buttel, F. και Flinn, W. 1978. Social class and mass environmental beliefs: a reconsideration. *Environment and Behavior*, 10, 3: 433-450
- Buttel, F. και Flinn, W. 1976. Environmental politics: the structuring of partisan and ideological cleavages

- in mass environmental attitudes. *The Sociological Quarterly*, 17, 4: 477-490
- Carson, R. 1965. *Silent spring*. Harmondsworth, Penguin στο: Μποτετζάγιας Ι. και Καραμίχας Γ. 2008. *Περιβαλλοντική Κοινωνιολογία*. Αθήνα, Εκδόσεις Κριτική
- Carter, N. 2001. *The politics of the environment: ideas, activism, policy*. Cambridge, Cambridge University Press στο: Μποτετζάγιας Ι. και Καραμίχας Γ. 2008. *Περιβαλλοντική Κοινωνιολογία*. Αθήνα, Εκδόσεις Κριτική
- Cidree 1994. Consortium of institutions for development and research in education in Europe. A sense of belonging: Guidelines for values for the humanistic and international dimension of education. Unesco στο: Γεωργόπουλος, Α. 2002. *Περιβαλλοντική ηθική*. Αθήνα, Gutenberg
- Clark, G. 1998. Non Governmental Organizations and Politics in the Developing World, *Political Studies* 46: 36-52
- Clarke, D., Kornberg, A., McIntyre, C., Bauer-Kaase, P. and Kaase, M. 1999. The effect of economic priorities on the measurement of value change: New experimental evidence. *American Political Science Review*, 93, 3: 637-47 στο: Delhey, J. 2009. From materialist to postmaterialist happiness?. National affluence and determinants of life satisfaction in cross-national perspective. *World Values Research*, 2, 2: 30-54 στον ιστότοπο: <http://www.worldvaluessurvey.org/wvs/articles/folder...30/files/WVR0202%E2%80%8E>
- Cohen, M. 1997. Risk society and ecological modernisation. Alternative visions for post-industrial nations. *Futures*, 29, 2: 105-119
- Davenport, C. and Davis, D. 1999. Assessing the validity of the postmaterialism index. *American Political Science Review*, 93, 3: 649-64 στο: Delhey, J. 2009. From materialist to postmaterialist happiness?. National affluence and determinants of life satisfaction in cross-national perspective. *World Values Research*, 2, 2: 30-54 στον ιστότοπο: <http://www.worldvaluessurvey.org/wvs/articles/folder...30/files/WVR0202%E2%80%8E>
- Davis, D. 2000. Individual level examination of postmaterialism in the U.S.: political tolerance, racial attitudes, environmentalism, and participatory norms. *Political Research Quarterly*, 53, 3: 455-475
- Delhey, J. 2009. From materialist to postmaterialist happiness?. National affluence and determinants of life satisfaction in cross-national perspective. *World Values Research*, 2, 2: 30-54 στον ιστότοπο: <http://www.worldvaluessurvey.org/wvs/articles/folder...30/files/WVR0202%E2%80%8E>
- della Porta, D. και Diani, M. 1999. *Social movements: an introduction*. Oxford, Blackwell Publishing στο: Μποτετζάγιας Ι. και Καραμίχας Γ. 2008. *Περιβαλλοντική Κοινωνιολογία*. Αθήνα, Εκδόσεις Κριτική
- Diener, E., Diener, M. and Diener, C. 1995. Factors predicting the subjective well-being of nations. *Journal of Personality and Social Psychology*, 69, 5: 851-64 στο: Delhey, J. 2009. From materialist to postmaterialist happiness?. National affluence and determinants of life satisfaction in cross-national perspective. *World Values Research*, 2, 2: 30-54 στον ιστότοπο: <http://www.worldvaluessurvey.org/wvs/articles/folder...30/files/WVR0202%E2%80%8E>
- Doherty, B. 2002. *Ideas and actions in the green movement*. New York, Routledge στο: Μποτετζάγιας Ι. και Καραμίχας Γ. 2008. *Περιβαλλοντική Κοινωνιολογία*. Αθήνα, Εκδόσεις Κριτική
- Easterlin, R. 2001. Income and happiness: Towards a unified theory. *The Economic Journal*, 111: 465-84 στο: Delhey, J. 2009. From materialist to postmaterialist happiness?. National affluence and

- determinants of life satisfaction in cross-national perspective. *World Values Research*, 2, 2: 30-54 στον ιστότοπο: <http://www.worldvaluessurvey.org/wvs/articles/folder...30/files/WVR0202%E2%80%8E>
- Eckersley, R. 1989. Green politics and the new class: selfishness or virtue?. *Political Studies*, 37, 2: 205-223 στο: Μποτετζάγιας Ι. και Καραμίχας Γ. 2008. *Περιβαλλοντική Κοινωνιολογία*. Αθήνα, Εκδόσεις Κριτική
- Eyerman, R. και Jamison, A. 1991. *Social movements, a cognitive approach*. Cambridge, Polity Press στο: Μποτετζάγιας Ι. και Καραμίχας Γ. 2008. *Περιβαλλοντική Κοινωνιολογία*. Αθήνα, Εκδόσεις Κριτική
- Fisher D. και Freudenburg W. 2000. Insights and applications, ecological modernization and it's critics: assessing the past and looking toward the future. *Society and Natural Resources: An International Journal*, 14, 8: 701-709
- Flanagan, S. 1987. Value change in industrial societies. *American Political Science Review*, 81, 4: 1289-319 στο: Delhey, J. 2009. From materialist to postmaterialist happiness?. National affluence and determinants of life satisfaction in cross-national perspective. *World Values Research*, 2, 2: 30-54 στον ιστότοπο: <http://www.worldvaluessurvey.org/wvs/articles/folder...30/files/WVR0202%E2%80%8E>
- Franklin, M. N. και Ruedig, W. 1992. The green voter in the 1989 European elections. *Environmental Politics*, 1, 4: 129-159 στο: Μποτετζάγιας Ι. και Καραμίχας Γ. 2008. *Περιβαλλοντική Κοινωνιολογία*. Αθήνα, Εκδόσεις Κριτική
- Fransson, N. και Garling, T. 1999. Environmental concern: conceptual definitions, measurements methods, and research findings. *Journal of Environmental Psychology*, 19,4: 369-382
- Gerlach, L. και Hine, V. 1970. *People, Power, Change: Movements of Social Transformation*. Indianapolis: Bobbs-Merrill στο: Βενέτη, Α., Πουλακιδάκος, Σ., Θεολόγου, Κ. *Social Protests through the TV screen: The case of Greek "indignados"*.
- Gibson, J. και Duch, R. 1994. Postmaterialism and the Emerging Soviet Democracy. *Political Research Quarterly*, 47,1: 5-39 στο: Inglehart, R. 2008. Changing Values among Western Publics from 1970 to 2006. *West European Politics*, 31: 130-146 στον ιστότοπο: http://www.worldvaluessurvey.org/wvs/articles/.../values_1970-2006.pdf
- Giddens, A. 1998. *The Third Way. The Renewal of Social Democracy*. Cambridge, Polity Press
- Giddens, A. 1991. *Modernity and self-identity. Self and society in the Late Modern Age*. Cambridge, Polity Press στο: Μποτετζάγιας Ι. και Καραμίχας Γ. 2008. *Περιβαλλοντική Κοινωνιολογία*. Αθήνα, Εκδόσεις Κριτική
- Giddens, A. 1989. *The consequences of modernity*. Cambridge, Polity Press στο: Μποτετζάγιας Ι. και Καραμίχας Γ. 2008. *Περιβαλλοντική Κοινωνιολογία*. Αθήνα, Εκδόσεις Κριτική
- Gutenschwager, G. 2009. Από τον Επίκουρο στον Maslow: Η ευτυχία τότε και τώρα και η θέση του ανθρώπου στην κοινωνική θεώρηση. Σειρά Ερευνητικών Εργασιών
- Hajer, M. 1996. «Ecological modernisation as cultural politics» στο: Lash, S., Szerszynski, B. και Wynne, B. (επιμ.) *Risk, environment and modernity. Towards a new ecology*. London, Sage, New Delhi, Thousand Oaks, σσ. 246-268 στο: Μποτετζάγιας Ι. και Καραμίχας Γ. 2008. *Περιβαλλοντική Κοινωνιολογία*. Αθήνα, Εκδόσεις Κριτική
- Haller, M. 2002. Theory and method in the comparative study of values. Critique and alternative to Inglehart. *European Sociological Review*, 18, 2: 139-58 στο: Delhey, J. 2009. From materialist to

- postmaterialist happiness?. National affluence and determinants of life satisfaction in cross-national perspective. *World Values Research*, 2, 2: 30-54 στον ιστότοπο: <http://www.worldvaluessurvey.org/wvs/articles/folder...30/files/WVR0202%E2%80%8E>
- Headey, B. 2008. Life goals matter to happiness: A revision of Set-Point Theory. *Social Indicators Research*, 86: 213-31 στο: Delhey, J. 2009. From materialist to postmaterialist happiness?. National affluence and determinants of life satisfaction in cross-national perspective. *World Values Research*, 2, 2: 30-54 στον ιστότοπο: <http://www.worldvaluessurvey.org/wvs/articles/folder...30/files/WVR0202%E2%80%8E>
- Hobsbawn, E. 1959. *Primitive Rebels: Studies in Archaic Forms of Social Movement in the 19th and 20th Centuries*. WW Norton στο: Βενέτη, Α., Πουλακιδάκος, Σ., Θεολόγου, Κ. *Social Protests through the TV screen: The case of Greek "indignados"*.
- Huber, J. 2000. Towards industrial ecology: sustainable development as a concept of ecological modernization. *Journal of Environment Policy & Planning*, 2: 269-285 στο: Μποτετζάγιας Ι. και Καραμίχας Γ. 2008. *Περιβαλλοντική Κοινωνιολογία*. Αθήνα, Εκδόσεις Κριτική
- Inglehart, R. 1971. The silent revolution in Europe: intergenerational change in post-industrial societies. *The American Political Science Review*, 65, 4: 991-1017
- Inglehart, R. 1977. *The silent revolution: changing values and political styles among western publics*. Princeton, Princeton University Press
- Inglehart, R. 1990. *Culture Shift in Advanced Industrial Society*. Princeton, Princeton University Press στο: Inglehart, R. 2008. Changing Values among Western Publics from 1970 to 2006. *West European Politics*, 31: 130-146 στον ιστότοπο: http://www.worldvaluessurvey.org/wvs/articles/.../values_1970-2006.pdf
- Inglehart, R. 1995. Public support for environmental protection: objective problems and subjective values in 43 Societies. *PS: Political Sciences and Politics*, 28, 1: 57-72 στο: Μποτετζάγιας Ι. και Καραμίχας Γ. 2008. *Περιβαλλοντική Κοινωνιολογία*. Αθήνα, Εκδόσεις Κριτική
- Inglehart, R. 1997. *Modernization and postmodernization. Cultural, economic, and political change in 43 societies*. Princeton, Princeton University Press στο: Delhey, J. 2009. From materialist to postmaterialist happiness?. National affluence and determinants of life satisfaction in cross-national perspective. *World Values Research*, 2, 2: 30-54 στον ιστότοπο: <http://www.worldvaluessurvey.org/wvs/articles/folder...30/files/WVR0202%E2%80%8E>
- Inglehart, R. και Baker, W. 2000. *Modernization, Cultural Change and the Persistence of Traditional Values*, *American Sociological Review*, February, σσ. 19-51 στο: Inglehart, R. 2008. Changing Values among Western Publics from 1970 to 2006. *West European Politics*, 31: 130-146 στον ιστότοπο: http://www.worldvaluessurvey.org/wvs/articles/.../values_1970-2006.pdf
- Inglehart, R., Foa, R., Peterson, C. and Welzel, C. 2008. Development, freedom, and rising happiness. A global perspective, 1981-2007. *Perspectives on Psychological Science*, 3, 2: 264-85 στο: Delhey, J. 2009. From materialist to postmaterialist happiness?. National affluence and determinants of life satisfaction in cross-national perspective. *World Values Research*, 2, 2: 30-54 στον ιστότοπο: <http://www.worldvaluessurvey.org/wvs/articles/folder...30/files/WVR0202%E2%80%8E>
- Inglehart, R. and Klingemann, H. 2000. «Genes, culture, democracy, and happiness» στο: Diener, E. and Suh, E. (επιμ.) *Subjective well-being across cultures*. Cambridge, Ma., MIT Press στο: Delhey, J. 2009. From materialist to postmaterialist happiness?. National affluence and determinants of life

- satisfaction in cross-national perspective. *World Values Research*, 2, 2: 30-54 στον ιστότοπο: <http://www.worldvaluessurvey.org/wvs/articles/folder...30/files/WVR0202%E2%80%8E>
- Inglehart, R. και Norris, P. 2003. *Rising Tide: Gender Equality in Global Perspective*. Cambridge, Cambridge University Press στο: Inglehart, R. 2008. Changing Values among Western Publics from 1970 to 2006. *West European Politics*, 31: 130-146 στον ιστότοπο: http://www.worldvaluessurvey.org/wvs/articles/.../values_1970-2006.pdf
- Inglehart, R. and Welzel, C. 2005. *Modernization, cultural change and democracy. The human development sequence*. New York, Cambridge University Press στο: Delhey, J. 2009. From materialist to postmaterialist happiness?. National affluence and determinants of life satisfaction in cross-national perspective. *World Values Research*, 2, 2: 30-54 στον ιστότοπο: <http://www.worldvaluessurvey.org/wvs/articles/folder...30/files/WVR0202%E2%80%8E>
- Iozzi, A. 1989. What research says to the education, part two: Environmental education and the affective domain. *The Journal of Environmental Education*, 20, 4: 6-13 στο: Γεωργόπουλος, Α. 2002. *Περιβαλλοντική ηθική*. Αθήνα, Gutenberg
- Janiche, M. και Weidner, H. (επιμ.) 1997. *National environmental policies. A comparative study of capacity-building*. New York/Berlin, Springer-Verlag στο: Μποτετζάγιας Ι. και Καραμίχας Γ. 2008. *Περιβαλλοντική Κοινωνιολογία*. Αθήνα, Εκδόσεις Κριτική
- Kluckhohn, C. 1961. *The study of values. Values in America*, ed. D.N. Barrett. Notre Dame, University of Notre Dame Press στο: Barbour, I. 1980. *Technology, environment, and human values*. New York, Praeger Publishers
- Kriesi, H., Koopmans, R., Dyvendak, J. W. & Giugni, M. 1995. *New social movements in Western Europe: a comparative analysis*. London, UCL Press στο: Μποτετζάγιας Ι. και Καραμίχας Γ. 2008. *Περιβαλλοντική Κοινωνιολογία*. Αθήνα, Εκδόσεις Κριτική
- Kuhn, T. 1962. *The structure of scientific revolutions*. Chicago, University of Chicago Press στο: Γεωργόπουλος, Α. 2002. *Περιβαλλοντική ηθική*. Αθήνα, Gutenberg
- Lidskog, R. 1999. Mot en granslos demokrati: politiska responser p' globala miljöhot. *Sociologisk Forskning* 4/99 (pp. 40-76) στο: Ανθοπούλου, Θ. - Παπαδοπούλου, Δ. (επιμ.) 2005. *Περιβάλλον και κοινωνία. Μύθοι και πραγματικότητα*. Αθήνα, Gutenberg
- Lorenz von Stein, 1848. *Die sozialistischen und kommunistischen Bewegungen seit der dritten französischen Revolution*. Stuttgart, χ.ε.
- Martel, L. 1994. *Ecology and society: an introduction*. Cambridge, Polity Press στο: Μποτετζάγιας Ι. και Καραμίχας Γ. 2008. *Περιβαλλοντική Κοινωνιολογία*. Αθήνα, Εκδόσεις Κριτική
- Maslow, A. 1943. A Theory of Human Needs. *Psychological Review*, 50: 370-296 στο: Delhey, J. 2009. From materialist to postmaterialist happiness?. National affluence and determinants of life satisfaction in cross-national perspective. *World Values Research*, 2, 2: 30-54 στον ιστότοπο: <http://www.worldvaluessurvey.org/wvs/articles/folder...30/files/WVR0202%E2%80%8E>
- Maslow, A. 1968. *Toward a Psychology of Being*. 2nd ed. New York, Van Nostrand Reinhold
- Maslow, A. 1970. *Motivation and personality*. New York, Harper & Row στο: Μποτετζάγιας Ι. και Καραμίχας Γ. 2008. *Περιβαλλοντική Κοινωνιολογία*. Αθήνα, Εκδόσεις Κριτική

- McAdam, D., Tarrow, S. και Tilly, C. 2001, *Dynamics of Contention*. Cambridge: Cambridge University Press στο: Βενέτη, Α., Πουλακιδάκος, Σ., Θεολόγου, Κ. *Social Protests through the TV screen: The case of Greek "indignados"*.
- Mol, A. 1995. *The refinement of production: ecological modernization theory and the chemical industry*. Utrecht, Van Arkel στο: Μποτετζάγιας Ι. και Καραμίχας Γ. 2008. *Περιβαλλοντική Κοινωνιολογία*. Αθήνα, Εκδόσεις Κριτική
- Moors, G. 2007. Testing the internal validity of the Inglehart thesis by means of a latent class choice model. *Acta Sociologica*, 50, 2: 147-60 στο: Delhey, J. 2009. From materialist to postmaterialist happiness?. National affluence and determinants of life satisfaction in cross-national perspective. *World Values Research*, 2, 2: 30-54 στον ιστότοπο: <http://www.worldvaluessurvey.org/wvs/articles/folder...30/files/WVR0202%E2%80%8E>
- Mol A. και Sonnenfeld D. 2000. Ecological modernization around the world: an introduction. Στο Mol, A. και Sonnenfeld, D. (επιμ.) *Ecological modernisation around the world. Perspectives and critical debates*. London-Portland, Frank Cass, pp.3-16 στο: Μποτετζάγιας Ι. και Καραμίχας Γ. 2008. *Περιβαλλοντική Κοινωνιολογία*. Αθήνα, Εκδόσεις Κριτική
- Mol A. και Spaargaren G. 2000. "Ecological modernisation theory in debate: a review" στο: Mol, A. and Sonnenfeld, D. (επιμ.) 2000. *Ecological modernisation around the world. Perspectives and critical debates*. London-Portland, Frank Cass, pp. 17-49 στο: Μποτετζάγιας Ι. και Καραμίχας Γ. 2008. *Περιβαλλοντική Κοινωνιολογία*. Αθήνα, Εκδόσεις Κριτική
- Morin, E. 1990. «Η οικολογικοποίηση της σκέψης» στο: Καραμπελιάς, Γ. (επιμ.) κ.ά. 1990. *Η οικολογικοποίηση της σκέψης*. Αθήνα, Εναλλακτικές Εκδόσεις
- Morris, D. και M. Mueller (επιμ.) 1992. *Frontiers in social movement theory*. New Haven, Yale University Press στο: Βενέτη, Α., Πουλακιδάκος, Σ., Θεολόγου, Κ. *Social Protests through the TV screen: The case of Greek "indignados"*.
- Morrison, D., Hornback, K. και Warner, W. 1972. «The environmental movement: some preliminary observations and predictions» στο: Burch Jr., W., Cheek Jr., N. και Taylor (επιμ.) 1972. *Social behaviour, national resources and the environment*. New York, Harper and Row
- Muller-Rommel, F. 1989. *New politics in western Europe: the rise and success of green parties and alternative lists*. Boulder, Westview στο: Μποτετζάγιας Ι. και Καραμίχας Γ. 2008. *Περιβαλλοντική Κοινωνιολογία*. Αθήνα, Εκδόσεις Κριτική
- Muller-Rommel, F. 2002. *The lifespan and the political performance of green parties in western Europe*. London, Routledge στο: Μποτετζάγιας Ι. και Καραμίχας Γ. 2008. *Περιβαλλοντική Κοινωνιολογία*. Αθήνα, Εκδόσεις Κριτική
- Nevitte, N. 1996. *The Decline of Deference: Canadian Value Change in Cross-national Perspective*. Peterborough, Broadview Press στο: Inglehart, R. 2008. Changing Values among Western Publics from 1970 to 2006. *West European Politics*, 31: 130-146 στον ιστότοπο: http://www.worldvaluessurvey.org/wvs/articles/.../values_1970-2006.pdf
- Nordlund, A. και Garvill, J. 2002. Value structures behind proenvironmental behavior. *Environment and Behavior*, 34, 6: 740-756 στο: Μποτετζάγιας Ι. και Καραμίχας Γ. 2008. *Περιβαλλοντική Κοινωνιολογία*. Αθήνα, Εκδόσεις Κριτική
- Norton, P. 2003. A critique of generative class theories of environmentalism and of the labour-

- environmentalist relationship. *Environmental Politics*, 12, 4: 96-119 στο: Μποτετζάγιας Ι. και Καραμίχας Γ. 2008. *Περιβαλλοντική Κοινωνιολογία*. Αθήνα, Εκδόσεις Κριτική
- Norton, B. 1984. Anthropocentrism and nonanthropocentrism. *Environmental Ethics*, 6, σσ.131-148 στο: Γεωργόπουλος, Α. 2002. *Περιβαλλοντική ηθική*. Αθήνα, Gutenberg
- Offe, C. 1985. New social movements: challenging the boundaries of institutional politics. *Social Research*, 52, 4: 817-868 στο: Μποτετζάγιας Ι. και Καραμίχας Γ. 2008. *Περιβαλλοντική Κοινωνιολογία*. Αθήνα, Εκδόσεις Κριτική
- Pichardo, N. A. 1997. New social movements: a critical review. *Annual Review of Sociology*, 23: 411-430 στο: Μποτετζάγιας Ι. και Καραμίχας Γ. 2008. *Περιβαλλοντική Κοινωνιολογία*. Αθήνα, Εκδόσεις Κριτική
- Rescher, N. 1969. *Introduction to value theory*. Englewood Cliffs, Prentice-Hall
- Ritzer, G. 1995. *Expressing America: A critique of the global credit card society*. Thousand Oaks, Pine Forge Press στο: Delhey, J. 2009. From materialist to postmaterialist happiness?. National affluence and determinants of life satisfaction in cross-national perspective. *World Values Research*, 2, 2: 30-54 στον ιστότοπο: <http://www.worldvaluessurvey.org/wvs/articles/folder...30/files/WVR0202%E2%80%8E>
- Rokeach, M. 1968. *Beliefs, Attitudes and Values*. San Francisco, Jossey-Bass στο: Inglehart, R. 2008. Changing Values among Western Publics from 1970 to 2006. *West European Politics*, 31: 130-146 στον ιστότοπο: http://www.worldvaluessurvey.org/wvs/articles/.../values_1970-2006.pdf
- Rokeach, M. 1973. *The nature of human values*. New York, Free Press στο: Barbour, I. 1980. *Technology, environment, and human values*. New York, Praeger Publishers
- Rootes, C. 1997. «Environmental movements and green parties in western and eastern Europe» στο: Redcliff, M. and Woodgate, G. (επιμ.) 1997. *International handbook of environmental sociology*. Cheltenham, Edward Elgar σσ. 319-348
- Routley R. και Routley V. 1979. «Against the inevitability of human chauvinism» στο: Goodpaster, K. και Sayer, K. (επιμ.) 1979. *Ethics and problems of the 21st century*. Notre Dame, University of Notre Dame Press στο: Γεωργόπουλος, Α. 2002. *Περιβαλλοντική ηθική*. Αθήνα, Gutenberg
- Schultz, P., Gouveia, V., Cameron, L., Tankha, G., Schmuck, P. και Franek, M. 2005. Values and their relationship to environmental concern and conservation behavior. *Journal of Cross-Cultural Psychology*, 36, 4, σσ. 457-475 στο: Μποτετζάγιας Ι. και Καραμίχας Γ. 2008. *Περιβαλλοντική Κοινωνιολογία*. Αθήνα, Εκδόσεις Κριτική
- Schwartz, S. 2005. «Basic human values: theory, methods, and applications» στο: Conference «The value of values». University of Catania, 7-8 Οκτωβρίου 2005 στο: Μποτετζάγιας Ι. και Καραμίχας Γ. 2008. *Περιβαλλοντική Κοινωνιολογία*. Αθήνα, Εκδόσεις Κριτική
- Smelser, N. 1962. *Theory of collective behavior*. New York, Free Press
- Spaargaren, G. και Van Vliet, B. 2000. «Lifestyles, consumption and the environment: the ecological modernisation of domestic consumption» στο: Mol A. και Sonnenfeld, D., (επιμ.) *Ecological modernisation around the world. Perspectives and critical debates*. London-Portland, Frank Cass, σσ. 50-76
- Stern, P., Dietz, T. και Kalof, L. 1993. Value orientations, gender, and environmental concern. *Environment and Behavior*, 25, 5: 322-348 στο: Μποτετζάγιας Ι. και Καραμίχας Γ. 2008. *Περιβαλλοντική*

- Tarrow, S. 1994. *Power in Movement: Social Movements, Collective Action and Politics*. Cambridge: Cambridge University Press στο: Βενέτη, Α., Πουλακιδάκος, Σ., Θεολόγου, Κ. *Social Protests through the TV screen: The case of Greek "indignados"*.
- Tilly, C. 1978. *From Mobilization to Revolution Reading*. Massachusetts, Addison-Wesley
- Tilly, C. 1986. The Tyranny of Here and Now, *Sociological Forum*, vol. 1, n.1, Winter, σσ. 179-188 στο: Βενέτη, Α., Πουλακιδάκος, Σ., Θεολόγου, Κ. *Social Protests through the TV screen: The case of Greek "indignados"*.
- Tilly, C. 2004. *Social Movements, 1768–2004*, Boulder, Paradigm Publishers
- Turner, R. και Killian, L. 1987. *Collective Behavior*. Englewood Cliffs, N. J.. Prentice Hall στο: Βενέτη, Α., Πουλακιδάκος, Σ., Θεολόγου, Κ. *Social Protests through the TV screen: The case of Greek "indignados"*.
- Van Liere, K. και Dunlap, R. 1980. The social bases of environmental concern: a review of hypotheses, explanations and empirical evidence. *The Public Opinion Quarterly*, 44, 2: 181-197 στο: Μποτετζάγιας Ι. και Καραμίχας Γ. 2008. *Περιβαλλοντική Κοινωνιολογία*. Αθήνα, Εκδόσεις Κριτική
- Van Vliet, B., Chappells, H. και Shove, E. 2005. *Infrastructures of consumption. Environmental innovation in the utility industries*. London, Sterling, Earthscan στο: Μποτετζάγιας Ι. και Καραμίχας Γ. 2008. *Περιβαλλοντική Κοινωνιολογία*. Αθήνα, Εκδόσεις Κριτική
- Vemuri, A., and Constanza, R. 2006. The role of human, social, built, and natural capital in explaining life satisfaction at the country level: Toward a National Well-Being Index (NWI). *Ecological Economics*, 58: 119-33 στο: Delhey, J. 2009. From materialist to postmaterialist happiness?. National affluence and determinants of life satisfaction in cross-national perspective. *World Values Research*, 2, 2: 30-54 στον ιστοτόπο: <http://www.worldvaluessurvey.org/wvs/articles/folder...30/files/WVR0202%E2%80%8E>
- Veenhoven, R. 1999. Quality-of-life in individualistic society. A comparison of 43 nations in the early 1990's. *Social Indicators Research*, 48, 2:157-86 στο: Delhey, J. 2009. From materialist to postmaterialist happiness?. National affluence and determinants of life satisfaction in cross-national perspective. *World Values Research*, 2, 2: 30-54 στον ιστοτόπο: <http://www.worldvaluessurvey.org/wvs/articles/folder...30/files/WVR0202%E2%80%8E>
- Warnock, M. 1996. «Moral values» στο: Halstead, J. και Taylor, M., (επιμ.) *Values in education and education in values*. London, Falmer Press στο: Γεωργόπουλος, Α. 2002. *Περιβαλλοντική ηθική*. Αθήνα, Gutenberg
- Weidner, H. 2002. Capacity building for ecological modernization. Lessons for cross-national research. *American Behavioral Scientist*, 45, 9: 1340-1368
- Weidner, H. και Janicke, M. (επιμ.) 2002. *Capacity building in national environmental policy. A comparative study of 17 countries*. New York/Berlin, Springer-Verlag στο: Μποτετζάγιας Ι. και Καραμίχας Γ. 2008. *Περιβαλλοντική Κοινωνιολογία*. Αθήνα, Εκδόσεις Κριτική
- Wilensius, M. 1996. From science to politics: the menace of global environment change. *Acta Sociologica*, 39, 1. pp. 5-30
- Williams, R. 1968. *The concept of values. International Encyclopedia of the Social Sciences*. New York,

- Macmillan στο: Barbour, I. 1980. *Technology, environment, and human values*. New York, Praeger Publishers
- Williams, R. 1970. *American society*, 3rd ed. New York, Knopf στο: Barbour, I. 1980. *Technology, environment, and human values*. New York, Praeger Publishers
- York, R. και Rosa, E. 2003. Key challenges to ecological modernization theory. *Organization and Environment*, 16, 3: 273-288
- Βαλαώρα, Τ. 1998. Οικολογικές μη κυβερνητικές οργανώσεις. Σημαντικό Κοινωνικό Κεφάλαιο της Εποχής μας, *Οικοτοπία*, 10
- Γεράσης, Ε. 2011. *Πράσινη ανάπτυξη και ανανεώσιμες πηγές ενέργειας στην ευρωπαϊκή και ελληνική ύπαιθρο*. Αθήνα, χ.ε.
- Γεωργόπουλος, Α. 2002. *Περιβαλλοντική ηθική*. Αθήνα, Gutenberg
- Δεμερτζής, Ν. 1993α. «Κόμματα 'Νέας Πολιτικής': Πολιτικές και πολιτισμικές ορίζουσες». *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, 1, Αθήνα, Θεμέλιο στο: *Περιβάλλον και κοινωνία: Μύθοι και πραγματικότητα*
- Δεμερτζής, Ν. 1993β. «Το πράσινο κίνημα και το πράσινο κόμμα στην Ελλάδα». *Διαβάζω*, 315 στο: Ανθοπούλου, Θ.- Παπαδοπούλου, Δ. (επιμ.) 2005. *Περιβάλλον και κοινωνία. Μύθοι και πραγματικότητα*. Αθήνα, Gutenberg
- Δρακάκη, Α. & Παπαϊωάννου, Δ. 1999. *Περιβαλλοντική ιστορία και πολιτική*. Πάντειο Πανεπιστήμιο
- Θεοχάρη, Χ. 2005. «Η περιβαλλοντική πολιτική στην Ευρωπαϊκή Ένωση» στο: Ανθοπούλου, Θ.- Παπαδοπούλου, Δ. (επιμ.) 2005. *Περιβάλλον και κοινωνία. Μύθοι και πραγματικότητα*. Αθήνα, Gutenberg, σελ. 127-136.
- Θεολόγου, Κ. (επιμ.). στο: Βενέτη, Α., Πουλακιδάκος, Σ., Θεολόγου, Κ. *Social Protests through the TV screen: The case of Greek "indignados"*.
- Καϊτατζής, Φ. 1998α. «Πού χάθηκε η δυναμική των πράσινων;» εφ. *Ελευθεροτυπία*, φ. 22/6/1998 στο: Ανθοπούλου, Θ.- Παπαδοπούλου, Δ. (επιμ.) 2005. *Περιβάλλον και κοινωνία. Μύθοι και πραγματικότητα*. Αθήνα, Gutenberg
- Καραμπελιάς, Γ. (επιμ.) 1990. *Η οικολογικοποίηση της σκέψης*. Αθήνα, Εναλλακτικές Εκδόσεις
- Κατσούλης, Η. 1995. «Η κρίση της ελληνικής κοινωνίας» εφ. *Καθημερινή*, φ. 1/8/1995 στον ιστότοπο: http://www.apopsy.gr/2006/t_166/afieroma.htm
- Κονιαβίτης, Θ. 2005. «Κοινωνία και περιβάλλον» στο: Ανθοπούλου, Θ.- Παπαδοπούλου, Δ. (επιμ.) 2005. *Περιβάλλον και κοινωνία. Μύθοι και πραγματικότητα*. Αθήνα, Gutenberg
- Λουλούδης, Α. 1986. *Πολιτοκοιολογίες*. Αθήνα, Στοχαστής
- Μοδινός, Μ. 1996. *Η αρχαιολογία της ανάπτυξης*. Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης
- Μουζέλης, Ν. 1999. «Εκσυγχρονισμός και κοινωνία των πολιτών» εφ. *Το βήμα της Κυριακής*, φ. 21/3/1999 στον ιστότοπο: http://www.apopsy.gr/2006/t_166/afieroma.htm
- Μποτετζάγιας Ι. και Καραμίχας Γ. 2008. *Περιβαλλοντική Κοινωνιολογία*. Αθήνα, Εκδόσεις Κριτική

- Παπαδημητρίου, Β. 1998. Περιβαλλοντική εκπαίδευση και σχολείο. Μια διαχρονική θεώρηση. Αθήνα, Τυπωθήτω
- Παπαϊωάννου, Δ. 1999. Εισαγωγή στην επιστήμη του περιβάλλοντος. Πάντειο Πανεπιστήμιο
- Παπασπηλιόπουλος, Σ. 2002. Οικολογική κρίση και κρίση του οικολογικού κινήματος. Ελευθεροτυπία, 25 Ιανουαρίου 2002
- Σακιώτης, Γ. 2005. «Πολιτική ιδεολογία, περιβαλλοντικό ζήτημα και οικολογικό κίνημα» στο: Ανθοπούλου, Θ.- Παπαδοπούλου, Δ. (επιμ.) 2005. *Περιβάλλον και κοινωνία. Μύθοι και πραγματικότητα*. Αθήνα, Gutenberg
- Σακιώτης, Γ. 1992. Το Πράσινο Κίνημα μετά το θρίαμβο των Γάλλων Πράσινων, *Νέα Οικολογία*, 93-94 στο: Ανθοπούλου, Θ.- Παπαδοπούλου, Δ. (επιμ.) 2005. *Περιβάλλον και κοινωνία. Μύθοι και πραγματικότητα*. Αθήνα, Gutenberg
- Σκούρτος, Μ. & Σοφούλης, Κ. (επιμ.) 1998. *Η περιβαλλοντική Πολιτική στην Ελλάδα*. Αθήνα, Τυπωθήτω
- Σπανού, Κ. 1998. «Δημόσια Διοίκηση και Περιβάλλον» στο: Σκούρτος, Μ. και Σοφούλης Κ. (επιμ.) 1998. *Η περιβαλλοντική Πολιτική στην Ελλάδα*. Αθήνα, Τυπωθήτω
- Σταυρακάκης, Γ. 1998. Σημειώσεις για την Πράσινη Ιδεολογία II: Το ζήτημα της δομής. *Οικοτοπία*, 7 (νέα περίοδος) στο: Ανθοπούλου, Θ.- Παπαδοπούλου, Δ. (επιμ.) 2005. *Περιβάλλον και κοινωνία. Μύθοι και πραγματικότητα*. Αθήνα, Gutenberg
- Σχίζας, Γ. 1993. Συμβολή στην ιστορία του Ελληνικού Οικολογικού Κινήματος, *Οικοτοπία*, 23 (α' περίοδος) στο: Ανθοπούλου, Θ.- Παπαδοπούλου, Δ. (επιμ.) 2005. *Περιβάλλον και κοινωνία. Μύθοι και πραγματικότητα*. Αθήνα, Gutenberg
- Ψημίτης, Μ. 2006. *Εισαγωγή στα σύγχρονα κοινωνικά κινήματα*. Αθήνα, Ατραπός
- Φλογαίτη, Ε. 1993. *Περιβαλλοντική Εκπαίδευση*, Αθήνα, Ελληνικές Πανεπιστημιακές Εκδόσεις στο: Ανθοπούλου, Θ.- Παπαδοπούλου, Δ. (επιμ.) 2005. *Περιβάλλον και κοινωνία. Μύθοι και πραγματικότητα*. Αθήνα, Gutenberg